Kuram / Felsefe

Yıldız Silier

oburluk çağı

felsefe ve politik-psikoloji denemeleri

2. basım

Yordam Kitap

Yıldız Silier

1975'te İstanbul'da doğan Yıldız Silier, 1997'de Boğaziçi Üniversitesi Matematik Bölümü'nü bitirdikten sonra aynı üniversitenin Felsefe Bölümü'nden 1999'da mastırını aldı. 1999-2003 arasında İngiltere'deki Kent Üniversitesi'nde felsefe doktorasını yaptı. Boğaziçi Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde 2003'te öğretim görevlisi, 2004'te yardımcı doçent oldu. Halen bu bölümde öğretim üyeliğini sürdürmekte ve Ekim 2014'ten beri bölüm başkanlığı yapmaktadır. "Sosyal ve Politik Felsefe", "Sinemada Felsefe", "Sosyalist Feminizm", "Özgürlük" ve "Felsefeye Giriş" dersleri vermektedir.

Yıldız Silier, 1993 yılında Theoni Pappas'ın *The Joy of Mathematics* kitabını *Yaşayan Matematik* adıyla; 1996 yılında Dirk J. Struik'in *A Concise History of Mathematics* kitabını *Kısa Matematik Tarihi* adıyla Türkçeye kazandırdı. 2003'te *Felsefe Tartışmaları* dergisinin 31. sayısında "İki Özgürlük Anlayışı" makalesi yayınlandı. 2005'te İngiltere'deki Ashgate yayınevinden *Freedom: Political, Metaphysical, Positive and Negative* ve 2006'da Yordam Kitap'tan *Özgürlük Yanılsaması: Rousseau ve Marx* kitapları yayınlanan Silier, sosyal ve politik felsefe alanında çalışmaktadır.

Oburluk Çağı

Felsefe ve Politik-Psikoloji Denemeleri

YILDIZ SİLİER

Yordam Kitap: 110 ✣ **Oburluk Çağı** ✣ Yıldız Silier ✣ ISBN 978-605-5541-13-2
Düzeltme: Nurten Tuç • *Kapak ve İç Tasarım:* Savaş Çekiç • *Sayfa Düzeni:* Gönül Göner
Birinci Basım: Eylül 2010 • *İkinci Basım:* Mart 2011 • *Üçüncü Basım:* Aralık 2014
Yayın Yönetmeni: Hayri Erdoğan • © Yıldız Silier, 2010, © Yordam Kitap, 2010

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 10829)
Çatalçeşme Sokağı Gendaş Han No: 19 Kat:3 34110 Cağaloğlu - İstanbul
Tel: 0212 528 19 10 • **Faks:** 0212 528 19 09
W: www. yordamkitap. com • **E:** info@yordamkitap. com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap

Baskı: **Yazın Basın Yayın Matbaacılık Turizm Tic.Ltd.Şti.** (Sertifika No: 12028)
İ.O.S.B. Çevre Sanayi Sitesi 8. Blok No:38-40-42-44
Başakşehir - İstanbul
TEL: 0212 5650122 - 0212 5650255

felsefe

Oburluk Çağı

Felsefe ve Politik-Psikoloji Denemeleri

Erkan'a
ve
Çınar'a

İÇİNDEKİLER

1 Hayatın Anlamı ve Kendini Kandırma 11

2 Mutluluk Fetişizmi 32

3 Ahlak Üzerine Bir Diyalog 50

4 Süreklilikler ve Kırılmalar 70

5 Yabancılaşma ve Sahicilik 90

6 Öznelliğin Kuruluşunda Anneliğin Rolü 113

7 Ana Tanrıçalıktan Paryalığa Kadınlık Halleri 135

8 Oburluk Çağı: Sıkıntıdan Kaçarken 162

Kaynakça 188

1

Hayatın Anlamı ve Kendini Kandırma

İnsan ne zaman büyür? Kendimize hep içeriden bakmaya mahkûmken ve hayatımız genelde bir süreklilik barındırırken, dönüm noktaları yaşadığımız anlarda bunları fark edebilir miyiz? Yoksa ancak zaman geçip, taşlar yerli yerine oturunca mı geçmişimizde yaşadığımız kırılmalar görünür hale gelir?

Şu sıralarda bir dönüm noktasında olduğumu seziyorum çünkü iki ay sonra ilk kez anne olacağım. Ama (şu anda bilgisayar başında ilk satırlarımı yazarken karnımda hissettiğim tekmeleriyle bana varlığını sürekli hatırlatsa bile) bu yeni kimliğime kendimi alıştırmaya çalışırken ne kadar değiştim bilmiyorum; annelik fikri hâlâ çok soyut ve belirsiz geliyor. Bir yandan anne olduğum anda artık tam anlamıyla büyümüş olacağımı düşünüyorum, öte yandan içimden "çocuğum olmasının en güzel tarafı onunla oyunlar oynayıp yeniden çocukluğumu yaşamak olacak" diyorum.

Şimdi, bir felsefe kitabı yazmaya niyetlenmişken, neden kendi hislerim ve şu anda yaşadıklarımla başlama gereğini duyuyorum? Üstelik de etrafı saran "teşhircilik" merakından (internetteki bloglarda insanların herkesle en mahrem deneyimlerini ve duygularını paylaşması gibi) epey rahatsız olurken. İnsanın eğilim duyduğu felsefenin onun kendi mizacıyla ilişkili

olduğunu düşünüyorum; en azından benim için bu böyle. Felsefe yaparken aklıma takılan, merak ettiğim ve cevabını aradığım soruların peşine düşüyorum. Bu soruların kaynağında da genellikle kendimi daha iyi tanıyabilmek, yaşadığım dünyayı anlamlandırabilmek ve değişim olanağını sezmeye çalışmak arzusu oluyor. Kişisel gözlemlerden, okuduğum romanlardan, izlediğim filmlerden yola çıkarak "çağın ruhu"na dair akıl yürütmek, bunlar hakkında söyleşmek hoşuma gidiyor. Çocukken kafamda hayali bir arkadaş yaratmıştım; hem meraklı sorularıyla benim kendimi ifade etmemi sağlaması, hem de yargılamadan dinlemesi sayesinde içimden onunla konuşmak çok hoşuma giderdi. Sonraları okuduğum sürükleyici kitaplarla bunu yapmaya başladım. Şimdi aynı alışkanlık kitap yazarken sürüyor galiba...

Kısacası, bu kitabı neden yazdığımı kendime ve potansiyel okurlarıma açıklamam gerektiğini düşündüm. Özellikle de iki ay önceki son dersimin çıkışında birinci sınıf öğrencilerimden Çağlar'ın çarpıcı sorusunu duyduktan sonra: "Hocam, bu derste bir sürü makale, kitap okuduk. Ama en temel soru hakkında konuşmadık. Biliyorum, siz de kitap yazdınız, o yüzden size sormak istiyorum. İnsan neden yazar?" İtiraf ediyorum, önce bu soru bana epey abes geldi, "İnsan neden soluk alır?" gibi yanıtı belli bir soru. Ama sonra düşününce, o kadar basit olmadığını fark ettim. Bazıları için bu, başkaları tarafından tanınmak, ötekiler için kendinden sonra kalıcı bir şey bırakarak ölümlülüğe meydan okumak olabilir. Benim en sevdiğim cevap ise Sait Faik'in hikâyesinde.

> Söz vermiştim kendi kendime: Yazı bile yazmayacaktım. Yazı yazmak da, bir hırstan başka ne idi? Burada namuslu insanlar arasında sakin, ölümü bekleyecektim; hırs, hiddet neme gerekti? Yapamadım. Koştum tütüncüye, kalem kâğıt aldım. Oturdum. Ada'nın tenha yollarında gezerken canım sıkılırsa küçük değnekler yontmak için cebimde taşıdığım çakımı çıkardım.

> Kalemi yonttum. Yonttuktan sonra tuttum öptüm. Yazmazsam deli olacaktım.[1]

Neden yazdığımı kurcalayınca, aslında nadiren yazdığımı ve ne kadar zor yazdığımı da fark ettim. İlk kitabımın (*Özgürlük Yanılsaması: Rousseau ve Marx*, Yordam Kitap, 2006) ilham kaynağı mastır tezim ve ilk kez üniversitede hocalık yapma deneyiminin verdiği coşkuydu. Özellikle birinci sınıf öğrencileriyle derslerde ve ofis saatlerimdeki spontane, daldan dala, kolektif felsefi diyaloglarımız, bende "Keşke bu büyülü anlar uçup gitmese, bu tür bir felsefeyi yazıya dökebilseydim" arzusu yaratıyordu. 1997'de bu konular hakkında kafa yormaya başlamıştım ve ancak dokuz yıl sonra kitap yazacak kıvama geldim.

Şimdi, ilk kitaptan üç yıl sonra, ikincisine kolları sıvadım. Bir yandan, "Bebeğim doğmadan bu kitabı doğurmalıyım, çünkü sonra hayatım çok değişecek ve böyle yoğunlaşma fırsatım olmayacak" telaşını ve "Acaba üç yılda bu kitabın malzemesi yeterince iyi demlendi mi?" kaygısını hissediyorum. Öte yandan, yeni yaşamıma hazırlanırken evde ve ruhumda büyük bir tasfiye ve arınma faaliyetine giriştim; hem hayatımdan anlamını yitirmiş her şeyi süpürmek, hem de belki biraz kanıksamış olduğum ama beni ben yapan ayrıntıları su yüzüne çıkartıp onlara hak ettikleri özeni göstermek istiyorum. Altı yıldır Boğaziçi Felsefe'de hocalık yapıyorum. Üşenmeyip saydım: 1150 öğrencim olmuş ve yedi farklı ders açmışım. Üniversite hocalığı, özellikle Boğaziçi Üniversitesi'nin özgürlükçü atmosferi, kendi dersimi tasarlama fırsatı verdiği için, her dersime kendimden bir parça katıp, derslerimde neyi, nasıl işleyeceğimi seçmek, en temel kendimi ifade etme biçimim oldu. İşte bu yüzden, hayatımın bu aşamasındaki "ben"imle vedalaşırken, şu ana değin en çok önemsediğim soruları ve temaları kalıcılaştırmak için kendimi bu kitabı yazmak zorunda hissediyorum.

---

1 Sait Faik (2002), "Haritada Bir Nokta", *Son Kuşlar*, Yapı Kredi Yayınları, s. 61.

Peki insanın sadece kendisi için bir şeyler yazıp çekmeceye atmak yerine kitap yayınlaması, yani hiç tanımadığı okurlar için bir şey yazması tuhaf değil mi? Kitap yazmak bir şişenin içine kimin okuyacağı belirsiz bir mesaj yazıp okyanusa atmak gibi geliyordu bana. Kitabımı okuyanlar sonra bir rafa kaldıracak, ne düşündüklerini çok merak etsem de hiç öğrenemeyeceğim sanırdım. Sonuçta ben de severek okuduğum yazarlara zahmet edip de birkaç satır yazmamıştım hiç. Bir kez hariç... 2005'te bir gazetenin kitap ekindeki edebiyat eleştirilerinde yabancılaşma, kuşatılmışlık, münzevilik gibi temalarda yazan Erkan'a yazılarını çok beğendiğime dair bir mesaj yazmıştım. Çünkü yazıları sayesinde "yalnız değilim, ne güzel, bir yerlerde aynı dalga boyunda olduğum birisi var" hissine kapılmıştım. Sonra ilk kitabım çıkınca, belki hakkında yazmak ister diye kitabımı ona gönderdim. Yazdı, tanıştık ve bir yıl sonra evlendik. Yazılarımız bizi birleştirdi. Yani, bir kitap yazdım ve hayatım değişti!

Yazının gücüne inancımı artıran ikinci olay, okuyuculardan gelen onlarca güzel mesaj oldu. Kendimi hiç sakınmadan, tüm ruhum ve kalbimle yarattığım bir kitabın başkalarına umut ve coşku vermesinden ve bunu şahsen öğrenmekten daha büyük bir hediye düşünemiyorum. Hayatın anlamı biraz da bu sürprizlerde ve geri beslenimlerde olsa gerek. Sonra Mersin'deki Ütopya Kültür Merkezi'nde, İnsancıl dergisinin düzenlediği söyleşide, Başka Kültür Merkezi Felsefe Atölyesi'nde, Us Atölyesi'nde, Nâzım Kültür Merkezi'nde ve Üniversiteler Sosyal Forumu'nda bu kitabı yazmış olmak sayesinde okurlarımla buluşup söyleşebildim ve gerçekten çok mutlu oldum.

İlk kitabıma U2 grubunun "Ama hâla ne aradığımı bulamadım" şarkısının sözleriyle başlamıştım çünkü yolculuk ve arayış beni en çok cezbeden temalardı. Anne-babası küçük yaşta boşanmış birisi olarak ne evliliğe, ne de ağızlara sakız

olup içi iyice boşaltılan "gerçek aşka" inancım vardı. Hayatımı sürekliliği içinde değil de bir "büyülü anlar koleksiyonu" olarak algılıyordum. Evliliğin tek çağrıştırdığı "rutinlik" ve özgürlüğümün kısıtlanması idi. Benim gibi evlilik hiç gündeminde olmayan ve yalnızlığıyla barışık birisiyle karşılaşıp onunla birlikte yaşadıkça kafamdaki bu önyargıların kırılmasıyla dönüştüğümü ve daha olgunlaştığımı hissediyorum. Galiba büyüdüm... Ama bunu "çocukluğun masumiyeti"nin yitirilmesi ve gerçeklerle uzlaşarak hayallerinden uzaklaşmak, bezginleşmek anlamında söylemiyorum. Murathan Mungan'ın "Telli Telli" şiirinin meşhur "biz büyüdük ve kirlendi dünya"[2] dizelerini "çivisi çıkmış dünya"ya dair nesnel bir gözlem ya da nostaljik bir hayıflanma olarak okumak zorunda mıyız? Büyümek, "tasasız çocukluğun" yitirilişinin yanı sıra deneyimlerin imbikten süzüldüğü, daha dingin ve her şeyi yerli yerine oturtan bir bakış açısı kazandıramaz mı insana? Çocuklar "hayatın anlamı"nı sorgular; büyükler ise ya bu sorudan tümüyle vazgeçer, ya da kendi cevaplarını bulmuş olurlar diyebilir miyiz?[3]

Bu kitabı yazmaya başlarken, ne aradığımı (şimdilik) bulduğumu, yaşamımın daha bütünsel hale geldiğini düşündü-

2 http://www.siirperisi.net/siir.asp?siir=1633

3 Çocukların masum ve tasasız oldukları iddiası acaba sorgulamadan kabul ettiğimiz yanlış bir klişe mi? Annesinin üzüleceğini bile bile bencilce davranan bir çocuk masum mudur? Dünyanın kendi etrafında dönmesine alıştığı için, istediğini elde edemeyince anında yaygarayı koparan, ufak tefek şeylerden korkan bir çocuk tasasız mıdır? Belki de çocuklar ne masum, ne de tasasız. Ama biz çocukluğun sorumsuzluğunu özlediğimiz için, çocukluğu böyle sıfatlarla idealleştiriyoruz. Bu noktaya dikkatimi çektiği için sevgili Nurten Tuç'a teşekkür ederim. Bir ailenin dört farklı kuşağını, altı yaşındaki çocukların gözünden mükemmel bir kurguyla anlatırken, 1940'lardan 2000'lere kadar farklı tarihsel dönemlerin çocuklarının bambaşka karakterleri (narsist, önemsenmeyen, suçluluk duyguları içinde kıvranan, yaşadığı gerçek acılara rağmen hayal gücü dipdiri) aracılığıyla çocukluğun karmaşıklığını ve tarihselliğini açığa çıkaran güzel bir roman için, bkz. Huston, N. (2009), *Fay Hatları* (çev. Dolanoğlu, S.), Metis Yayınları.

ğüm için şimdiki hedefim, kendimi tanımaktan daha çok bu "çağın ruhu"nu anlamak ve tekilin içinde yatan evrenseli görebilmek. Sorular soruları doğuruyor: Neden bu kadar çok insan kendinden hoşnut değil ve depresyonda? Neden kafa karışıklığı ve kendini kandırma bu kadar yaygın? Neden çevremiz farklı olmaya çabalarken bir örnekleşen tiplerle dolu?

Belki de çağımızda sorun, çocukluğun yitirilmesi değil de, tüketim toplumu yoluyla şehirlerde yaşayan orta-üst sınıf insanların büyümesinin engellenip, istediğini elde edemeyince yaygarayı koparan ve her yola başvuran şımarık çocuklar olarak yaşamaya mahkûm edilmesi. Öte yanda, yoksulluk nedeniyle küçük yaşta berbat koşullarda çalışmak zorunda kalan ve kocaman gözleriyle görmüş geçirmiş, yetişkinler gibi bakan çocuklar. Sürekli sıkılan ve yeni oyuncaklar talep eden *obur büyükler* ile hiç oyuncağı olmayan, zamanından önce büyümüş *aç çocukları*n aynı dünyada bambaşka hayatlar yaşaması, bu sistemin çelişkilerine dair trajik bir kare...

İlk bölümde "hayatın anlamı" ve "kendini kandırma" temalarını irdelemeye başlayacağım. İkinci bölümde, hayatın anlamını mutluluk kavramıyla özdeşleştirmenin sorunlarını ve çağımızdaki mutluluk fetişizmini ele alacağım. *Özgürlük Yanılsaması*'nın karakterlerinden olan Hırslı, Bunalım ve Felsefe öğrencisi üçüncü bölümde ahlak üzerine konuşacak; Kant, Mill, Sartre, Marx ve Nietzsche bu diyaloğa dahil olacak. Dördüncü bölümde, postmodernizmin Aydınlanma'yı eleştirirken aslında iki farklı akıl kavramını birbirine karıştırdığını savunacağım. Beşinci bölümde, Marx'ın yabancılaşma kavramıyla Nietzsche'nin sahicilik anlayışını karşılaştıracağım. Marx'ın toplumsal sistemin radikal biçimde dönüşmesiyle (kapitalizmin aşılmasıyla) ve "yeni insan"ın ortaya çıkmasıyla yabancılaşmanın aşılabileceği tezine karşılık varoluşçuların bireysel "sahicilik" özleminin altında yatan felsefi varsayımları ve po-

litik sonuçları açığa çıkarmaya çalışacağım. Altıncı bölümde, annelik deneyimi ve annelik ideolojisiyle hesaplaşacağım.[4] Yedinci bölümde, kadınların evcilleştirilmeleriyle nasıl güçlerini kaybettiklerine ve çeşitli kadınlık hallerine odaklanacağım. Kitaba adını veren son bölümde, çağın ruhunu ele alıp, şirketlerin yönettiği bir dünyada neden narsist bireylerin ön plana çıktığını, yabancılaşmış bireylerin sıkıntıdan kaçma çabalarının niçin oburluğu artırdığını ele alıp, kapitalist sistemin sürekliliğinin nesneleri ve özneleri hızla çöp haline getirmesiyle ilişkisini kurmaya çalışacağım.

Kitabımın alt başlığının "Felsefe ve Politik-Psikoloji Denemeleri" olmasına karar verirken, sevgili Serol Teber'in kullandığı, 1970'lerin sonunda yaygınlaşan, şu tanımı esas aldım.

> Politik psikoloji, bugün, yabancılaşmanın toplumsal yanını inceleyen tarihsel materyalizmle, yabancılaşmanın birey psikolojisi (bilinçdışı ve bilinçli) boyutunu irdeleyen psikanaliz (ve psikiyatri) kuramlarının oluşturdukları bir paydayı temel almakta; ve böylesi bir çıkış noktasından, kendi kuramsal-ampirik birikimlerini tartışmaya açmakta ve dahası, günlük praksisler için kimi öngörülerde bulunmaya çalışmaktadır (...) çeşitli sınıfların, grupların ya da tek tek bireylerin, nesnel toplumsallaştırma sürecinden ne ölçüde nasiplendikleri, nasıl bir politik tutum için koşullandıklarını ve ileride, bu sınıf-grup ya da bireylerin karşılaşacakları politik-toplumsal ve bireysel olaylara karşı nasıl tavırlar alabileceklerini de tartışmak gereği ortaya çıkmaktadır (...) Bireyin toplumsallaştırılması sürecinin eleştirisi, psikolojiyi kaçınılmaz olarak politik bir tavır almaya, yeni bir terminolojiyi aramaya ve bir

4 Bu bölümde modern yabancılaşma biçimlerinden biri olan teknoloji bağımlılığına, tüm tarihsel ilerlemenin teknolojik ilerlemeye indirgenmesinin sonucunda amaç ve araçların nasıl yer değiştirdiğine, araçsal aklın hâkimiyetine, normatifliğin küçümsenmesine ve nesnellik fetişizmine odaklanmayı planlıyordum. Ama evdeki hesap çarşıya uymadı çünkü ben kitabı bitiremeden bebeğim doğdu. Annelik deneyimi hayatıma öylesine damgasını vurdu ki, bu sarsıcı deneyimi yazıya aktarmak zorunda kaldım.

anlamda diğer toplumbilim dallarıyla birlikte çalışma gereği duymaya zorluyor.[5]

* * *

"Hayatın anlamı"na dair kalem oynatmak hiç kolay değil. Bu sözün ya insanı ezen bir ağırlığı var, ya da artık bize anlamsız geliyor. Herkesin farklı değerleri ve arzuları olduğu ve "büyük anlatılar"ın öldüğü söylenen bir çağda çoğu kişi "hayatın anlamı"ndan bahsedenlere şüphe ile bakıyor, hatta "varolmanın dayanılmaz hafifliği"yle dalga geçiyor. Öte yandan hayatın aslında anlamsız ve absürd olduğunu söyleyen karamsar görüşlerin yandaşları artıyor. Kafka'yı kolayca bu kategoriye sokanlar olsa da Kafka'yı "yabancılaşmanın içinde yabancılaşmaya karşı sonu gelmez bir mücadele sürdüren" ve ümidini asla kaybetmeyen birisi olarak gören Roger Garaudy'e katılıyorum.[6] Kafka'nın beni çok etkileyen bir öyküsüyle bu "ağır" konuya girmek istiyorum.

Yasanın Önünde (Franz Kafka)[7]

Yasanın önünde bir kapı bekçisi durur. Taşralı bir adam, bu bekçiye gelir ve ondan kendisini içeri bırakmasını rica eder.

---

5 Teber, S. (1990), *Politik-Psikoloji Notları*, Ara Yayıncılık, s. 49, 51. Teber'in izinden giderek kullandığım anlamıyla politik-psikolojinin "büyük gruplar ve uluslarla, bunların liderleri ve liderler arasındaki ilişkilerin psikolojik boyutlarını inceleyen" Politik Psikoloji Derneği'yle ya da politik liderlerin psikanalitik incelemeleri, politik uzlaşma ve travmayla başa çıkma yolları gibi konularda yazan Vamık Volkan'la hiçbir ilgisi yoktur.

6 Garaudy, R. (2007), *Kafka* (çev. Sert, M.), Yirmidört Yayınevi, s. 7, 21. Garaudy kitabını sistematik bir yaklaşımla şu bölümlere ayırmış: 1. Kafka'nın yaşadığı dünya ve çatışmaları, 2. Kafka'nın iç dünyası ve belirsizlikleri, 3. Kafka'nın kurduğu dünya ve çelişkileri. Bence bu bölümleme bir sanatçının diyalektik yöntemle nasıl incelenebileceğinin de güzel bir örneğini oluşturuyor: Genel tarihsel ve toplumsal çerçeveden başlayıp (nesnellik), bunun tekildeki izdüşümlerini (öznellik) ele aldıktan sonra bireysel yaratıya (öznenesne bütünleşmesi) odaklanarak bütünsel bir bakış açısına ulaşıyor.

7 Kafka, F. (2002), *Dava* (çev. Cemal, A.), Can Yayınları, s. 225-226.

Ancak bekçi, onun yasanın içine girmesine şimdi izin veremeyeceğini söyler. Adam düşünür ve daha sonra girip giremeyeceğini sorar. "Olabilir" der bekçi, "ama şimdi giremezsin." Yasaya açılan kapı her zamanki gibi açık durduğundan ve bekçi yana çekildiğinden, adam kapıdan içersini görebilmek için eğilir. Kapı bekçisi bunu fark edince güler ve şöyle der: "Sana bu kadar çekici geliyorsa eğer, yasağıma karşın içeri girmeyi dene. Ancak şunu bil ki, ben çok güçlüyüm. Ve ben sadece en alt derecedeki kapı bekçisiyim. Oysa içerde, salonları bekleyen kapı bekçilerinin her biri ötekinden daha güçlüdür. Üçüncü bekçinin görünüşüne ben bile dayanamam." Taşradan gelen adam böyle güçlüklerle karşılaşmayı beklememiştir, yasa herkese ve her zaman açık olmalıdır, diye düşünmektedir, ancak uzun ve sivri burnuyla, ince kıllı, uzun ve siyah Tatar sakalıyla, kürk paltolu bekçiye daha bir dikkatli bakınca, içeri girme iznini alana kadar beklemeye karar verir. Bekçi ona bir tabure verip kapının yan tarafına oturtur. Adam orada günlerce ve yıllarca oturur. İçeri girmek için pek çok girişimde bulunur ve ricalarıyla bekçiyi yorar. Bekçi onu sık sık küçük sorgulamalardan geçirir, ona vatanına ve daha bir sürü şeye ilişkin sorular sorar, ancak bunlar, efendilerin sordukları türden ilgisiz sorulardır ve sonunda adama hep kendisini daha içeri bırakamayacağını söyler. Yolculuğu için iyi hazırlanıp yanına epey bir şeyler almış olan adam, bekçiyi rüşvet yoluyla elde edebilmek için değerine bakmadan her şeyini kullanır. Adam gerçi hepsini alır, ancak alırken de şöyle der: "Bunu sadece bir fırsat kaçırdığına inanmayasın diye alıyorum." Yıllar boyunca adam, gözlerini bekçiden neredeyse hiç ayırmaz. Bu arada öteki kapı bekçilerini unutur ve bu ilk bekçi, ona yasaya girmesinin tek engeli gibi gözükür. Bu talihsiz rastlantıya lanet eder, ilk yıllarda bunu yüksek sesle dile getirir, yaşlandığında ise sadece kendi kendine homurdanmaya başlar. Bir çocuk gibi olur ve yıllar boyunca bekçiyi incelerken onun kürkünün yakasındaki pireleri de gördüğünden, pirelerden de ona yardımcı olmalarını ve bekçinin fikri-

ni değiştirmelerini rica eder. Sonunda gözleri zayıflar ve gerçekte çevresinin mi karardığını, yoksa gözlerinin mi kendisini aldattığını bilemez olur. Ama karanlıkta yasanın kapısından dışarıya gölgelenmesi olanaksız bir biçimde vuran parıltıyı çok iyi seçer. Artık yaşamının da sonuna gelmiştir. Ölmezden önce bütün o zaman boyunca edinmiş olduğu deneyimler kafasının içinde, o güne kadar kapı bekçisine henüz hiç yöneltmediği bir soruda birleşir. Katılaşmış olan bedenini doğrultamadığından, eliyle bekçiyi yanına çağırır. Bekçi ona doğru iyice eğilmek zorundadır, çünkü bedenlerinin orantıları adamın aleyhine olmak üzere çok değişmiştir. "Hâlâ neyi bilmek istiyorsun?" diye sorar bekçi, "bir türlü doymak bilmiyorsun." Adam: "Herkes yasaya göre ölüyor," der, "Ama nasıl oldu da, bunca yıl boyunca benden başka kimse giriş izni istemedi?" Kapı bekçisi, adamın sonunun geldiğini anlar ve tükenmek üzere olan işitme duyusuna kendini duyurabilmek için bağırır: "Burada başka kimse girme izni alamazdı, çünkü bu kapı yalnızca senin için öngörülmüştü. Şimdi o kapıyı kapatmaya gidiyorum."

Bu son sözlerin vuruculuğu insanı adeta sersemletiyor. Bir yandan sorular sorarak metnin gizemini kendimce çözmeye çalışmak, öte yandan onu parçalara bölüp canlılığını ve bütünselliğini zedelememek istiyorum. Sorularım ve yorumlarım tümüyle öznel olacak ve olası yüzlerce yorumun arasına katılacak; zaten çoğunu muhtemelen başkaları da düşünmüştür. Aklımdaki en temel soru şu: Adam neden bunca yıl bekliyor? Madem bekçi yıllar boyunca giriş izni vermiyor, pes edip evine geri dönebilirdi. Demek ki, içeri girmeyi her şeyden çok istiyor. Ama hal böyleyse, o zaman neden bunca yıl kapıdan içeri girmeye çalışmıyor da sadece kendisine izin verilmesini bekliyor? Arzusunu eyleme dökmeye çalışmak ve engellerle mücadele etmek yerine neden tümüyle otoriteye (daha doğrusu yetkiliye) itaat ediyor? Neden bekçiden bu kadar çok korkuyor ve her söyle-

diğine inanıyor?[8] Hiç denemediği (geri dönmek ve beklemek dışındaki) üçüncü yol, otoriteyi yok sayıp bildiğini okumak, hayatta en çok arzuladığı şey uğruna risk almaktı. Acaba biz de böyle olabilir miyiz? Çok istediğimiz şeyler için sorumluluk almaktan kaçınıp, karşımıza çıkan zorlukları dış engeller olarak algılıyor olamaz mıyız? Belki de özgürlüğümüzün önündeki en büyük engel, içsel korkularımız ve otoritelere itaatkârlığımızdır. Ama otoriteyi yaratan ve yeniden üreten de bizim onu otorite olarak kabul edip, itaat etmemiz değil mi? Otoriteye başkaldırsak, ya da onu yok saysak belki de tuzla buz olacak... Peki, neden çoğu insan bu kadar itaatkâr?

V for Vendetta[9] filmindeki Evy, kendisini doğru bildiği şeyleri yapmaktan alıkoyanın korkaklığı olduğunun farkına varıp V'den onu korkularından özgürleştirmesini istemişti. Tabii bunun bedelinin işkencelerden geçip ölümle yüzleşmek olduğunu bilseydi, belki de bu hedefinden vazgeçerdi. Özgürleşmek istiyoruz ama bunun bedelini ödemek istemiyoruz. Oysa bu, ıslanmadan yüzmek kadar imkânsız değil mi? Özgürleşmenin ancak engelleri aşma sürecinde bireyin mücadele ederek (yani kaybetmeyi ve acı çekmeyi göze alarak) kendini dönüştürmesiyle gerçekleşebileceği düşüncesinin izlerini, Nietzsche'nin "beni öldürmeyen düşman güçlendirir" sözlerinde de, Marx'ın "zincirlerinden başka kaybedecek hiçbir şeyi olmayanların" devrimci potansiyeli olduğu fikrinde de bulabiliriz.

İtaatkârlığın kökenlerine sınıfsal açıdan bakmayı deneyelim. Sahip olduklarını ve kendilerini fazla önemseyen, kendi

---

8 Belki de tek bir bekçi vardır ve diğerlerinin varlığı hakkında yalan söylüyordur. Başka bir ihtimale göre, bekçi diğer bekçiler hakkındaki rivayetleri duyduğu için onlardan aşırı korkuyordur ama bu içsel korku onların gerçekten korkutucu olduğunu göstermez. Kurala itaatsizliğin yol açacağı gerçek ceza (fiziksel acı, vs.) mı adamı engelliyor, yoksa sadece "gözü korktuğu" için mi bir kez bile içeri girmeyi denemiyor? Bu açıdan baktığımızda, bizim korkularımızın çoğu da "irrasyonel" olabilir mi?

9 *V for Vendetta,* 2006, yönetmen: James McTeigue.

küçük dünyalarını aşan insancıl idealleri olmayan hedonist insanların hiyerarşik bir toplumsal yapının sürdürülmesine katkıları açık değil mi? Kendilerinden aşağı gördüklerini ezip, yukarı gördüklerini kıskanarak ve itaat ederek. Peki bu kişilik özelliği (bireycilik, narsizm, hedonizm, vs.) daha çok orta ve üst sınıflara özgü diyebilir miyiz? Yoksa, ölüm, acı çekme ve kaybetme korkuları insanların evrensel korkuları olduğu için insana "zarar verme gücüne" sahip otoriteye (mesela "meşru şiddetin tekeline sahip" olarak tanımlanan devlete) itaat, kendini koruma refleksinin "doğal" bir sonucu mu?

Kafka, 1908'den itibaren Bohemya Krallığı'nın İşçi Kaza Sigortası Kurumu'ndaki Kazaları Önleme Bölümü'nde memurluk yaparken "önüne konan her dosyada makinelerin ve yasaların dişlileri arasında ezilen işçilerin insanlık dramıyla yüz yüze gelmektedir: iş kazası, sakatlanma, ölüm, kocasını kaybetmek, vb... Büroların labirentleri arasında kaybolan kurbanlar, kişisizleşmiş ve baskıcı bir toplumun gizemli yapısında boş yere bir sorumlu ararlar... 'Bu işçiler nasıl da ezikler! Bizden ricacı oluyorlar' diye anlatmaktadır Max Brod'a. 'Binaya saldırıp her şeyi yerle bir etmek yerine bizden ricacı oluyorlar.'"[10] İsyan yerine rica, öfke yerine yazgısını kabullenmişlik, düzenle savaşmak yerine ona boyun eğmek, insanların kolayca güdülen bir koyun sürüsüne dönüşmesi, üstelik çobanın kavalından çıkan güzel nağmelerle değil de, aba altından gösterilen sopayla ya da yetkisini nereden aldığı belirsiz bir yetkilinin bu konuda son sözü söyleyen açıklamalarıyla.

"Yasanın Önünde" öyküsünün akla getirdiği bir başka soru: Adam kurban mı, yoksa suçlu mu? Belirlenimci (determinist) ya da kaderci[11] bakış açılarını benimsersek adamı değiştire-

10 Garaudy (2007), s. 20.

11 Ontolojik belirlenimciliğe göre, doğadaki kapalı bir sistemin t anındaki konumu, daha sonraki bir andaki durumunu (bizim bunun bilip bilmememizden bağımsız şekilde) tekil bir şekilde belirler. Epistemik belirlenimcilik ise

meyeceği kuralların kurbanı olarak görebiliriz, oysa özgür iradeyi vurgularsak adamın ideallerini ve değerlerini eyleme dökmemesi nedeniyle kendine ihanet ettiğini ve suçlu olduğunu söyleyebiliriz. Bu iki yorumu kendi hayatımıza uygularsak, yapısalcılık ile varoluşçuluk arasındaki farka benzer bir yol ayrımıyla karşılaşırız. İlk görüş şöyle der: "Bireyin eylemleri, kendi niyetleri tarafından değil, sistemin içindeki işlevleri tarafından belirlenir." İkincisi, ne kadar kuşatılmış olursa olsun, bireyin hayatını seçimleri ve eylemleriyle biçimlendirdiğini, sorumluluktan kaçamayacağını iddia eder. Varoluşçulara göre özne olmaktan vazgeçip, kendini bir kurban ya da dış güçler tarafından oraya buraya savrulan bir nesne olarak görmek, insanlığını reddetmekle aynı anlama gelir.

Bir başka soru: Öyküdeki "yasa" neyi temsil ediyor? Yasa kadar genel, adamın "herkese ve her zaman açık olması gerektiğini" düşündüğü bir şey, nasıl olur da esasında kişiye özel olur? Burada iki tür yasadan bahsediliyor gibidir: Toplumsal düzenin temelindeki yasalara herkes uymak zorundadır, ama bunların kimler tarafından halka dayatıldığı ve otoritesinin nereden geldiği meçhuldur. "Taşradan gelen" adam belki de uymak zorunda olduğu yasaların kökenini merak ettiği için yasanın önüne gelmiştir. Bunca uzun süre beklemesinin nedeni de yasayı ihlal etmeden ona erişmek isteği, yani yasaya saygısıdır. Ama bu uğurda hayatını harcayacak kadar merak etmesi neden? Diğer ihtimale göre Yasa, ona hayatın anlamını açıklayacak olan kozmik bir yasadır. Eğer öyleyse, akla Douglas Adams'ın ünlü bilim kurgu romanı *Otostopçunun Galaksi Rehberi* kitabı (ve filmi) geliyor. Bu kitapta insanlar Derin Düşünce adlı her şeyi bilen bilgisayara Evrenin Sırrı'nı, yani

şunu iddia eder: Eğer bir kişinin davranışını etkileyen bütün nedenleri bilebilseydik, o zaman bir sonraki davranışının ya da seçiminin ne olacağını da öngörebilirdik. Oysa kadercilik, başımıza gelecek olayların önceden, doğaüstü güçler tarafından belirlendiği inancına dayandığı için, bilimsel veriler arttıkça bunları öngörmenin mümkün olacağını iddia etmez.

Nihai Soru'nun, "hayatın, evrenin, her şeyin" cevabını soruyorlar. Bu süper-bilgisayar çok uzun süre "düşündükten" sonra basit bir cevap veriyor "42". Hayal kırıklığına uğrayanlara, ancak sorunun ne olduğunu tam olarak bilselerdi cevabı anlayabileceklerini söylüyor ve onlar için tasarlayacağı sonsuz karmaşıklıktaki başka bir bilgisayara Nihai Cevabın Sorusu'nu sormalarını öneriyor. Murat K. Güney'in yorumuna kulak verelim.

> Çünkü aslında bu sorunun bir cevabı yoktur ve yazarların göstermek istedikleri tam da budur. Bizlere varoluşumuzun anlamını açıklayacak genelgeçer ve nesnel hiçbir açıklama söz konusu değildir artık. Adams, aslında hayat, evren ve her şey hakkındaki nihai soruya bugüne kadar verilen cevaplarla, yani tüm kutsal kitaplarla, dinlerle, devletlerle, ideolojilerle, hümanizmle, Aydınlanma'yla, bilimle, aklın iktidarıyla acı acı dalga geçmektedir. Bu çağda artık ne Tanrı'nın ne de devletlerin hükmü 42 sayısının hükmünden daha güçlüdür![12]

İnsanların ne sorduklarını anlamadan, cevabı bulmak istemesi ne kadar ironik. Acaba Kafka'nın öyküsünde tüm ömrünü bekleyerek geçiren adamın sorunu da bu muydu? Yasanın herkese açık ve genelgeçer olduğunu düşünüyordu, oysa son cümlede ortaya çıktığı üzere yasa kişiseldi. "Doğru cevabı" bulmak istiyoruz, yani bu belirsizliklerle dolu dünyada bir kesinlik arayışı içindeyiz, oysa cevabı anlamlı kılacak olan, sorunun bizim için "doğru" soru olması değil mi? Bir örnek verelim. Varsayalım ki cevap "karnabahar", ama soru ne? En çok gaz yapan sebze nedir? Dünyadaki en eski sebze nedir? Kokusu en kötü bitki nedir? "Karnabahar" yüzlerce sorunun doğru yanıtı olabilir. Ama soru değiştikçe cevabın anlamı da değişiyor. Oysa cevap ne kadar matematiksel, yani "nesnel" gözükürse, onun doğru cevap olduğuna o kadar çok inanıyoruz.

12 http://www.davetsizmisafir.org/index.php/2005/06/23/otostopcunun-galaksi-rehberi-geliyor-panige-kapilmayin/

"Neden her şeyin cevabı 42?" sorusunu eğer kitabın yazarı cevaplarsa bunu daha nesnel buluyor, o açıklamadan daha kafa açıcı bir öznel fikri, "bu sadece senin fikrin, başka cevaplar da mümkün" diyerek küçümsüyoruz.[13]

Kafka'nın "Yasanın Önünde" öyküsündeki Yasa'nın iki anlamı olabileceğinden söz etmiştik: Yozlaşmış toplumsal ve politik yasalar ve hayatın anlamına dair kişisel yasa ya da ilkeler. Garaudy, Kafka yorumunda hem bu iki yasanın farkını açıklıyor, hem de otoriteye itaat eden insanın "yanlış" yasayı önemseyip, "doğru" yasayı gözden kaçırdığını iddia ediyor.

> Altedilemez Güç'ün, yani hem siyasal ve toplumsal bir dünyanın iç yasasını hem de tanrısal düzenin kozmik yasasını meydana getiren Büyük Yasa'nın infaz memurları, ister yargıç ister rahip olsunlar, derin insani ya da tanrısal anlamı çoktandır unutulmuş ya da yozlaşmış bulunan bir iktidarın ya da dinin vekilleridir. Zorba ve kafasız bürokratlar olarak, içeriği boşaltılmış kutsallığı yönetmeye devam ederler (...) Tam anlamıyla insani bir yaşama yön vermek gücüne sahip canlı ve içsel ilke olan yasa; toplumun, devletin ve dinin ürkütücü bir düzene dönmesi yüzünden fark edilememektedir (...) Kafka'nın kahramanlık destanı, insani düzenle alay eden sahte toplumsal ve dinsel düzenin ötesine geçip yaşamın unutulmuş ve kaybolmuş anlamını yeniden keşfetmek çabasıdır.[14]

Biraz da kapı bekçisi hakkında soru üretelim. Kapı bekçisi, adama en son ana kadar doğruyu söylemeyerek onu kandırmış mıdır? Ona, acıyıp içeri almayarak insafsız ve acımasız mı davranmıştır? Yoksa ona verilen görevi en iyi şekilde yapmış, hatta adama yardımcı olmak için iyi niyetli ipuçları mı vermiştir? Mesela, daha en başlarda "Sana bu kadar çekici geliyorsa eğer, yasağıma karşın içeri girmeyi dene" bile demiştir. Kafka'nın

13 Teknoloji ve bilimin yüceltilmesi ve "uzman" görüşlerinin sorgulanmaması, nesnellik fetişizmiyle paralel olarak artıyor.

14 Garaudy (2007), s. 36-37.

Dava romanında Josef K. ile konuşan rahip, uzun uzun öykünün farklı şekillerde yorumlanabileceğinden bahseder. Bu yorumlardan birine göre, bekçinin hiyerarşik olarak adama göre daha üst konumda olduğunu sanmamız bir yanılgı içerir.

> Oysa sözünü ettiğim görüşe göre bekçinin gerçekten adamın emrinde olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Her şeyden önce özgür insan bağımlı insanın üstüdür. Öyküdeki adam ise gerçekten özgürdür, nereye isterse gidebilir, yalnızca yasaya girişi ve üstelik sadece tek bir kişi tarafından yasaklanmıştır. Eğer adam kapının yanında bir tabureye oturmuşsa ve orada bir ömür boyu kalmışsa, bunu kendi isteğiyle yapmıştır, öykü herhangi bir zorlamadan söz etmemektedir. Buna karşılık kapı bekçisi memuriyeti nedeniyle görev yerine bağlıdır, uzaklaşıp dışarıda bir yerlere gidemez, ve göründüğü kadarıyla, kendi istese bile, içeriye de giremez. Ayrıca her ne kadar yasanın hizmetinde ise de, aslında yalnızca o kapı için, yani kapının tek öngörüldüğü kişi olan o adam için çalışmaktadır. Bekçi bu nedenle o adamın emrindedir.[15]

Sonuçta, "hayatın anlamı"nın herkes için aynı olmadığını, ama sırf bu nedenle tümüyle anlamsız bir şey de olmadığını söyleyebiliriz. Belki de hayatın anlamı, onu arama yolculuğuna çıkmak ve tüm caydırıcı etkenlere rağmen kendi hayallerinin peşinden gitmek, onlar uğruna mücadele etmekten ibarettir.[16] Öyküde bir nihai amacı ve buna yönelik sabrı olan ama otoritelere itaatkârlığı ve korkuları nedeniyle ideali uğruna yeterince savaşmayan adama belki acır, belki de kızarız.

15 Kafka (2002), s. 230.

16 Uzun zaman Auschwitz toplama kampında tutsak kalmış olan psikiyatrist Viktor Frankl'ın geliştirdiği logoterapiye göre, insanın temel motivasyon kaynağı, kendi yaşamında bir anlam bulma arayışıdır; bu Freudcu psikanalizin merkezindeki haz ilkesinden de, Adlerci psikolojinin varsaydığı "üstünlük arayışı"ndan da çok farklıdır. "Anlamsızlık duygusunun nedenine gelince, aşırı basitleştirme de olsa, insanların yaşamalarını sağlayacak çok şeyin bulunmasına karşın, uğruna yaşayacakları bir şeyin olmadığı söylenebilir; insanlar araçlara sahip, ama amaçları yok. Elbette bazılarının araçları bile yok." Frankl, V. E. (2009), *İnsanın Anlam Arayışı* (çev. Budak, S.), Okuyan Us Yayınları, s. 113, 152.

Şimdi de "Gerçekçi ol, imkânsızı iste!" düsturuyla hareket eden Kiwi'nin öyküsüne göz atalım.[17] Ömrü boyunca ağaçların üstünden uçmayı hayal eden, ama ne uçacak kanatlara, ne de böyle ağaçlık bir uçuş ortamına sahip olan bu kuşun büyük çabayla ve hayatı pahasına hayalini gerçekleştirme öyküsü, bana Selçuk Erdem'in kendine kanat tasarlayan penguen karikatürünü anımsatıyor.

Bu iki trajik öykünün farkına odaklandığımda, Kafka'nın hikâyesindeki adamın *kendini kandırdığını*, oysa Kiwi'nin bilinçli bir şekilde hayatını biçimlendirdiğini, ölümle sonuçlanacağını bilse de tutkuyla yöneldiği hedefi sayesinde hayatını anlamlı kılmayı başardığını düşünüyorum. İlkine hem acıyıp, hem de kızıyorum; ikincisini ise takdir ediyorum. Bir yanda bilinçsiz bir bekleyişle *kendinden kaçmak* öte yanda "yaratıcı öz yıkım" yoluyla kendini gerçekleştirmek. Oysa bu yorumun benim öznel fikrim olduğunu da biliyorum. Başka birisi bu öyküleri farklı şekilde yorumlayabilir. Mesela, iki öykünün kahramanlarının da hayatın anlamını aradığı ama farklı araçlar seçtikleri, birinin daha pasif, diğerinin daha aktif olması dışında fazla farkları olmadığı, ikincisinin daha fazla takdire layık olmadığı da iddia edilebilir. Hatta, her türlü idealizmi küçümseyen ve "başarı"yı tek ölçüt olarak alanlar, muhtemelen ikisinin de hayatlarını "boşu boşuna" harcadıklarını söyleyeceklerdir. Bu farklı yorumları, kişisel mizacımızın, hayata bakışımızı ve öyküleri yorumlayış tarzımızı nasıl biçimlendirdiğine dair bir örnek olarak görmek mümkün. Peki hangisi öykünün doğru yorumu? Hem hiçbiri (çünkü sanatta ve edebiyatta nesnel yorumun olamayacağını düşünüyorum), hem de hepsi (çünkü her

17 Hâlâ yasak olsa da, Başbakan Erdoğan'ın yasağın kaldırılmasını sağlamak yerine "Ben giriyorum, siz de girin" dediği YouTube'a girip "Kiwi"yi aradığınızda, Mad World şarkısını ekleyerek onu güya daha hüzünlü hale getiren, sonunu fazla acıklı bulduğu için pembe son ekleyen, onun varoluşsal mücadelesiyle dalga geçip ayakkabı cilası reklamı haline dönüştüren versiyonlarından ziyade üç dakikalık orijinal animasyon videoyu izleyebilirsiniz.

biri farklı bir algılama biçimini sergileyerek, kendi yorumumuz ne olursa olsun bakış açımızı zenginleştirip, öyküyü kavrayışımızı derinleştiriyor).

Terry Eagleton, *Hayatın Anlamı* adlı kitabında hayatın anlamını arama ve kendini kandırma temalarını bir araya getiren şu soruyu okuyucuya soruyor: Ya hayatın anlamı bilmek istemeyeceğimiz kadar korkunçsa? Belki de yaşamımızı sürdürmemizin koşulu, bu anlamı bilmemektir ve Nietzsche'nin iddia ettiği gibi yaşamak için bizi teselli eden yanılsamalara inanmamız gerekiyordur. Hayatın anlamı sorusunun çözümsüzlüğüne ve insanlık durumunun kırılganlığına dair en canlı tasvirleri trajedilerde bulmamız tesadüf olmasa gerek.[18] Eagleton'ın kitabında "hayatın anlamı" sorusunun doğuşunun ve ölümünün tarihsel bağlamına dair şu ilginç düşüncelerle karşılaşıyoruz. Modernöncesi zamanlarda, yani "Kutsal" kavramı ön plandayken, bireyin hayatının anlamı din, mitoloji ve aşiret gibi onu kapsayan bir bütünün parçası olmakla ilgiliydi. Modernite ile birlikte Kutsal yerine Bilim'in hayatın anlamını çözmede yararlı olacağı düşünülmeye başlandı. Postmodernizmde ise Kültür'ün öne çıkmasıyla, Tanrı, Bilim, Akıl gibi kategoriler gözden düşerek, hayatın anlamı sorusunun anlamsızlığı ilan edildi. Eagleton, bu üç dönemdeki farklı yaklaşımlara sırasıyla Homeros'un *Odysseia*, Shakespeare'in *Hamlet* ve Beckett'nin *Godot'yu Beklerken* eserlerindeki kahramanların durumunun örnek olarak verilebileceğini iddia ediyor.[19]

Peki Kutsal'ın, Bilim'in ve Kültür'ün insanların hayatla ilişki kurma biçiminin tarihsel değişiminin farklı aşamalarına tekabül ettiği iddiası, evrensel olarak geçerli mi, yoksa daha çok Batı'nın geçirdiği aşamaları mı özetliyor? Çağımızda, kültürel farklılıkların yüceltilmesi evrensel bir olgu olarak gözükse bile, mesela Türkiye'yi düşündüğümüzde, "Batı'dan bilim ve

18 Eagleton, T. (2007), *The Meaning of Life*, Oxford University Press, s. 15, 19.

19 *Ibid,* s. 27-31.

teknolojiyi almak ama kendi kültürümüzü korumak" ideali ya da dinin ve fetişleştirilen başka "kutsallıkların" kültürümüzün önemli bir parçası olarak görülmesi, bu üç kavramın birbiriyle ne kadar iç içe olduğunu gösteriyor.

Yirminci yüzyılın sonunda "hayatın anlamı" sorusunun neden gözden düştüğünü farklı açılardan tartışan Eagleton'ın bence en ilgi çekici saptamaları şöyle. İlk olarak, pratikte insan yaşamının değersizleşmesi (mesela medyada her gün şahit olduğumuz "birilerinin bir yerlerde öldürülmesi" karşısında duyarsızlaşmamız) teoride de bu konunun değerinin azalmasına yol açıyor. Öte yandan üniversitelerin sosyoloji, psikoloji ve politika bölümlerindeki araştırma konularının gitgide daha fazla piyasanın ihtiyaçlarına bağlı hale gelmesiyle, "hayatın anlamı" gibi temel sorular ya kendini geliştirme kitaplarının mistik reçetelerine ya da tüketim toplumunun hayatımızı anlamlı kılma iddiasındaki ticari ürünlerine terk ediliyor. Eagleton'ın kısaca değindiği bir başka nokta da, değer ve olguların birbirinden ayrılması ve değerlerin kişiye özel olarak, olguların ise kamusal olanla ilişkilendirilmesi.[20] Bu temaları ahlak hakkındaki üçüncü bölümde biraz daha açmaya çalışacağım.

"Kendini kandırmak mümkün müdür?" sorusuna politik-psikoloji ya da ahlak açısından yaklaşabiliriz. Politik-psikoloji çerçevesinden bakıldığında kendini kandırmanın tersi kendini bilmek ve kendi olmaktır (sahicilik/authenticity). Bu da kişinin toplumsal normlarla hesaplaşabilmesini ve sistemi eleştirel biçimde değerlendirmesini, yani muhalif bir duruşa sahip olmasını gerektirir. Böyle tanımladığımızda her toplumda çoğunluğun toplumsal kalıpları ve inançları içselleştirdiğini, yani sadece bir azınlığın sahici olabildiğini görürüz. Öte yandan, bu kavramı ahlak çerçevesinden ele alarak, kendini kandırmanın tersinin kişinin kendisi için neyin "iyi" olduğunu bilmesi oldu-

20 *Ibid,* s. 36, 38, 48.

ğunu söyleyebiliriz. Aşırı duygusal ya da fazla rasyonel davranmak da, riskleri göz ardı etmek ya da korkularının esiri olmak da kişinin kendisi için neyin iyi olduğunu bilmesini, ya da bilse bile bu doğrultuda eyleme geçmesini engelleyebilir.

Şimdi de bireyin kendini kandırmasının mümkün olmadığını iddia edenlerin en yaygın kullandığı argümanlardan birini ele alarak, eleştiri süzgecimizden geçirelim.

(1) İnsan en iyi kendisini tanır ve kendisi için neyin doğru olduğunu en iyi kendisi bilir demezsek, başkalarının onu daha iyi tanıyabileceğini ve onun için iyi olanı bilebileceğini iddia etmiş oluruz.

(2) Eğer birileri onu daha iyi tanır ve onun için neyin doğru olduğunu bilebilirse, bu bilgiye sahip olduğunu iddia eden otoritelerin bireye "kendi iyiliği için" istemediği şeyleri empoze etmesinin önü açılır. Bu da paternalizme, yani devletin vatandaşlarına karşı tipik bir babanın çocuğuna karşı davrandığı gibi davranmasına yol açar. "Sen henüz kendi gerçek çıkarını bilemezsin, ben senin iyiliğini düşünüyorum" diyen devlet (ya da başka otoriteler) "halk için, halka rağmen, halk adına" politikalar belirleyebilir. Paternalizm bireysel özgürlüğü ve özerkliği tehdit ettiği için kötüdür.

Sonuç: Paternalizme yol açan, "bireyler kendini kandırabilir" varsayımı reddedilmelidir.

Bu argümanın dayandığı iki varsayımı da eleştirmek mümkün. Birinci varsayım, yanlış bir ikileme dayanıyor: Ya birey kendini iyi tanır, ya da başkaları onu iyi tanır. Oysa kendini kandırmanın mümkün olduğunu düşünen birisi, bu ikilemi kabul etmek zorunda değil. Yani, insanın kendisini tanıması, ya da kendisi için neyin iyi olduğunu bilmesi, ya hep ya hiç, siyah-beyaz değil de, dereceleri olan bir süreç. "Geçmişte kendim için neyin doğru olduğu konusunda şu açılardan yanılmışım, şimdi bunların farkına varıyorum" diyen birisinin, başka bir kişinin kendisini daha iyi tanıdığını kabul etmesine gerek yok; asıl id-

dia ettiği şey otomatik olarak kişinin kendini iyi tanımadığı (yani kendiliğinden anlaşılır/self-transparent olmadığı) bunun belirli bir çaba ve deneyimler sonucunda kazanılan bir yetenek olduğudur. Başka bir deyişle, yabancılaşmış bireylerin "yanlış bilinç" içinde olabileceğini söylemek, tek bir "doğru bilinç" olduğu ve buna bazı "uzmanlar"ın sahip olduğu iddiasına indirgenemez.

İkinci varsayımın sorunu "bu bilgiye sahip olduğunu iddia eden otoriteler"in sözüne inanmak zorunda olmadığımızı gözden kaçırması. Eğer birileri (ebeveyn, psikanalist, öğretmen, doktor ya da devlet yetkilileri) bizim iyiliğimizi bizden daha iyi bildiklerini iddia ediyorlarsa, bu konuda bizi ikna etmeye çalışabilirler, davranışlarımızın öngöremediğimiz sonuçları hakkında bizi uyarabilirler. Ama o kadar. Davranışımız başkalarına zarar vermediği sürece, bize "doğru yol"u empoze edemezler. Hükümetlerin bize danışmadan bizim adımıza kararlar vermesinin nedeni paternalizmden ziyade, bir kez seçildikten sonra onları denetleyecek mekanizmaların olmamasıdır. Devlet-vatandaş ilişkisinin geçmişteki padişah-tebaa ilişkisini sürdürdüğü, devletin vatandaşa karşı görev ve sorumlulukları yerine vatandaşların devlete koşulsuz şartsız itaatinin beklendiği bir ülkede, sorunun kaynağının otoritelerin "bizi bizden iyi tanıdığı" söyleminde yatmadığı çok açık.

2

Mutluluk Fetişizmi[21]

"Herkes mutlu olmak ister, ama mutluluktan anladıkları farklı şeylerdir." Bu yalnızca mutluluğa dair en yaygın "klişe" değil, aynı zamanda konunun "uzman"larından Aristoteles'in 2400 yıl önce söyledikleri. Peki, mutluluk bu kadar öznel bir kavramsa, felsefi tartışmalar ya da popüler kişisel gelişim kitapları "gerçek mutluluğun" ne olduğunu kavramamıza yardımcı olabilir mi? Bu yazıda 1-5 Temmuz 2007'de "Antikçağ Felsefesi ve Çağdaş Etikte Mutluluk Kavramı" başlığı altında yapılan Assos'ta Felsefe etkinliği ve aylar boyunca çok satanlar listesinde kalan ve bize mutluluğun sırrını verdiğini iddia eden *Secret* kitabı üzerinden mutluluğun nasıl irdelenemeyeceği üzerine düşünmek istedim.

Assos'ta Mutluluğu Aramak

> Felsefe, uçsuz bucaksız, her şeyi sorgulayabilen, sınır tanımayan yaratıcı bir düşünce, sezgi ve duygu dünyasıdır. Ne yazık ki günümüzde felsefe, düzenin de zorlamasıyla, giderek kuru bir akademik disiplin haline dönüştü, felsefe tutkusunun yerini akademik kariyer kaygısı almaya başladı. Sorunumuz "akademi" kavramıyla değil, "kariyer" kavramıyla, felsefenin sadece bir kariyer nesnesi olarak algılanmasında. Filozofların, felsefe tutkunlarının yerini "felsefe memurlarının", felsefi ya-

21 Bu yazı "Mutluluk Nasıl İredelenme(me)li?" adıyla *Baykuş: Felsefe Yazıları Dergisi*'nin Ocak 2008'deki ilk sayısında yayınlanmıştır.

> ratıcılığın yerini sadece "uzmanların" almasından, felsefenin bir meslek dalı gibi algılanmasından, akademik unvanların bir araç olmaktan çıkıp bir amaca dönüşmesinden, kişiliklerin, yeteneklerin unvanlarla ölçülmesinden ve özdeşleşmesinden, unvanların yazılanlardan, söylenenlerden, düşünülenlerden daha önemli hale gelmesinden (...) "Assos'ta Felsefe", sadece felsefenin, merakın, sorgulamanın amaç olduğu bir bakış açısıyla yola çıkarak, herkesin kolayca felsefi bir zihne sahip olabileceğini varsayan popülist ve yanıltıcı bir felsefe anlayışına da kapılmadan, felsefe tutkunlarını Assos'ta buluşturmayı, yapaylıktan uzak, doğal bir tartışma, diyalog, karşılıklı etkileşim ortamı yaratmayı hedeflemektedir.[22]

Ne kadar doğru tespitler ve ne güzel bir fikir! İstanbul'dan on saatlik otobüs yolculuğu sonunda Assos'a ulaşıp da doğayla iç içe, huzurlu toplantı mekânını görünce ve burada tepeden denizi izleyip, ılık bir meltem eserken, dünyanın dört bir yanından gelen yaklaşık altmış katılımcıyla felsefe tartışmanın cazibesini düşününce insan iyice heyecanlanıyor. Athena Tapınağı'ndaki günbatımında bu topraklarda "yaşamış" Şarap Tanrısı Dionysos şerefine kadeh kaldırılarak başlayan etkinlik, arada değişik mekânlarda akşam yemekleri ve Truva gezisini de içerip, bir çello dinletisiyle sona erdi. Behramkale, Liman ve Kadırga'daki otellerde kalan konuklar için düzenli servisler organize edilmişti. İtalya, Almanya, İngiltere, Fransa, Avustralya ve ABD'den gelen akademisyenler dört gün boyunca, mutluluk üzerine on bir İngilizce bildiri sundu. Türkiye'den hiçbir konuşmacının olmaması dikkat çekiciydi. Her gün, bir saatlik konuşma ve bir saatlik tartışma bölümünden oluşan 3-4 oturumun yapıldığı çok yoğun bir program vardı.

Ama maalesef çoğu akademisyen, konuşmak ya da anlatmak yerine makalelerini okudu. Çağdaş ve antik mutluluk kavramlarını karşılaştırmak yerine, büyük ölçüde Aristoteles metinlerinin ayrıntılı analizine odaklandılar. Bunun sonucunda tartış-

22 http://www.philosophyinassos.org/TR/index.htm

ma bölümlerine sadece konunun uzmanı konuşmacılar aktif olarak katılabildi; Türkiye'den bu etkinliğe katılan öğrencilere, akademisyenlere ve amatör felsefe tutkunlarına pek söz düşmedi. Böylesi uzmanlar arası bir diyalogda konuşma cesaretini göstermek zordu. Konuşmaların en eksik kalan yanı ise çağdaş mutluluk kavramlarına adeta hiç değinilmemesiydi; sadece biriki konuşmada, biraz Kant'tan söz edildi.

Güçlü hitap yeteneğini kullanarak, hiç okumadan, herkesin ilgisini canlı tutarak, belki de en iyi konuşmayı yapan Bolonya Üniversitesi'nden Walter Cavini diğer konuşmacılar arasında sivrildi. Cavini'nin "Mutluluk ve En Yüksek İyi Üzerine Bazı Antik ve Modern Düşünceler" başlıklı konuşması, genel çerçeveyi çizmek bakımından çok yararlıydı; sunumunda Aristoteles ve Kant'ın mutluluk anlayışları arasındaki benzerlikler ve farklılıklara odaklandı. Eski Yunan mutluluk anlayışının temelindeki *eudaimonia* genellikle insanın serpilmesi ve kendini gerçekleştirmesi biçiminde çevrilir. Aristoteles ünlü *Nikamakhos'a Etik* kitabında, önce mutluluğun en yüksek iyi (*summum bonum*) olduğunu söyler. Sonra erek (*telos*) ve işlev (*ergon*) kavramlarını kullanarak, en yüksek iyiyi insanın doğal işlevini yerine getirmesi olarak açıklar. Peki, insanın işlevi nedir? Bunu açıklamak için "işlev" kavramının en uygun örneği olan zanaat alanından örnekler verir. Flütçünün işlevi müzik yapma faaliyetidir, heykeltıraşın işlevi ise bir faaliyet değil, bunun ürünü olan heykel, yani bir nesnedir. İnsanın insan olarak işlevi, onu hayvanlardan ayıran, sadece insana özgü olan akılcı bir yaşam sürdürme potansiyelidir.[23] Aristoteles, insanın nihai ereğini, mükemmeliyet *(aréte)* olarak adlandırır. Çoğu kişiye göre zevk veren şeyler birbiriyle çelişebilir; çünkü zevk verme bu nesnelerin doğasına içkin olmaktan çok, insanların atfettiği bir özellik, öznel bir his-

23 Sonraları Aydınlanma felsefesini eleştirenler, kökenini Aristoteles'e dayandırdıkları özcülüğü de topa tutar. Sartre, insanın önceden belirlenmiş hiçbir işlevi ve özünün olmadığını, eylemleriyle var olarak kendisini özgürlüğü içinde yarattığını söylerken, Aristoteles'in erekselciliği ve özcülüğüyle taban tabana zıt bir görüşü öne sürer.

tir. Oysa mükemmeliyete ulaşan faaliyetler hem doğaları gereği, hem de öznel olarak zevk verir. Başka bir deyişle, erdemli insan bundan zevk alır, dışsal hazlara fazla ihtiyaç duymadan kendine yeter. Mutluluğun kaynağı iyi talih ya da dışsal koşullar değil, mükemmelliğe uygun faaliyetlerdir.[24]

Öte yandan Kant, mutluluğun iki farklı kullanımını ayırarak işe başlar. "Dün çok mutluydum" derken bahsettiğimiz yoğun ve geçici hazlardır. Oysa "mutlu bir evlilik"ten söz ederken kalıcı, bütünsel ve gerekçelendirilmiş bir tatmin duygusunu kastederiz. Eğer tatmin olma duygumuz belirli şeyleri bilmemeye dayanıyorsa, mutluluğun bir yanılsama olduğunu söyleyen Kant, mutluluğun sadece öznel bir his olamayacağını, nesnel olarak da temellendirilmesi gerektiğini bize hatırlatır. Kant'ın mutluluk kavramı (*Glückeseligkeit*) kişinin tüm varlığıyla barışık olması olarak özetlenebilir. Gerçek mutluluğun hem kapsama alanı ve çeşitliliği geniş, hem de hissediliş şekli derindendir. Başka bir deyişle, hem yatay, hem dikey olarak kapsayıcıdır. Şimdi, önce Aristoteles ve Kant'ın mutluluk anlayışlarını genel hatlarıyla karşılaştırıp, sonra antik ve modern mutluluk kavramlarının temel farkını tarihsel bir çerçeveye oturtmaya çalışalım.

Sokrates gibi Aristoteles'e göre de arzuladığımız her şey değerli olmayabilir. Bir şeyi arzuluyorsak, onun bizim için iyi olacağını düşünürüz. Oysa konu hakkında bilgimiz eksikse yanılmamız muhtemeldir. Ancak arzularını akıl yoluyla eğitip, geliştirerek erdemli bir yaşam süren birisi, gerçek mutluluğun nasıl elde edilebileceğini bilir.[25] Sokrates erdemi bilgiye bağlarken, Aristoteles erdemin doğrudan öğretilemeyeceğini söyler. Erdemli olmak iyi bir eğitimin (iyi bir aile, öğretmenler ve doğru

24 Aristoteles talihin mutlu olmaktaki rolünü yadsımaz; başına trajik ya da travmatik olaylar gelmiş birisinin mutlu olabileceğini iddia etmez. Bu konu hakkındaki ayrıntılı bir tartışma için bkz. Nussbaum, M. (2001), *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge University Press.

25 Solomon, R. C., Higgins, K. M. (1996), *A Short History of Philosophy,* Oxford University Press, s. 59.

arkadaşlar) ürünüdür; böylece erdemli davranmak kişinin karar vermeden, kendiliğinden bütün davranışlarına yansıyan bir alışkanlık haline gelir.

Aristoteles, erdem kavramını ahlaki görevlerle değil, "mükemmelliyet" ile ilişkilendirir ve bunu da aşırılıklar arasındaki orta yol olarak tanımlar. Örneğin, cesaret, ağırbaşlılık ve yüce gönüllük en önemli erdemlerdendir. Cesur kişi, ne korkak, ne de atılgandır. Ağırbaşlılık, utangaçlık ve utanmazlık uçlarının arasında yer alır. Yüce gönüllü birisi ne mütevazı, ne de kibirlidir. Sonuçta, Aristoteles mutluluğa nesnel bir ölçüt sunar: Erdeme ve kusursuz bir karaktere ulaşmak, hayatın bütününü "soylu" biçimde sürdürmek.[26] Peki, neden erdem kendi ödülünü beraberinde taşır? Bütün erdemli kişiler mutlu mudur? Erdemsiz biri de mutlu olamaz mı? Eski Yunan felsefesindeki egemen anlayışa göre, herkes mutlu olmayı arzular ama yalnızca erdemli kişi kendini neyin mutlu edeceğini bilir, çünkü ruhuna özen gösterir. Felsefe yapmanın, iyi ve kötüyü birbirinden ayırmaya çabalamanın sonucunda çelişen arzularından kurtulabilir, bütünsel ve uyumlu bir kişiliğe kavuşabilir. Oysa insanların çoğu bedenine, malına ve mülküne gösterdiği özeni ruhuna göstermez.

Aristoteles ve Kant'ın farklı insan doğası anlayışları, mutluluk ve erdem arasındaki ilişkiyi farklı kavramalarına neden olur. Aristoteles insanı sadece *doğal* bir varlık olarak ele aldığı için, akıl sahibi olmayı da doğal işlevimiz olarak görür. İçindeki doğal işlevi en mükemmel icra eden kişi erdemli ve mutludur. Yüzemeyen balık, uçamayan kuş gibi, aklını kullanamayan insan da eksik ve mutsuzdur. Oysa Kant'a göre insan bölünmüştür; hem hayvanlar âleminin parçası olan *doğal* bir varlık, hem de Tanrı'nın suretinde yaratılmış *ahlaksal* bir varlıktır. İnsanın, doğal bir varlık olarak hedefi mutluluk, akıl sahibi bir varlık olarak hedefi ise erdemdir. Eylemlerimizin tek amacı mutluluk

26 Marar, Z. (2004), *Mutluluk Paradoksu: Özgürlük ve Onaylanma* (çev. Çağlayan, S.), Kitap Yayınevi, s. 18.

olduğu zaman, akıl arzuların kölesi durumuna düşer. Nasıl bir mıknatıs, çevresindeki demir parçalarından en büyüğüne doğru çekilirse, biz de en fazla haz vereceğini düşündüğümüz nesneye doğru çekiliriz. Eğer, sadece mutluluk peşinde koşan doğal bir varlık olsaydık, tüm davranışlarımız, arzularımız tarafından belirlenmiş olurdu. Halbuki aklını kulanarak arzularını denetleyebilen ve temel hedefi iyiye ulaşmak olan birisi, gerekirse mutsuz olma pahasına doğru olanı yapabilir. Bu nedenle, akıl sahibi olmak, yani dışsal otoritelere ve içsel arzulara boyun eğmeden, kendi aklımızı kullanabilmek, özgürlüğü mümkün kılar. Erdemi insanın içindeki ahlak yasasına saygı duymasıyla ilişkilendiren Kant'a göre, Aristoteles'in aksine erdemin hiçbir dışsal koşulu olamaz. Sonuçta, insanlaşma ya da kendini gerçekleştirme süreci, Aristoteles'e göre içimizdeki tohumu sulayarak yeşertmeye, Kant'a göre ise akıl ve arzular arasındaki bitip tükenmez içsel mücadeleyi sürdürme kararlılığına (yani, hiç ulaşamayacağımızı bilsek de hep iyinin peşinden koşmaya) benzetilebilir.

İnsanın bölünmüşlüğünün ve trajik yanının farkında olan Kant, tam da bu nedenle erdemli olmanın mutluluğa yetmeyeceğini bilir. Aristoteles, hepimizin asıl hedefinin mutluluk olduğunu söyleyerek, bunu doğallaştırır. Oysa Kant bize "Mutluluğu hak ediyor musunuz?" diye sorarak, herkesin zaten mutlu olmayı hak ettiği ezberimizi bozar. Kant'a göre, ancak erdem sahibi insanlar mutluluğu hak eder. Ama gündelik yaşamda bunun tersi, yani erdemsiz insanların mutlu olması ve bunu gerçekten hak edenlerin mutlu olamaması mümkündür. "Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar" atasözü de benzer şekilde, erdemli olmanın bedelinin toplumdan dışlanma olabileceğini gözler önüne sererek, Aristoteles'in mutluluk ve erdemi özdeşleştiren fazla iyimser görüşüne meydan okur. Erdem ve mutluluğun er geç birleşeceğine dair umudumuzu koruyabilmek, Kant'a göre ancak ruhun ölümsüzlüğü ve herkesin hak ettiği ödül ve cezalara kavuşacağı bir öteki dünyanın varlığına inanmakla mümkün olabilir.

Kabaca özetlediğimiz Aristoteles ve Kant'ı tarihsel bir perspektife oturtmaya çalıştığımızda, şöyle bir soru belirir: Neden antikçağda Aristoteles gibi filozoflar mutluluğu erdem üzerinden tanımlarken[27], modern çağda mutluluk öznel bir his olarak ele alınıyor? *Mutluluk Paradoksu* kitabında iddia edildiği üzere "Mutlu muyum?" sorusunun iki bileşeninden söz edilebilir: "Nasıl yaşamalıyım?" ve "Gerçekte ne istiyorum?" Bunlardan ilki nesnel ve klasik bir soruyken, ikincisi öznelliğin vurgulandığı ve modern çağda öne çıkmış bir sorudur.[28] Antikçağda mutluluk, "iyi olmak"la bir tutulduğu için, *ahlak* merkezi bir roldedir. Oysa modern zamanlarda, mutluluğun "kendini iyi hissetmek"le eşanlamlı kullanılmasıyla, ahlakın yerine *psikoloji* ön plana geçer. Peki neden?

Mutluluk kavramlarının arkeolojisini yaparken farkına vardığımız bu kırılmayı 19. yüzyılda kapitalizmin bireyciliği körüklemesiyle ilişkilendirebiliriz. Eskiden belirli bir topluluğun üyesi olarak (Atina şehir devletinin vatandaşı, ya da bir İngiliz lordunun serfi gibi) tanımlanan insanlar, ücretli işgücü, yasalar önünde eşit haklar gibi yeni oluşumların gerçekleştiği modern toplumsal yapılarda "atomik bireyler" olarak algılanmaya başlanır. Psikolojinin ayrı bir bilim dalı haline geldiği bu çağda, bireyin eylemleri, onun toplumsal bağları ve görevleri üzerinden değil de kişisel niyetleri ve arzuları gibi öznel unsurlar üzerinden tanımlanır. Eskiden dizginlenmemiş arzular toplumsal düzen için bir tehdit olarak algılanıp, ahlak ve din aracılığıyla kontrol altına alınmaya çalışılırken, ya da ortaçağda açgözlülük on temel günahtan biriyken, kapitalizmin gelişmesiyle birlikte Adam Smith'in herkesin bencil çıkarları peşinde koşmasının, toplumsal refaha da hizmet edeceği görüşü kök saldı. Böylece

27 Antikçağda Stoacılar, Kinikler, Epikürcüler ve Sofistlerin mutluluk-erdem ilişkisi konusundaki görüşleri birbirinden çok farklıdır. Tarihin bu döneminde de mutluluk adına para ya da ölçüsüz hazlar peşinde koşmak toplumda yaygındı. Yani, Aristoteles'in düşünceleri, dönemin egemen görüşü olmaktan çok, toplumsal bir eleştiri olarak ele alınabilir.

28 Marar (2004), s. 12.

arzular sisteme asimile edilip, onun yeniden üretilmesindeki vazgeçilmez araçlar haline gelir ve insan ihtiyaçlarının sınırlı olduğunu dile getiren bilgelerin sözleri unutulur.

Tüketim toplumunun gelişmesiyle birlikte "mutluluk", reklamların başat unsuru olarak odağa yerleşir. Bütün sınıflı toplumlarda sistemin yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynayan aile de özü korunarak yeniden kutsanır. Reklamlardaki "mutlu kadın" simgesi, x marka deodoranı, y marka şampuanı, z marka aletle sahip olduğu pürüzsüz bacakları, "light" ürünler sayesinde elde ettiği ince vücudu ve bunu teşhir eden markalı giysileriyle "doğru erkeği" önce baştan çıkarır ve sonra da filan deterjan sayesinde bembeyaz yaptığı çamaşırlarıyla, falan yağları kullandığı, güzel yemekleriyle iyi bir eş ve anne olarak mutluluğa kavuşur. "Kariyer de yapar, çocuk da" her şeye birden sahip olabilir. "Güzelliği" sayesinde mutlu olmayı hak eder. Öte yandan, erkeğin mutluluğunun anahtarı, iş dünyasında kıyasıya rekabetle gücünü ispat etmesi sonucunda elde edilen "başarı"dır. Zengin/mutlu erkek bir yandan son model arabasıyla seyahat edip özgürlüğünü yaşarken, övünebileceği güzellikteki bir kadını da eş olarak sahiplenmiştir.

Sistemin ezdiği ve dışladığı bireyler, yeterli paraları olmasa da, hafta sonlarında büyük alışveriş merkezlerini gezmeyi alışkanlık haline getirirler. Vitrinlerde sunulan, elleriyle tutabilecekleri kadar yakın ve bir o kadar da uzak olan bu hayaller âleminde dolaşarak, bir gün bütün bunlara sahip olmanın düşüyle ya hırsları bilenir ya da tatlı bir uyuşukluğa kapılarak "eğlenirler".[29] Orta sınıf, kredi kartlarıyla 30 taksitle ucundan

29 Bu konuda Türkiye'de yapılmış ilk kapsamlı inceleme için bkz. Gürbilek, N. (2009), *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*, Metis Yayınları. "80 sonrasında Türkiye'yi bir sis kapladı; birçok şey görünmez oldu. Sisin örttüğü insanlardı, ilişkilerdi, nesnelerdi. Sis dağıldığında, her şeyin net birer görüntü haline geldiğini fark ettik. Bakılanla kurulan ilişki aslen bir seyir ilişkisine, sözün kendisi bir vitrine dönüştü. Birçok şeyin gösterildiği için ve göründüğü kadarıyla var olduğu, sergilendiği için ve seyredildiği kadarıyla değer kazandığı bir toplum çıktı ortaya. Epeydir vitrinde yaşıyoruz hepimiz." (s. 28-29)

tadabildiği tüketim cennetinin meyvelerine, gitgide daha bağımlı hale gelir. İşte hayalleri medya tarafından biçimlendirilmiş, karnı tok olsa bile ruhu aç ve gözü doymamış bu insanların en duymak istediği şey ne olabilir? "Mutluluğun anahtarı tümüyle sizin elinizde, yeter ki isteyin ve pozitif düşünün."

Secret: Mutluluğun Sırrını Okumak

"Yapabileceğini de düşünsen, yapamayacağını da düşünsen; her iki durumda da sen haklısın." (Henry Ford)[30] Buda, Einstein, Henry Ford'un ortak noktası ne olabilir? Hepsi Sır'rı biliyordu ve şimdi bu sır bizim de elimize geçecek! *Secret* kitabının özünü bilimsellik sosuna bulanmış mistisizm ve bireyin gücünün abartılıp, ona gaz verilmesi oluşturuyor. Böylece, temelsiz bir kendine güven ve kendinden memnuniyet yaratılıp, gerçekte ne kadar çaresiz ve yabancılaşmış olduğunu fark etmesi engelleniyor. Bu kitaptan birkaç alıntıyı sıralayıp, eleştirel olarak değerlendirirsek, sadece boş vaatlerle dolu olmakla kalmayıp, sorunların temelini görmemizi engellediği için de, ne kadar tehlikeli olduğu ortaya çıkabilir.

> Kazanılan bütün paranın yaklaşık % 96'sının dünya nüfusunun yalnızca % 1'i tarafından kazanılmasının sebebi nedir dersiniz? Sizce bu bir tesadüf mü? Bu, tasarlanmış bir şey. Bu insanlar bir şeyleri kavramış durumdalar. Onlar Sır'rı biliyorlar; ve artık siz de bu bilgiyle tanışıyorsunuz. (s. 6)

Gelir eşitsizliğinin temelini, hayatta kalma mücadelesindeki kişilerin farklı yeteneklerine ve çok çalışmalarına (çok çalışan, çok kazanır misali) bağlayan egemen görüş bile, bu kadarını akıl edemezdi ya da bunu inandırıcılıktan uzak bulurdu herhalde!

> Düşünceler manyetiktir ve frekansları vardır. Siz düşünürken düşünceleriniz Evren'e yayılır ve manyetik güçleriyle

30 Byrne, R. (2007), *The Secret* (çev. Üstünuçar, C.), Mia Basım Yayın, s. 169.

> aynı frekanstaki bütün benzerlikleri mıknatıs gibi çekerler. Gönderilen her şey kaynağına döner ve siz o kaynaksınız (s. 10). Çekim yasası bir yaratım yasasıdır. Kuantum fizikçileri bize, Evrenin tamamının düşünceden doğduğunu söylerler. Siz hayatınızı düşünceleriniz aracılığıyla ve çekim yasasıyla yaratıyorsunuz (s. 15).

Eğer haftalık astroloji sütunlarının sadık okuyucuları, doğduğumuz zaman on binlerce kilometre ötedeki gezegenlerin konumunun, her nasılsa karakterimizi belirlediğine, gündelik yaşamdaki kısmetlerimizi ve talihsizliklerimizi öngörebilmeye yarayacağına inanıyorsa, o zaman, hem de kuantum fiziğinin bile desteklediğinin öne sürüldüğü böyle şeyler onlara aykırı gelmeyecektir. Üstelik, bunlar çocukken okuduğumuz Polyanna kitabındaki pozitif düşüncelerin büyük gücü temasıyla da uyum içinde.

Peki, mutluluğun sırrı neymiş? Ne olmak, ne yapmak, neye sahip olmak istediğimize karar verip, buna odaklanarak (yani günde en azından 5-10 dakika meditasyon yaparak) gerekli frekansı yaymakmış! Böylece "vizyonunuz hayatınız olacaktır" (s. 23). Ayrıca, istediğimizi zaten elde ettiğimize yürekten inanıp, buna uygun davranmalıymışız (s. 49). Mesela nasıl kilo vereceğimizi (s. 58), ya da nasıl zengin olacağımızı (s. 107) düşünmek yerine, zaten ince ve zengin olduğumuzu düşleyip buna uygun davranmalı ve şükretmeliymişiz (s. 58, 74). "Doğru eşi" bulmak istiyorsak, sanki o zaten hayatımızdaymış gibi gardırobumuzda onun giysilerine de yer açmak, bir şekilde onun da hayatımıza düşüvermesini sağlarmış (s. 116). Ölümcül bir hastalığı olan kişi, sağlıklı olduğuna gerçekten inanarak hastalığı yenebilirmiş (s. 129).

Kitabın yazarı bu savların kimilerine fazla naif ve iyimser gelebileceğinin farkında olmalı ki, eğer düşünceler bu kadar etkiliyse, neden herkesin düşlediği hayatı yaşayamadığını açıklama gereğini duyuyor: Çünkü istediklerimizden çok, istemediklerimizi düşünmeye zaman ayırıyoruz.

> Yaşadıklarınızdan şikâyet ederseniz, çekim yasası size şikâyet edeceğiniz daha fazla şey getirecektir (s. 17). Savaş karşıtı eylemler daha çok savaş getirir, çünkü istemediğimiz bir şeye odaklanıyoruz (s. 142). Dünyayı ya da çevremizdeki insanları değiştirmek sizin işiniz değil; sizin işiniz Evren'e ayak uydurmak ve bunu yaşadığınız dünya içinde kutlamak. Siz yaşamınızın efendisisiniz. (s. 146).

Böylece egemen sisteme muhalefet eden ve eleştirel aklıyla övünen Sol'un niye sürekli bozguna uğradığını da anlamış olduk! Kitabın sonunda, katkıda bulunanların meslekleri yer alıyor. Bu liste, çağımızda kimlerin "mutluluk uzmanı" olarak servetine servet kattığını gözler önüne seriyor: Yaşam koçu, uluslararası konuşmacı, meditasyon ve bilimsel dua öğretmeni, Feng Shui uzmanı, uluslararası danışmanlık firması kurucusu, enerji şifacısı, finansal eğitimci, eskiden işsiz olan şimdi ise dünyanın en iyi pazarlama uzmanlarından olan bir hipno-terapist ve bir spiritüel haberci. Bu kitabı aylarca çok satanlar listelerinin ilk sıralarında tutan insanlar bu kadar aptal olabilir mi? Bu kişisel gelişim kitaplarının okuyucu kitlesi sadece orta gelir grubundan kadınlar mı? Kısa zamanda çok kilo verdirdiğini iddia eden diyet reçeteleri, 10 yıl gençleştirmeyi vaat eden kırışıklık giderici kozmetik kremler, iç huzurun anahtarını sağlayan yoga ve meditasyon dersleri. Birinden kaçsanız bile ötekine yakalanmışsınızdır mutlaka; "fala inanma ama falsız da kalma" misali. Hepsi birbiriyle ne kadar uyumlu, değil mi?

> Acınacak bir halde kelebek sürülerinin peşinde koşarak, aşırı kahkahalarıyla etrafı çınlatarak, durmadan içerek, sürekli alışveriş yaparak, aşırı çalışarak, kendilerinden nefret ederek umutsuzca mutlu olmaya çalışan insanları her yerde görebilirsiniz. (T. S. Eliot)[31]

Aristoteles mutluluğu "kendini gerçekleştirme"yle ilişkilendiriyordu ve bunun ne denli meşakkatli bir süreç olduğunun

31 Marar (2004), s. 16.

farkındaydı; şimdi ise kitleler mutluluğun sırrını bir çırpıda "kişisel gelişim" kitaplarından öğrenmenin peşinde. Hızlı tüketim çağının körüklediği stres ve depresyona, hızla tüketilen bu tür kitaplardan medet ummak ne kadar acıklı...

Mutluluğa dair bir başka klişeye göre, gerçek mutluluk insanın istediklerini elde etmesi ve kendisini kısıtlayan faktörlerden kurtulması sonucunda elde edilir. Ama insan, hiçbir zaman doymak bilmez; bir arzusunu karşılayınca, başka bir arzu peşinde koşmaya başlar. Bu nedenle, nihai mutluluğa bu dünyada değil, olsa olsa cennette ulaşabiliriz. Bu ezberin temelinde yatan gizli varsayım, mutluluğun her istediğini elde etmekle ya da *sınırsızlıkla* ilgili olduğu, ama insanın sonlu bir varlık olması nedeniyle (ya da iktisadi bir jargonla söylersek, kaynakların kıt, insan arzularının ise sınırsız olması yüzünden) nihai bir tatmin durumuna ulaşmanın imkânsız olduğudur. Belki de bu yüzden "mutlu son"la biten klasik Hollywood filmlerinde, daha sonra karakterlerin başına neler geldiği anlatılmaz. Ya bu mutluluk er geç bitecektir, ya da her şeyin "mükemmel" olduğu, hüzün, öfke, melankoli gibi insana özgü birçok duygunun yaşanamayacağı, tekdüze hayatlar sürülecektir. George Orwell'in *1984* karşı ütopyası, herkesin haplar içerek kendini mutlu hissettiği hayali bir toplumda, kaybedilen güzelliklere ve derinliklere bir ağıt olarak da okunabilir. Ne mutlu, tek hedefi mutluluk olmayanlara ve bedeli mutsuzluk olabilecek ideallerin peşinden gitme cesaretini gösterebilenlere!

Mutluluğu İrdelemeye Başlamak

Antikçağdan, Kant'a ve kişisel gelişim kitaplarına kadar mutluluk konusundaki bazı "cevaplara" göz attıktan sonra biraz da mutlulukla ilgili ilk aklımıza gelen soruların peşine düşelim. Bırakalım sorular başka soruları doğursun.

Mutluluk, tümüyle öznel bir his midir? Yoksa nesnel olarak değerlendirilebilir mi? Acaba mutluluk hissi, üzüntü, acı, korku

gibi her çağda ve her toplumda hissedilen doğal bir duygu mudur? Nasıl dişimiz ağrıdığında bu acıyı doğrudan algılarsak, mutlu olup olmadığımızı da doğrudan fark ederiz ve bunu en iyi kendimiz bilebiliriz. Eğer bu benzetme doğru ise, kendisini mutlu hissettiğini söyleyen birisine, "aslında mutlu değilsin" diyemeyiz. Böylece mutluluk tamamen öznel hale gelir ve "mutluluk yanılsaması"ndan söz etmek olanaksızlaşır.

Oysa biliriz ki, kişi belirli gerçekleri bilmediğinden dolayı kendini mutlu hissediyorsa, mutluluğu temelsizdir. Örneğin, eşinin kendisini aldattığını bilmediği için mutlu bir evlilik sürdürdüklerini zanneden bir kadının dünyası bu gerçeği öğrenince yıkıldığında, bunu iki farklı şekilde yorumlayabiliriz. "Eskiden mutluydu, şimdi değil" diyenler karşımızdaki kişiyi üzmemek için "beyaz yalanlar" söylemenin meşru olduğu ya da *Matrix* filmindeki bir karakterin dediği gibi cehaletin mutluluk olduğu sonuçlarına varabilirler. Öte yandan, şöyle de düşünebiliriz: "Eskiden de mutlu değildi; aldatıldığını bilenler onun fark etmediği bir şeyi görebiliyordu. Eskiden mutluluk yanılsaması içindeydi, ama şimdi gözleri açıldı ve yanılgısından kurtuldu. Gerçeği bilmek kişiyi bir süreliğine mutsuz kılsa da onu özgürleştirir; bu da hayatının iplerini eline alabilmesinin ve daha uzun vadedeki mutluluğunun önkoşuludur."

Belki de esas sorgulamamız gereken, başta yaptığımız benzetmedir. Korku, üzüntü, acı ve mutluluğun öznel hisler olduğunu söylememize rağmen, bunları irdeleyip değerlendirebiliriz. Gerçek bir tehdit olmadığı halde korkan birisine korkusunun yersiz olduğunu söyleriz. İnsan gereksiz yere üzülüp, bu duygusunu abartılı biçimde, "pireyi deve yaparak" yaşayabilir. Yani, somut bir olgu karşısında farklı hisler yaşamak mümkün olsa bile, bütün algılama biçimleri eşit derecede meşru olmayabilir. "Yanlış algılamalar"a dayanan "hayali/gerçekdışı hisler" körüklenebilir ama buradan yola çıkarak, tek bir "doğru algılama" biçimi olduğu istenmeyen sonucuna varılması şart değil-

dir. Bu analizi, mutluluk hissine uygularsak, reklamların amacının çeşitli metalarla mutluluk hissini eşleştirerek, mutluluğu tüketim çarkının tekeline almak, "yapay" arzuları ve hayali hisleri körüklemek olduğunu söyleyebiliriz. Peki, öznel mutluluk hissinin, nesnel bir analizini yapmak mümkün mü?

İnsanların ne kadar mutlu olduklarını, onların ifadelerine dayanmadan, nesnel olarak ölçmek son yıllarda bilim insanlarının üzerinde çalıştığı bir proje; bunun literatürdeki adı ise "mutluluk bilimi". Örneğin, çikolata yemenin insana mutluluk hissi vermesinden yola çıkarak, böylesi haz anlarındaki beyin fonksiyonları incelenerek mutluluğun serotonin gibi kimyasalların faaliyetine dayandığı keşfedildi. Böylece, deneklerin beyinlerine elektrotlar bağlanarak, en çok haz aldıkları anlarda beynin hangi bölgesinin, nasıl aktive olduğuna bakılarak, benzer hisleri yaratacak antidepresan ilaçlar geliştiriliyor. Öte yandan, ulusların mutluluğunu ölçmek için "yaşam kalitesi endeksleri" gibi ölçütlerden yararlanılıyor. Ama işin tuhafı, İskandinav ülkeleri gibi yaşam kalitesinin en yüksek olduğu yerlerde, aynı zamanda intihar oranları da çok fazla. İstatistikler orada yaşayanların mutlu olması gerektiğini söylese de, onlar kendilerini mutlu hissetmiyorlar anlaşılan. Sonuçta mutluluğa öznel ve nesnel bakış açılarından baktığımızda bambaşka sonuçlara ulaşıyoruz ve bu paradoksu çözmek çok zor gözüküyor. Aklımızda şöyle bir soru kalıyor: Mutluluğu daha iyi anlamak için ona içten mi (öznel) yoksa dıştan mı (nesnel) bakmalıyız?

Eğer hepimiz birbirimizden farklıysak, nasıl oluyor da hepimiz sonuçta aynı şeyin peşindeyiz? İki ihtimal var: Ya birbirimize sandığımızdan daha çok benziyoruz, ya da bambaşka hedeflerimizi muğlak "mutluluk" kavramına indirgeyerek farklılıklarımızın üstünü örtüyoruz.

Önce mutluluğun nesnel boyutuna bakalım. Mutluluğun bileşenlerinin sağlık, para, aşk, iş ve arkadaşlık olarak özetlenebileceği konusunda hemfikir miyiz? Bunların öncelik sıralaması,

ne kadar paranın yeterli olduğu, bu paranın nasıl harcanacağı, ne tür arkadaşlara ihtiyaç duyulduğu gibi ayrıntılarda ufak tefek farklılıklarımız olsa bile, sonuçta sahip olmak istediklerimiz aynı değil mi? Belki de evrensel bir "insan doğası"na dayanan *nesnel* ihtiyaçlar gerçekten vardır.

Bütün bunlara sahip olan birinin kendisiyle barışık olacağını ve iç huzura ulaşacağını varsayabilir miyiz? Hadi, şeytanın avukatlığını yapalım. Yukarıda saydığımız her şeyi olan birisi bile tatminsiz, hırslı, "mutsuz" olamaz mı? Belki de mutluluk sahip olduklarımızın kapsamıyla değil, onların değerini biliyor olmakla ilgilidir. Başka bir deyişle, ne olduğumuzun değil, kendimizi nasıl gördüğümüzün, hayata karşı nasıl bir tavır takındığımızın türevidir. Eğer böyleyse, mutluluğun nesnel koşullarından çok öznelliğini vurgulamamız gerekir. Dışarıdan çok yoksul ve yoksun gözüken birisi bile aslında mutlu olabilir ya da iç huzura sahip olabilir.

Dikkat ettiniz mi, hiç çaktırmadan mutluluğu sanki iç huzurla eşanlamlı gibi kullanmaya başladık ve birdenbire mutluluğun anahtarı "birey"in eline geçti. Belirsizliklerle dolu, savaşların hüküm sürdüğü, toplumsal yapının çöktüğü, insan ilişkilerinin yozlaştığı, kısaca insanın kendi hayatı üzerindeki kontrol gücünün azalıp, çaresizliğinin arttığı toplumsal dönemlerde hep böylesi felsefeler ön plana çıkmış ve bireye teselli vermiş. Bunun ilk akla gelen örnekleri, Epikürcüler ve Stoacılar. İkisi de nihai amacımızı, kaygı ve korkulardan kaçarak iç huzur elde etmek olarak tanımlıyor, ama bu hedefe ulaşmak için farklı yollar öneriyorlar. Epikürcüler erdem ve arkadaşlığı ön plana çıkarırken, Stoacılar aklın duyguları ve beklentileri bastırmasını, dış dünyada olup bitene kayıtsız olmayı ve belirli bir mesafeden bakmayı savunuyor.[32] Burada bir parantez açıp, Stoacı fikirlerin farklı sınıflar tarafından benimsendiğini hatırlatalım. Acaba neden hem köle Epiktetus, hem de imparator Marcus

32 Solomon (1996), s. 70-72.

Aurelius bu iç huzur felsefesinden etkilendi? İnsan doğası mı, yoksa egemen ideoloji mi?

Hangi toplumsal koşullarda böylesi düşünceler kök salıp, kitleleri etkileyebiliyor? "Toplumsal çürüme" dönemlerinde, çaresizlik ve kuşatılmışlık hissiyle başa çıkmak için, içe kapanış ve manevi güçlerin abartılması anlaşılabilir bir tepkidir. Eğer felsefi düşüncelerin ve ideallerin içinde yeşerdikleri toplumsal bağlamla yakın ilişkilerini gözden kaçırmazsak, bugünkü egemen düşünce ve değer sistemini besleyen maddi kaynakları da daha iyi kavrayabiliriz. Günümüzde "Amerikan İmparatorluğu"ndan, politik yolsuzluklardan, kültürel yozlaşmadan ve Matrix'in kuşatıcılığından (ne sistemi değiştirmenin, ne de dışında kalmanın mümkün olduğundan) bahsedilirken, kurtuluşun dış devrimde değil de "iç devrim"de aranması tesadüf olmasa gerek.

Bol ideolojik makyajın altına gizlenen vahşi kapitalizm, insanları, "Başarı senin elinde, çalış, rekabet et ve köşeyi dön" diye gaza getirip "başarısızlığının" tüm sorumluluğunu bireye yüklüyor. Öte yandan, "başarı fetişizmi"nin omuzlarına bindirdiği yük nedeniyle "doğal" olarak depresyona giren bireylerin yardımına koşan kişisel gelişim ya da "kendine yardım" kitapları, onlara benzer öğütler veriyor: "Tüm sorumluluk sende, başarabilirsin, mutlu olabilirsin, yeter ki iste ve inan, evren senin taleplerine yanıt verecektir, çünkü pozitif duyguların yaydığı manyetik frekanslar benzerlerini çeker." *Secret* kitabı, mistisizm, belirlenimcilik ve iradeciliğin karışımına örnek olarak verilebilir.

Mutlu olmak arzusu doğal bir içgüdü mü, yoksa kültürel olarak "icat" edilen ve bize "dışarıdan" empoze edildiğinin farkında olmadan içselleştirdiğimiz bir hedef mi? Eğer "mutluluk" kelimesi sözlüklerinde yer almayan bir kültür olsaydı, bu kavramı bilmedikleri için mutlu (ya da mutsuz) olmadıklarını mı söylememiz gerekecekti? Acaba antropologlar böyle bir topluluk bulabilir mi? Hayvanların da mutluluk peşinde koştuğunu

söyleyebilir miyiz? Eğer mutluluğu acıdan kaçıp zevk peşinde koşmaya indirgersek, muhtemelen "evet", ama eğer mutluluk, iç huzur ve kendinden memnuniyeti kapsıyorsa, hayvanlara bunları atfedebilir miyiz? "Keşke iç huzura kavuşabilsem" dileğine sahip birisi, "olan" ve "olması gereken" arasındaki farkı idrak ediyor demektir. Ahlaksal bir özne olmanın temelindeki bu özbilinç, gerçekten de "doğal" mıdır, yoksa insan ürünü bir kültürel çerçeveyi mi varsayar?

Eğer "mutluluk", tarih boyunca değişen toplumsal idealleri belirten bir kısaltmaysa, o zaman içeriği bu kadar değişken bir kavramı, yakalayıp sabitleyerek analiz etmemiz mümkün mü? Olsa olsa bir *mutluluk kavramları arkeolojisi* yapabiliriz. Eğer özgürlük, bireysellik, sahicilik ve yabancılaşmanın aşılması, modern çağa özgü ideallerse, belki de şimdiki mutluluk anlayışımızla, Eski Yunan felsefesindeki mutluluk kavramının içeriği arasında dağlar kadar fark vardır. Bu yılki Assos'ta Felsefe etkinliği, mutluluk kavramının tarihsel ve karşılaştırmalı analizini yapmayı vaat ettiği için çok iştah kabartıcıydı, ama daha çok Aristoteles felsefesinin akademik ayrıntılarında boğulduğu için, bu büyük çerçeveyi maalesef gözden kaçırdı.

Bir yanda mutluluğun ancak adil bir devlette, erdemli bireylerin yetiştirilmesiyle hayata geçirilebileceğini savunan Aristoteles, öte yandan *Secret* kitabındaki gibi, mutluluğun anahtarının tamamen bireyin elinde olduğunu iddia eden iradeci bir yaklaşım, beri yanda ise mutluluğun daha çok talih kuşu, şans ve kadere bağlı olduğunu düşünen "sessiz çoğunluk". Mutluluğun ne kadar değişken olduğu (hem tarihsel, hem toplumsal, hem de kişisel eksenlerdeki farklılıklar) göz önüne alındığında, "bu üç görüşten hangisi doğru?" diye sormak pek anlamlı değil. Daha verimli olabilecek bir soru şu olabilir: Değişik mutluluk anlayışları, insana ve dünyaya dair hangi farklı önkabullere dayanıyor? Nasıl toplumsal sonuçlara yol açıyor ve neleri görmemizi engelliyor?

Aristoteles, etik ile politika arasındaki bağı vurgularken "iyi yaşam"ın sadece kişisel bir projeye indirgenemeyeceğini iddia ederek, öznel ve nesnel yol haritalarını birleştirmeye çalışıyordu. İradeci yaklaşım "gücünün farkına var!" diyerek bizi kışkırtıyor ve "kendi başımızın çaresine bakmayı" öğütlüyor. Kaderci yaklaşım ise, var olan düzeni değiştirmekten çok kabullenmeyi, "değiştiremeyeceğimiz şeyleri" belirleyip, bunları tevekkülle kabullenmeyi savunuyor. İnternette yaygın olarak dolaşan, anonim Huzur Duası da benzer bir bakış açısını yansıtıyor: "Tanrım, bana değiştiremeyeceğim şeyleri kabul etmek için *dinginlik*, değiştirebileceğim şeyler için *cesaret* ve ikisinin arasındaki farkı anlamam için de *akıl* ver."

Oysa bilim ve sanattaki ilerlemelerin çoğunu, bu duayı kaale almayan kişiler yapmadı mı? O güne kadar değişmez kabul edilenleri sorgulayıp, mevcut düzene isyan eden, böylece yaratıcılıklarıyla kendi alanlarının sınırlarını zorlayanlar bu duayı kabullenselerdi, kim bilir nelerden mahrum kalacaktık. Belki de iç huzura ulaşma projesi, yani insanın küçük ve sakin bir kovuğa çekilme özlemini duyup, gerçek dünyanın trajedilerine gözünü kapatması, bireyciliğin varacağı son nokta. Adaletsiz ve huzursuz bir dünyada yaşarken, iç huzurumuzu korumaya çalışmak, "gemisini kurtaran kaptan" bencilliğinin başka bir yansıması olamaz mı? Dünyayı değiştirebilmek için yabancılaşmanın olmadığı nostaljik bir yere kaçıştan çok, yabancılaşmanın beraberce örgütlenerek aşılmasının yeni yollarını yaratmak gerekiyor. Etrafımızda bunca zorbalık, sömürü, dışlanma sürerken, duyarlılığın bir türevi olan iç huzursuzluğunun nesi yanlış? Herkes özgürleşmezse, hiç kimsenin kendi başına mutlu olamayacağını kabul ettiğimizde, mutluluğun iç huzurla özdeşleştirilmesinin neleri göz ardı ettiği de ortaya çıkıyor.

3

Ahlak Üzerine Bir Diyalog

SAHNE 1: Yirmi birinci yüzyıl, üç üniversite öğrencisi ahlak üzerine konuşuyor.

Hırslı: Abicim, ahlak bence büyük bir kandırmacadan ibaret. Herkesin ağzında "ahlaklı olmak lazım" lafları dönüp duruyor ama eylemlerine baktığında fırsatını bulan etrafındakileri kazıklıyor, yalan söylüyor. "Babana bile güvenmeyeceksin" lafı çok doğru. Geçenlerde Avusturyalı adamın hikâyesini gazetede okumuşsundur. Kızını bodruma kapatıp 24 yıl boyunca tecavüz etmiş, öz kızından altı tane çocuk yapmış herif. Kimsenin de yıllar boyu gıkı çıkmamış. Adama psikopat diyip işin içinden çıkmak kolay ama ya üçüncü sayfa haberlerine ne diyeceksin? Bunların hepsi mi deli? Milletin daha çok para kazanmak için birbirinin gözünü oyduğu bir toplumda ahlak da neymiş? Ahlak, din ve hukuk el ele vermiş, hepimize vaaz edip ezberletmişler: Öldürmeyeceksin, çalmayacaksın, yalan söylemeyeceksin. Ne işe yarıyor ki bunları bilmek! Bugünün dünyası çıkar dünyası, eskinin değerleri bir işe yaramıyor, güçlü olan ayakta kalıyor. Aynen doğada olduğu gibi büyük balık küçük balığı yutar, bunda da yanlış bir şey yok bence. Yoksa tamamen ahlak kurallarına göre yaşasaydık, kimse birbirini ezmesin diye rekabeti engellemek zorunda kalırdık ve toplum da yerinde sayardı. Zaten

insanların içinde doğaları gereği hırs ve saldırganlık duyguları olduğu için, ahlakın işe yarayacağı yok. Mesela, önündeki adam yürürken cüzdanını düşürse, arkasından koşup geri mi verirsin, yoksa etrafı kolaçan edip cüzdanı cebine mi atarsın? Sadece enayiler, ya da başkalarının gözünde kahraman olmak isteyen bir avuç kişi cüzdanı geri verir herhalde. Ahlak kuralları da tam bu idealist enayilere göre.

Bunalım: Bence sorun başka yerde. Bu kadar acımasız ve rekabetçi bir çağda yaşarken, bahsettiğin temel ahlak kuralları da olmasaydı, durumumuz daha vahim olurdu. İnsanların birbirine zarar vermemesi gerek; tabii ki öldürmek, çalmak, yalan söylemek kötüdür. Kimsenin buna bir itirazı olacağını sanmıyorum. Ne yani hayvanlar âleminde güçlü olan güçsüzü öldürüp yiyor diye biz de mi böyle yaşayalım? Senin doğa düzeni dediğin bence toplumsal hayata uygulanamaz. Yoksa adalete yer kalmazdı, her tarafta şiddet, savaşlar ve baskı olurdu. "Zaten böyle" diyeceksin, ama en azından öyle olmamalı bunu biliyoruz ve herkes biraz ahlaklı olsaydı bu sorunlar yaşanmazdı. Ama benim savunduğum ahlak sadece başkasına zarar vermemeyi ve gölge etmemeyi içeriyor. Halbuki toplum tarafından bize dayatılan ahlak anlayışı nasıl yaşamamız gerektiğini empoze ediyor, tek bir "doğru yol" olduğunu iddia ediyor ve kişisel özgürlüğümüzü engelliyor. Bu açıdan ve bu tür bir ahlaka karşıyım ben. Örneğin, annemin ve babamın hâlâ kararlarıma karışıp, duygusal şantaj yapmalarına, beni başkalarıyla kıyaslayıp önüme hedefler koymalarına, kendi yapamadıklarını benim yapmamı istemelerine, yani benim iyiliğimi istediklerini söyleyerek bana hayatı zindan etmelerine karşıyım. Okulda kaç yıl boyunca üniforma giyme zorunluluğuna, ramazanda sokakta sigara içenlere yapılan baskıya, kızların istediği kıyafetle tacize uğramadan sokakta dolaşamamasına, uzun saçlı ve küpeli erkeklere yönelen tahammülsüz bakışlara. Ahlak birkaç davranışın yanlış olduğu-

nu söyleyen bir şey olsa iyi hoş da, doğru yaşam biçiminin ne olduğunu söylediği anda baskıcı oluyor bence.

Felsefe öğrencisi: Ahlak deyince ilk aklıma gelen ilkokul dörtten lise sona kadar haftada iki saat okuduğumuz Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri.[33] Hatırlıyor musunuz? Ders kitaplarında esas olarak İslam anlatılırdı, ama helal, haram, günah, sevap üstünden dindarlığın güzel ahlaklı olmaya yaradığı söylenirdi. Hatta bir gün öğretmene, "Allah'a inanmayan birisi ahlaklı olamaz mı?" diye sormuştum. Cennet ve cehenneme inanmayanların, içinde Allah korkusu olmayanların her türlü kötülüğü yapabileceğini söylemişti ama yine de ikna olmamıştım. Eve gidince sevgili dedeme cennet ve cehennemi sormuştum. O da bunların insanın içinde olduğunu, yanlış bir şey yapınca duyulan vicdan azabının cehennem olduğunu, iyilik yapınca, kimse bunu takdir etmese bile insanın içine dolan sevincin de cennet olduğunu anlatmıştı bana. Herkesin içinde vicdan olduğu için, cennet ve cehennemi başka bir dünyada aramanın yersiz olduğunu söylemişti. Bir de lisedeki öğretmenimiz gençlerin Batı etkisi altında kalıp gitgide yozlaştığından dem vurup, Avrupa'nın dini değerlerini yitirdiği için ahlaki değerlerini de kaybettiğini söyleyince, aklıma "Peki Avrupa'da insanlar dinsiz ise, neden

33 İlkokul dördüncü sınıf Din ve Ahlak Bilgisi kitabında ibadetin insanlara kazandırdığı önemli faydalardan birinin insanların hak ve özgürlüklerine saygı göstermek olduğu ve bu tutumun toplumda birlik, huzur ve güvenin temelinde yer aldığı iddia ediliyor. Beşinci sınıf kitabında şehitliği öven ayetler yoluyla askerlik görevinin ve vatan savunmasının kutsallığı dile getiriliyor. Altıncı sınıfta İslamın şartları; yedinci sınıfta Allah'a, meleklere, peygamberlere, kitaplara, ahiret gününe, kaza kadere iman ve Türklerin Müslüman olması anlatılıyor. Bütün kitaplarda aralara Atatürk'ün laiklik ve İslamla ilgili görüşleri serpiştirilmiş. Sekizinci sınıfta görenek ve geleneklerimiz ile yasalara ve devlete saygı göstermenin önemine değiniliyor. http://www.mazlumder.org/haber_detay.asp?haberID=238. Böylece Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri Türkiye'de epey yaygın olan dindarlık ve Kemalizm sentezinin yeniden üretilmesine katkıda bulunuyor. Dersin adında yer alan ahlak (ya da etik) bu kitaplarda çok az işleniyor, işlendiği zaman da tamamen dine bağlanıyor.

birbirlerine daha saygılılar ve kanunlara daha çok uyuyorlar?" sorusu gelmişti. Sınıfta daimi muhalif olarak sivrilmemek için bu soruyu kendime saklamıştım. Bunalım'ın dediklerine katılıyorum, ahlak denince benim de ilk aklıma gelenler gelenek, görenekler ve bireyi itaatkâr yapmaya çalışan tüm toplumsal baskılar.

Ama şimdi üniversitede aldığım Etik dersinde bambaşka konular işliyoruz ve bunlar bana daha ilginç geliyor. Mesela doğru ve yanlış öznel mi, nesnel mi yoksa kültürel mi tartışması yapıyoruz. Bunların tamamen kişiden kişiye değiştiğini söyleyen akıma *ahlaki öznelcilik* deniyor, toplumdan topluma değiştiğini söyleyenler *kültürel göreceliği* savunuyor. Bir de ahlaki değerlerin evrensel olduğunu savunan *ahlaki nesnelciler* var.

Hırslı: Ne kadar abes bir tartışma! Tabii ki üçü de kendince haklı. Tüm toplumlarda olan "öldürmek yanlıştır" gibi ahlak kurallarına nesnel diyebiliriz. "Sünnet doğrudur", "kürtaj yanlıştır" gibi toplumdan topluma değişen âdetler ve değerler kültürel göreceliği destekler. Bir de tabii tamamen bireyin seçtiği, öznel ahlaki değerler var, birisine göre yalan söylemek kötüdür, öteki beyaz yalanların yanlış olmadığını söyler. Niye bu üç pozisyondan ille de birini seçelim ki?

Felsefe öğrencisi (biraz bozularak): Amma zekiymişsin! Biz bir dönem boyunca bunları tartışıyoruz, sen Gordion düğümünü İskender gibi bir kılıç darbesiyle çözüyor, derinleşmek yerine bir çırpıda silip atıyorsun. Bir kere "nesnellik" kavramını yanlış kullanıyorsun. Bir ahlaki değerin tüm toplumlarda kabul edilmesi, onun nesnel olduğunu göstermez çünkü hepsi de yanılıyor olabilir. Mesela "çalmak ahlaki olarak yanlıştır" ilkesini her toplum kabul etse bile, özel mülkiyeti eleştiren Proudhon gibi birisi "özel mülkiyet hırsızlıktır" diyerek tüm resmi tersine çevirebilir. Proudhon için yanlış olan çalmak değil, sahip olmak. Belki de tüm toplumlar yanılıyordur ve o haklıdır, olamaz

mı? Ya da çağımızda bilgeliğe değer verilmiyor, toplumsal statü ve başarı daha önemli bulunuyor diye, "bilgelik başarıdan daha değersizdir" diye nesnel bir ahlaki karşılaştırma yapamayız. Daha en baştan çok önemli bir ayrımı göz ardı ettiğin için bu üç görüş arasında bir çelişki yok gibi geliyor sana ve hepsini eklektik olarak birleştirebileceğini sanıyorsun. Ne kadar pragmatik davranıyorsun.

Hırslı (sinirli bir şekilde): Tamam, kısa kes! Bir-iki ders aldın da başın göğe mi erdi? Ukalalık yapma da anlat şu önemli dediğin ayrımı.

Felsefe öğrencisi: Bu ayrımı bilmemeniz çok doğal çünkü şimdiye kadarki tartışmamızda ahlak deyince hep bize dayatılan, toplumda çoğunluğun kabul ettiği ahlaki kurallardan bahsettik. Oysa çoğu insanın belirli şeylere değer veriyor olması, onların gerçekten de değerli olduğunu göstermez çünkü *olan* ve *olması gereken* arasında bir fark var.

Bunalım (heyecanla): Şunu mu demek istiyorsun: Çoğunluk köşe dönmek için her yol mubahtır diye düşünse bile biz bu görüşü başka ahlaki değerler kullanarak eleştirebiliriz. Yani var olan gelenek, görenek ya da sağduyuyu yansıtan klasik ahlakın karşısına eleştirel ve muhalif bir ahlak anlayışı koyabiliriz.

Felsefe öğrencisi: Aynen öyle. "Olan" ve "olması gereken" arasındaki uçurum, eğer hemen umutsuzluğa kapılmazsak, bizi yeni idealler üretmeye, "başka bir dünya"nın hayalini kurmaya götürebilir. Oysa, "her şey zaten aslında olması gerektiği gibidir" deseydik, var olanı yüceltir, değişime ayak direr ve her aykırı sesi tehdit olarak algılayan muhafazakâr bir tutum alırdık. "Geçmiş zamanlar ne güzeldi, insanlar ahlaklıydı" diyenler bence geçmişi fazla abartıyorlar. Engizisyonda yakılanları, kölelere yapılan muameleyi, kadınların yaşadığı baskıyı görmezden gelip, "o zamanlar hırsızlık yoktu, herkes kapısını açık bırakırdı" nostaljisiyle köy yaşamına romantik bir anlayışla bakıyorlar.

Hırslı: Arkadaşlar, konudan amma saptınız. Eğer çeşitli toplumlarda ortak olarak benimsenen değerler değilse, neymiş şu nesnel "olması gereken" ahlaki değerler? Felsefeciler bunun içini nasıl doldurmuşlar, merak ediyorum doğrusu.

Felsefe öğrencisi: Uyarın için sağ ol ama sen de biraz sabırlı ol lütfen. Felsefe hocamız senin bu sabırsızlığının ne kadar tipik olduğundan bahsetmişti. Çünkü çağımızda insanların çoğu nesnel ahlaki değerlerin varlığından şüphe ediyor; ahlaki öznelciliğe ya da kültürel göreceliğe sempati duyuyormuş. Biz derste şu yöntemi kullandık. Önce en yaygın ahlaki tavır olan öznelciliğin sorunlarını ele aldık, onu eledikten sonra kültürel göreceliği eleştirdik, bu ikisinin de zayıf yanlarını gördükten sonra ahlaki nesnelciliğe ihtiyaç duyduğumuz ortaya çıktı. Bütün hikâyeyi duymak istiyor musunuz? Yoksa sıkıldınız mı bu konudan?

Bunalım: Bir kez başladık, sonunu getirelim bari. Ama yarım saat sonra çıkmam lazım.

Felsefe öğrencisi: Mesaj alındı, Speedy Gonzalez hızıyla özetlemeye çalışacağım. Öznelciler diyor ki, bir şey doğrudur ya da yanlıştır dediğimizde sadece kendi hislerimizi ifade etmiş oluyoruz. Yani nasıl "vanilyalı dondurma iyidir" demek "ben vanilyalı dondurmayı severim" anlamına geliyorsa, "çalmak yanlıştır" demek de "ben çalmayı onaylamıyorum"la eşanlamlı oluyor. Kısacası "renkler ve zevkler tartışılmaz" lafını genişletip, ahlaki değerleri de tamamen kişisel tercih meselesi yapıyor ve tartışılamaz hale getiriyorlar. Herkesin değerleri kendine ve herkes haklı olunca da, mesela hem Gandhi, hem de Hitler kendi kişisel değerlerine göre yaşadıkları için ikisi için de ahlaklıdır dememiz gerekiyor. Yani böyle aşırı göreli bir pozisyonda "ahlak" kavramı kendini imha ediyor, insanın kendini kandırması ya da kendi için neyin doğru neyin yanlış olduğu hakkında yanılması imkânsız hale geliyor.

Öte yandan kültürel göreceliğe göre, doğru ve yanlış toplumdan topluma değişir; bir şey toplum için değerliyse, o toplumdaki herkes için de değerlidir. O zaman da mesela benim yaşadığım toplumda töre cinayetleri, ırk ayrımcılığı ya da homofobi meşru görülüyorsa, benim o toplumda yaşayan bir birey olarak bunları eleştirmem bir yanılgı olarak kabul edilir. Ayrıca, başka toplumlara da benim toplumumun değerlerini eleştirme hakkı verilmez. Yani, kültürel görecelik, farklı âdetlere saygı ve tolerans söylemini kullansa da hem içten, hem dıştan eleştiriyi imkânsız kılıyor. Onların hatası da var olanı, olması gerekenle karıştırmaları. "Değişik kültürlerin farklı ahlak anlayışları vardır" cümlesi doğru olsa da, buradan yola çıkıp "Bunlar birbiriyle karşılaştırılamaz, her biri kendisi için iyidir" dediğimizde ne Suudi Arabistan'da kadınların recmedilmesini (taşlanarak öldürülmesini), ne de İspanya'daki boğa güreşlerini eleştirebiliyoruz. Bu sorunların yanı sıra ahlaki değerlerin tarihsel ilerlemesinden (mesela kadın haklarının tarih içinde geliştiğinden) bahsetmemiz de olanaksızlaşıyor, çünkü değişik tarihsel aşamalarda farklı ahlak ilkeleri olduğu için biri diğerinden daha üstündür diyemiyoruz.

Hırslı: Yahu, hâlâ ahlaki nesnelciliğe gelemedin! Diğer pozisyonları da elemek için biraz karikatürize ettin sanki. Eğer kendi tercihlerimize de, toplumdaki ahlaki kurallara da kulak asmayacaksak, nasıl bulacakmışız şu objektif ahlaki değerleri?

Felsefe öğrencisi: Mesela Platon'a göre İyi kavramı İdea'lar dünyasında yer aldığı için, herkes idrak edemese bile, filozof onu akıl yoluyla keşfedebilir. (Bu fikir şimdi size tuhaf geliyordur tahmin edebiliyorum, koca Platon'u özetlemek de istemiyorum, o yüzden geçiyorum.) Oysa Kant sadece belirli ayrıcalıklı kişilerin değil, herkesin, kendi aklını kullanarak doğru ve yanlışı belirleyebileceğini savunuyor. Yani Platon'a göre objektif değerler bizden bağımsız bir yerlerde var, biz onları keşfediyoruz; Kant'a göre ise biz onları yaratıyoruz.

Bunalım: Peki, eğer herkes kendi doğrusunu, yanlışını yaratıyorsa, hepsinin de farklı değerleri olmaz mı? Yani ahlaki öznelciliğe geri dönmedik mi?

Felsefe öğrencisi: Kant'a göre aklın yolu bir olduğundan, en azından neyin yanlış olduğu konusunda, temel bir tutarlılık ilkesini kullanarak, herkesin anlaşması mümkün. Mesela "yalan söylemek yanlıştır", çünkü herkesin yalan söylediği bir toplumda kimse birbirinin sözüne güvenmez, doğru ya da yalan söylemek ayrımı yok olur ve bir tutarsızlıkla karşılaşırız. Kant bu yönteme "koşulsuz buyruk" diyor, ama konu epey çetrefilli, buraya girmeyelim bence. Kısaca, özne doğru ve yanlışı icat etse de, bunu keyfi şekilde değil de, aklını ve mantığını kullanarak yaparsa, herkes için geçerli nesnel ahlaki ilkeler bulabiliriz, diyor Kant. Yani nesnellik, her öznenin aklını doğru şekilde kullanması sonucu elde ediliyor.

Hırslı: Arkadaşlar, hadi bana eyvallah. Bize öyle bir bilgi yüklemesi yaptın ki beynim zonkluyor. Ama hâlâ neden ahlaka ihtiyacımız olduğu ve nesnel ahlaki ilkelerin varlığı konusunda hiç ikna olmuş değilim...

* * *

SAHNE 2: Yıl: 1784, Yer: Almanya. Immanuel Kant (1724-1804) *Berlinische Monatsschrift* dergisinin okurlarına yönelttiği "Aydınlanma nedir?" sorusunu cevaplamak için yazdığı makaleye şu sözlerle başlıyor: "Aydınlanma, insanın kendini içine düşürdüğü toyluk durumundan kurtarmasıdır. Burada toyluk ya da olgunlaşmamışlıktan kastedilen, kişinin kendi aklını başkasının rehberliği olmadan kullanamamasıdır (...) Aydınlanmanın parolası şudur: Kendi aklını kullanma cesaretini göster!"[34]

34 http://www.english.upenn.edu/~mgamer/Etexts/kant.html Diyaloğun geri kalanında açıklanan Kant'ın fikirleri için bkz. http://www.earlymoderntexts.com/pdf/kantgw.pdf ya da Kant, I. (1998), *Groundwork of the Metaphysics of*

Kant: David Hume beni dogmatik uykumdan uyandırdı. Onun şüpheciliği hem bilimin, hem de ahlakın temellerini hedef alıyor; buna bir çözüm bulmam lazım. Eğer ahlak onun dediği gibi sadece yardımseverlik, empati gibi hislere dayansaydı, bu duygulara sahip olmayan birisinden ahlaklı davranmasını talep edemezdik. Oysa eğer ahlak ilkeleri varsa, bunları herkes kendi başına, hiçbir dış otoriteye başvurmadan bulabilmeli ve herkes için geçerli olmalı. İnsanların birbirinden çok farklı duyguları, arzuları olduğundan ve bunlar kolayca dış koşullardan etkilendiğinden ahlakı temellendirmek için daha sağlam bir zemine ihtiyacımız var. Ancak bireysel farklılıklarımızın ötesine geçen evrensel akıl böyle bir zemin sağlayabilir. Oysa Hume, aklın gücünü yadsıyor ve onu sadece *araçsal akla* indirgiyor. Neymiş efendim, "akıl arzuların kölesiymiş ve öyle olmalıymış", aklınca Platon'un akılcılığına karşı çıkacak!

Bence tam tersi doğru. Eylemlerimizi motive eden iki bağımsız yetimiz var: Arzular ve akıl. Arzularımız tarafından yönlendirildiğimizde nihai hedefimiz mutluluk oluyor; ancak bunları bir yana bırakıp aklımızı izlersek, doğru ve yanlışı idrak edebiliyoruz. Yani, hem Hume'un dediği gibi hedefe en kısa yoldan nasıl gidilebileceğini hesaplayan, verili bir amaç için gerekli araçları belirleyen araçsal aklımız, hem de bundan çok daha önemli olan amaçsal aklımız (substantive reason) var. *Amaçsal akıl*, hangi amaçların daha değerli olduğuna karar vermemizi sağlıyor. Hepimiz biliriz ki en çok arzuladığımız amaç, her zaman en değerli olan değildir. Mesela, sigarayı arzulayan birinin ille de onun değerli olduğunu iddia etmesi gerekmez.

"Ahlak ne işe yarar?" sorusuna bireysel ve toplumsal olarak iki farklı yanıt verebiliriz. Birincisi, ahlak bireysel özgürlüğü mümkün kılar. Bence tam anlamıyla insan olabilmek için

---

Morals, Cambridge University Press. Türkçe çevirisi: Kant, I. (1996), *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* (çev. Kuçuradi, İ.), Felsefe Kurumu Yayınları.

özgür iradeye sahip olmamız lazım. Sadece ahlaki öznelerin, yani doğruyu yanlıştan ayırma yetisine sahip olanların özgür iradesi olduğunu söyleyebiliriz. Diğer varlıkların hedeflerini tümüyle içgüdüleri, arzuları ve korkuları belirler. Oysa insanın en önemli özelliklerinden birisi özgür iradesinin mümkün kıldığı amaçsal aklını kullanarak, arzularının kölesi olmaktan kurtulabilmesidir. Yoksa tek hedefi acıdan kaçmak ve zevk almak olan hayvanlardan bir farkımız kalmaz; gelip geçici arzuların peşinde, oradan oraya sürükleniriz. İnsanlık onuru, kendi koyduğumuz ahlak yasalarına uyabilme, yani ahlaki bir özne olabilme yetisinden gelir. Ancak eylemlerimiz akıl tarafından motive edildiğinde özgür olabiliriz ve ahlakı mümkün kılan da özgürlüktür.

Bence insanların en büyük hatası özgürlüğün kuralsızlık olduğunu sanmaları. Oysa kuralsızlık aslında insanın davranışlarının dış etkiler tarafından belirlenmesi ve kolayca manipüle edilebilmesi demek. Ancak kendi koyduğu ilkelere göre yaşayan birisi özgür olabilir.

İkincisi, ahlakın toplumsal etkileriyle ilgili. Hayvanlar âlemine baktığımızda, güçlü bir hayvan acıkınca güçsüz olanı yediği zaman, onu suçlayamayız; oysa insanlar âleminde güçlü güçsüzü ezdiği zaman onu sorumlu tutar ve bu yaptığının yanlış olduğunu söyleriz. Aradaki fark nereden gelir? İnsanların eylemlerinden ahlaki olarak sorumlu olmasından ve olan ile olması gerekenin örtüşmemesinden. Dünya ne kadar adaletsiz bir yer olsa da, böyle olmaması gerektiğini, ideal durumun herkesin insanlık onuruna saygı gösterilmesi olduğunu iddia ederiz. Başkasının onuruna saygı göstermek, sadece ona fiziksel zarar vermemek değil tabii; başkalarını hiçbir zaman sadece araç olarak görmemeyi de içeriyor. Öldürmek, çalmak, yalan söylemek kötüdür çünkü kişinin kendi çıkarını sağlamak için ötekine araç olarak davranmasını içerir. Yani, ahlak hem bireysel, hem

de toplumsal olarak "doğa yasalarının" ve doğal belirlenmişliklerin ötesine geçmeyi sağlar; bireyin kendi yarattığı (ama keyfi olarak değil) ahlak ilkeleri bireysel özgürlüğün temelidir.

* * *

Kant'ın *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* kitabını yazmasından 160 yıl sonra Sartre (1905-1980) verdiği "Varoluşçuluk Bir Hümanizmdir" (1946) başlıklı derste hem varoluşçuluk felsefesinin temel kavramlarını açıklar, hem de varoluşçuluğu fazla karamsar ve nihilist bulan eleştirmenlere cevap verir. Bu metinde onun ve Kant'ın özgürlük anlayışları arasında önemli benzerlikler bulabiliriz.[35]

Sartre: Immanuel, umarım size adınızla hitap etmemden rahatsız olmazsınız. Biliyor musunuz, 20. yüzyıldaki felsefe ders kitapları sizin görüşlerinizi "ahlaki nesnelcilik", benimkileri ise "ahlaki öznelcilik" başlıkları altında özetleyip, sanki rakip kamplardaymışız izlenimini yaratıyorlar. Böylece benim varoluşçu özgürlük anlayışımın sizinkine ne kadar çok benzediğini gözden kaçırıyorlar. Biraz önce özgürlüğün kuralsızlık olmadığından ve öznenin kendi ilkelerini belirleyip, doğadaki zorunlu nedensellikten kurtuluşuyla ilişkisinden bahsetmiştiniz. İnsanı iki farklı bakış açısından ele alıyorsunuz. Size göre, hayvanlar âleminin parçası, *doğal bir varlık* olarak insanın, doğa yasalarına tabi herhangi bir nesneden farkı yok çünkü davranışları sebep-sonuç ilişkilerine göre belirleniyor. Ama insan, özgür iradeye sahip *ahlaksal bir özne* olarak, bu belirlenimleri aşıp, özgür olabiliyor. İnsanı ikiye ayırmanız, arzu-akıl ikiliği varsayımınıza dayanıyor.

Oysa ben sizin gibi insanı ikiye ayırmak yerine, Descartes gibi özne-nesne ikiliğini temel alıyorum. Yani, "insan bir yanıy-

35 http://www.marxists.org/reference/archive/sartre/works/exist/sartre.htm Sartre, J. P. (2007), *Existentialism Is a Humanism,* Yale University Press.

la nesne, öteki yanıyla öznedir" demek yerine, insanın mutlak olarak özgür iradeye sahip bir özne olduğunu, doğadaki diğer tüm varlıkların ise nesneler olduklarını iddia ediyorum. Sonuçta, özne-nesne ikiliği, insanın içinde değil, dışında bir ikilik bence. Böylece insan mutlak anlamda özgür olduğu için, kendinden de tamamen sorumlu oluyor. Nesnelerin sabit tanımları varken, insan tamamlanmamış bir varlık olarak sürekli kendini yeniden yaratma imkânıyla donanıyor. Sonuçta, siz insanın kendi ahlaki kurallarını koyabildiği ölçüde özgür olduğunu iddia ederken, ben, insanın doğası gereği özgür iradeye sahip olduğunu ve hayatının bütün sorumluluğunu taşımak zorunda olması yüzünden özgürlüğe mahkûm olduğunu vurguluyorum.

Kimileri bana soruyor: "Herkes özgür olmak istiyorken, özgürlüğe mahkûm olduğumuzu iddia etmek biraz tuhaf kaçmıyor mu?" Bence çoğu kişi, özgürlük istediğini söylerken aslında kendini kandırıyor. Onların asıl istediği, özgürlük değil, serbestlik, ya da bedeli ödenmemiş bir özgürlük. Bu da yerçekimsiz bir ortamda yürümeyi istemek gibi gerçeküstü bir talep. Yürümeyi mümkün kılan nasıl sürtünmeyse, özgürlüğü mümkün kılan da sorumluluk. İstiyorlar ki, canlarının istediğini yapsınlar, kimse de onlardan hesap sormasın. Özgürlüğü sınırsızlıkla karıştırdıkları için de, toplum kuralları yüzünden özgürlüğün mümkün olmadığını söylüyorlar.

Oysa aslında her an özgürler çünkü en zor koşullarda bile başka bir seçenek düşünmeleri mümkün. Mesela hapishanedeki bir tutukluyu ele alalım; cezasının bitmesine de daha 15 yıl olsun. Herhalde çoğu kişi onun hiç özgür olmadığını iddia edecektir. Oysa, içinde bulunduğu somut koşulları nasıl yorumlayacağı tamamen ona kalmış. Aynı durumdaki tutuklulardan birisi kaderine lanet okuyup, köşesine çekilip, yüreğinin kararmasını tercih edebilir. İkincisi, daha iyimser davranıp hapisteki zamanını yabancı bir dil öğrenerek ya da okuma fırsatı bulamadığı kitapları okuyarak geçirebilir. Bir üçüncüsü, arkadaşlarının

dalga geçmesine aldırmadan, sabırla her gün çay kaşığıyla tünel kazmayı deneyebilir. Böylece her biri, hayatlarını anlamlandırmak (ya da anlamsızlaştırmak) için başka yollar seçerek kendilerini farklı şekillerde yaratır.

Yani, yaptığımız seçimlerle ve eylemlerle kendi kişisel ahlaki değerlerimizi belirleriz. Bence ahlak, insanın ötekilerle ilişkisini düzenlemeye yarayan sabit kurallar değil, öncelikle bireyin kendisiyle ilişki kurma biçimiyle ilgili. Benim kullandığım anlamıyla özgürlüğün eylem özgürlüğü, ya da hedeflediğini başarma garantisiyle alakası yok. Bence varoluşsal anlamda bireysel özgürlük, özgür irade ve seçme özgürlüğünden, başka bir deyişle, farklı bir yol deneme olanağından kaynaklanıyor. İddia ediyorum ki bir insanın geçmişi, hiçbir zaman geleceğini belirleyemez, çünkü aynı nesnel koşulların bambaşka öznel yorumları mümkündür.

Bu farklı öznel yorumların hangisinin ahlaken daha doğru olduğunu sormak saçmadır ve çoğunluğun sahip olduğu nesnellik fetişizmi önyargısından kaynaklanır. Ama bu öznel yorumların bir kısmının ahlaki açıdan yanlış olduğunu düşünüyorum. İnsanın en temel görevi kendini bilmek yani özgürlüğünü kabul edip, bu bilinçle hayatına yön vermektir. Ama en başta dediğim gibi insanların çoğu kendini kandırarak özgürlükten kaçar ve tek ahlaki yanlış da budur. Kendini kandırıp, kendinden kaçmanın en yaygın yolu, belirlenimciliğe inanmaktır. Bugünkü karakterinin ve seçimlerinin, geçmişte yaşadığı birtakım şeylerin zorunlu sonucu olduğunu düşünen birisi aslında suçu dışsal koşullara atarak, şu anda kendi istediği şekilde yaşamayı denememek için bahaneler buluyor bence.

Immanuel, lafı uzattım biliyorum. Ama senin ahlakın toplumsal boyutuyla ilgili görüşlerine neden katıldığımı belirtmeden edemeyeceğim. Herkesin, insanlık onuruna saygı göstermesi ve kimsenin başkalarını araç olarak kullanmaması gerektiğinden bahsetmiştin. Bence de, ahlaksal özneler olmamızın

(mutlak özgürlüğün) getirdiği sorumluluk, sadece kendimize karşı değil; tüm insanlığa karşı olan bir sorumluluk. "Birey kendini seçerken aslında insanı seçer" derken kastettiğim buydu. Eğer kendi seçimlerimizle değerlerimizi yaratıyorsak, eylemlerimizle üstü kapalı olarak herkese bunların "olması gereken" değerler olduğunu söylüyoruz demektir. Mesela, evlenmeyi ve çocuk sahibi olmayı seçtiysem, herkese bunu değerli bulduğumu ilan etmiş oluyorum ve davranışlarımla herkese bir örnek sunuyorum. Onların beni kaale alıp almamasının hiç önemi yok. Immanuel, sen de ahlaki bir seçimde bulunmadan önce "Herkes böyle davransaydı, ne olurdu?" diye düşünmemizi önermiştin. Bence de böyle; seçim anında sanki tüm insanlığın bakışları üzerimdeymiş gibi hissederek karar vermeliyim. Varoluşsal kaygının nedeni tam da bu muazzam sorumluluk hissinde yatıyor zaten. Seçimlerimde tüm insanlığa karşı sorumlu olduğumu bilsem de hangi seçimin daha doğru olduğuna dair nesnel bir kriterin olmaması seçim yapmayı trajik bir eylem haline getiriyor.

* * *

John Stuart Mill'in (1806-1873) 1859'da yazdığı ve liberalizmin temel metinlerinden olan *Özgürlük Üstüne*[36] kitabında savunduğu "zarar ilkesi"ni, Sartre'ın bu aşırı sorumluluk fikrine bir yanıt olarak ele alabiliriz. *Yararcılık*[37] kitabında geliştirdiği aşağı ve yüksek zevkler ayrımını da Kant'ın metafiziğini eleştirirken kullanabiliriz.

Mill: Sevgili Jean-Paul, işleri gereğinden fazla karmaşıklaştırıyorsunuz. Bence seçme özgürlüğünün olması için bireyin farklı bir seçeneği tahayyül edebilmesi hiç yeterli değil; seçim

36 Mill, J. S. (2008), *Özgürlük Üstüne ve Seçme Yazılar* (çev. Ertan, A.), Belge Yayınları. http://ebooks.adelaide.edu.au/m/mill/john_stuart/m645o/

37 Mill, J. S. (2007), *Utilitarianism*, Dover.

özgürlüğünün temel koşulu kişisel seçimini yaparken, devlet gibi otoritelerin ona müdahale etmemesi ve başkalarının onun kararına karışıp gölge etmemesi. Halbuki sizin ahlak tanımınız öylesine geniş ki, sonuçta birey adeta tüm seçimlerinde insanlığa karşı sorumlu olduğu için eli kolu bağlanıyor. Özellikle, evlilik örneğinize çok şaşırdım. Bence, evlenip evlenmeme kararı (iki reşit insan arasındaysa tabii) sadece bu kararı veren iki kişiyi ilgilendirdiği için, başkalarına karşı da sorumlu olduklarını söyleyemeyiz. Pekâlâ, "Biz evleniyoruz, bu bizim özel alanımız ve kişisel seçimimiz, isteyen evlensin, istemeyen evlenmesin, bizi hiç ilgilendirmez" diyebilirler, hatta bence tam da böyle demeliler. Çünkü herkes başkalarına zarar vermediği ölçüde istediği gibi davranmakta özgürdür. Kişisel özgürlüğün (ya da eylem özgürlüğünün) tek meşru sınırı bu "zarar ilkesi"yle çizilebilir. Bireyin hata yapma, hatta isterse kendine zarar verme özgürlüğü de olmalıdır. "Ya herkes benim gibi yaparsa?" diye düşünüp kaygılanmasına hiç gerek yok, çünkü herkes sadece kendi hayatından sorumludur ve değişik hayat biçimlerini deneyerek kendine en uygun olanını bulabilir.

Herr Kant, özgürlüğün kişinin kendi koyduğu ilkelere göre yaşaması olduğu konusunda size katılsam da, neden bu kadar çok akıl vurgusu yaptığınızı anlayamadım. Bence insanı gereksiz yere ikiye bölüyorsunuz. Neden akıl ve arzular birbiriyle sürekli mücadele halinde olsun ki? Bence insanlaşmak için gereken, arzuların bastırılması değil, rafine edilmesidir. Çoğunluk hemen ve hiç zahmet çekmeden zevk alma peşinde koştuğu için gitgide daha basit zevklere sahip oluyor. Saatlerce basit bir oyun oynayarak tatmin olan yani "aşağı zevkler"e sahip birisiyle, şiirden zevk alan, bir müzik aleti çalan, kendini gerçekleştirmek için çaba harcayan, yani "yüksek zevkler"e sahip birini aynı kefeye koyabilir miyiz? İkisi de kendince doğru davranıyor diyebilir miyiz? İlki potansiyellerini ve bu dünyadaki sınırlı zamanını boşa harcasa bile onun yaptığının ahlaken yanlış olduğunu

iddia edemem çünkü biraz önce bahsettiğim gibi, herkesin başkasına zarar vermediği ölçüde istediği gibi yaşaması gerektiğini düşünüyorum ve bireysel özgürlüğü böyle tanımlıyorum. Oysa ikinci kişinin, yani kendini geliştiren bireyin ahlaki açıdan takdir edilmesi gerektiğini düşünüyorum. Bu sayede, sevgili Kant, sizden bir adım öne geçmiş oluyorum. Çünkü siz doğruyu yanlıştan ayırmak için somut bir kriter verememiştiniz, ama ben sağduyuya da uyan bir kriter verebiliyorum. Tek yanlış, özgürlüğünü yaşarken başkasına zarar vermektir; insanın yüksek zevklerini geliştirmesi ise doğrudur. Geri kalan tüm davranışlar ne doğru, ne de yanlıştır; bunlara (kişinin kendine zarar vermesi de dahil) kimse karışmamalıdır ve müsaade edilmelidir.

Diğer yandan, neden ahlaka ihtiyacımız olduğu konusunda sizinle benzer görüşlerim var. Sizin gibi ben de var olan ahlaki değerleri değil, bireysellikten yola çıkan eleştirel bir ahlak anlayışını savunuyorum. İster adına başkalarını araç olarak kullanmak deyin, ister başkalarına zarar vermek, yanlışın tek, doğrunun ise çeşitli olduğu konusunda da benzer fikirlerimiz var. Size göre herkesin aklını kullanarak ulaştığı doğrular birbiriyle tutarlı olacak; bence de "yüksek zevkler" çeşit çeşit olsa da, kolaya kaçmayıp da bunlardan tat almayı öğrenen herkes sonuçta kendini geliştirip gerçekleştirmiş, yani doğru davranmış olacak.

Kant: Ama bir noktayı gözden kaçırmıyor musunuz, Mr. Mill? Sizce kendini iyice geliştirmiş, incelmiş zevkleri olan bir katil olamaz mı? Bu mümkünse, adamı kendini geliştirdiği için takdir edip, başkasına zarar verdiği için kınayacak mıyız? Sizin iki kriteriniz ayrı zeminlere ait bence; tasvip ettiğiniz elit karakterleri övmek için "doğru" sözcüğünü, tasvip etmediğiniz eylemler için "yanlış" kelimesini kullanıyorsunuz. Bir de "zarar vermek" bence çok muğlak; fiziksel zararın ötesinde, mesela ucuz işçi kullanıp kâr eden bir fabrikatör, işçisini sefil yaşam koşullarına mahkûm ederek zarar mı veriyor, yoksa onu açlık-

tan kurtardığı için yararlı mı? Bence, çok para kazanmak için onu sadece araç olarak kullanıp, başkalarının yaşam koşullarına duyarsız kaldığı için, yaptığı şey yanlış demeliyiz.

* * *

Bu sıralarda Karl Marx (1818-1883) çağdaşı John Stuart Mill gibi İngiltere'de yaşamakta ve British Library'de harıl harıl *Kapital* üzerinde çalışmaktadır.

Marx: Bay Mill, sizinle coğrafi olarak bu kadar yakın olsak da, düşünüş tarzı olarak öyle uzağız ki... Kant'ın size yönelttiği eleştirilere katılıyorum. Kapitalizmdeki serbest piyasa ilişkileri açısından baktığımızda, işçinin işgücünü satması ve kapitalistin bunu satın alması, iki gönüllü bireyin hiçbir baskı olmadan özgürce yaptığı bir kontrata indirgeniyor. İşveren ucuza çalışacak emekçi bulduğu, işçi ise aç kalmadığı için memnun görünüyor. Oysa Kant'ın dediği gibi burada olup biteni iyi anlamak için "zarar vermek"ten değil bir insanın diğerini sömürerek, tamamen kendi çıkarları için kullandığı bir araç haline getirmesinden bahsetmemiz gerekiyor. Yani, kişisel özgürlüğün sınırlarını çizerken, sizin yaptığınız gibi sadece zarar ilkesini kullanmak, önemli özgürsüzlük biçimlerini gözden saklamaya yarıyor.

Mr. Mill, size bir eleştirim daha var. Savunduğunuz Aristotelesçi kendini gerçekleştirme idealini ben de benimsiyorum; ama bunu dayandırdığınız aşağı ve yukarı zevkler ayrımının çok seçkinci olduğunu düşünüyorum. Mesela şu meşhur sözlerinizi ele alalım: "Hoşnut bir ahmak olmaktansa hoşnutsuz bir Sokrates olmak yeğdir." Bence bu söz bir yanıyla doğru, çünkü insanın sadece duyusal zevkler ve basit hazcı bir mutlulukla yetinmemesi gerektiğini söylüyor ve ilk başlarda zorlayıcı olsa bile entelektüel yetilerini de geliştirmesini öneriyorsunuz. Öte yandan, bu sözün arka planında oy hakkı talep eden ve siyasal iktidara ortak olmak için mücadele eden İngiliz işçi sınıfından

korkmanız yatıyor bence. Daha kültürlü ve eğitimli olan mülk sahibi sınıfın, ahlak konusunda eğitimsiz bir sürü olarak gördüğünüz halktan daha üstün olduğunu savunuyorsunuz.[38] Oysa hem babanız James Mill, hem de Kant ahlak konusunda herkesin eşit olduğunu, kimsenin diğerinden daha üstün olmadığını iddia ediyordu. Siz ise kalkmış eğitimlilerin çift oy vermesi gerektiğini ve hatta bazı "geri kalmış" ülke halklarının demokrasiye hazır olmadığını söyleyerek, bir adım geriye gidiyorsunuz. Yazıklar olsun!

* * *

Nietzsche (1844-1900) 1887'de yazdığı ve "tüm ahlaki değerleri yeniden değerlendirip" ahlaki önyargılarımızın kaynağını araştırdığı en sistematik eseri sayılan *Ahlakın Soykütüğü*[39] ile Mill'in yardımına koşar.

Nietzsche: Her ne kadar liberalizme karşı olsam da Mill'in bireyciliğine katılıyorum. Bence de halk bir sürüdür ve ancak seçkin bireyler, halkın baskısından ve aşağı ahlak anlayışından kendilerini kurtarabilir. Demokrasi, cahil halk kitlesinin, bağımsız ruhlu bireyleri, çoğunluğun gücü söylemiyle ezmesinin bir aracıdır ve çok zararlıdır. Kant, Mill hatta Sartre, öznellikten yola çıksalar da ahlaka nesnel bir temel vermeye çalışıyorlar. Böylece tek bir ahlakın olmadığı gerçeğini göz ardı ediyorlar.

Kitabımda anlattığım gibi önceleri sadece efendi ahlakı vardı. Güçlü karakterleri olan efendiler kendi yaşam biçimlerini yüceltiyor ve sahip oldukları cesaret, gurur, servet gibi aristokratik erdemlere "iyi", aşağı gördükleri kölelerin karakter özelliklerine ise "kötü" diyorlardı. Sokrates ve İsa'nın eşitlikçi ve

38 Sayers, S. (2009), *Marksizm ve İnsan Doğası* (çev. Alpagut, Ş.), Yordam Kitap, s. 45-57.

39 Nietzsche, F. (1994), *On the Genealogy of Morality*, Cambridge University Press.

hümanist görüşleri bir kırılma noktası oluşturdu. Hıristiyanlık, kölelerin ahlak alanındaki isyanını kurumsallaştırıp, pekiştirdi. Efendilere başka türlü boyun eğdiremeyeceklerini anlayan köleler, efendi ahlakının bütün değerlerini tersine çevirerek, efendilerinin iyi dediği her şeye "şer" demeye başladılar. Gurur ve kibri günah ilan ettiler, servet düşmanlığı yapıp herkesin Tanrı önünde eşit olduğunu söylediler, cesaret yerine alçakgönüllüğü yücelttiler; "birisi yanağına vurursa öteki yanağını dön" gibi saçma sapan ilkeleri savundular. Ama bundan da vahimi, özgür irade, vicdan gibi kavramlar icat ederek, efendilere yaptıklarından ötürü pişmanlık hissettirmeye çalıştılar ve köle ahlakı toplumdaki egemen ahlak haline geldikçe, büyük ölçüde başarılı oldular. Neymiş, güçlünün güçsüzü ezmesi ahlaken yanlışmış. Oysa her canlının temel motivasyon kaynağı güç istenci olduğu için, ezme ve ezilme hem hayvanlar, hem de insanlar için doğanın gereğidir. Günümüzde yaygın olan ahlak ise çatışmaları engelleyip, güvenliği sağlamak adına içgüdüleri bastırmak üzerine kuruludur. Kant, güya egemen ahlak ilkelerini değil, eleştirel bir ahlakı savunuyor. Ama onun savunduğu "özgürlükçü" ahlak anlayışı bile doğal arzuların akıl tarafından bastırılması üzerine kurulu. Doğalı bastıran her şey yaşam içgüdüsüne karşıttır, yani nihilisttir. Mill'in yüksek ve aşağı zevkler ayrımı da içimizdeki hayvanı ehlileştirmeyi çok matah bir şey sanıyor. Sartre'ın görüşlerinin de iler tutar yanı yok, çünkü herkeste olduğunu sandığı özgür irade aslında bir hurafeden ibaret...

Marx: Friedrich, yine herkese esip üfürüyorsun. Senin keskin diline hedef olmayan biri kaldı mı? Dediğin her şeye cevap yetiştirmeye kalkmayacağım. Hatta, tek bir ahlakın olmadığı, farklı sınıfların çıkarlarını yansıtan farklı ahlak anlayışları olduğu konusunda aynı fikirdeyiz.

Ama şimdiki egemen ahlakın "köle ahlakı" olduğunu iddia ediyorsun ya, işte buna çok şaşırdım. Bence, her çağın egemen

ahlak anlayışı, egemen sınıfların çıkarlarını yansıtıyor ve bunları sanki herkesin çıkarınaymış gibi evrenselleştiriyor. Mesela, rekabet ve hırsın kutsandığı ve bunların iktisadi ilerlemenin temeli olduğu masalı, şimdiki hâkim ideolojiyi yansıtıyor. Böylece hem orman kanunlarına geri dönüş savunuluyor, hem de "herkes kendi çıkarını en iyi şekilde bilir" düsturu ahlak alanına da uygulanıp ahlaki öznelcilik teşvik ediliyor ve eleştirel bir ahlakın imkânsız olduğu ima ediliyor. Sonuçta, toplumu yönetenler köleler değil, efendiler olduğu için, toplumda hâkim olan onların ahlak anlayışı. Bu sayede bu düzenin kendini yeniden üretip meşrulaştırmasını sağlıyorlar. Nasıl, bizi yöneten normların egemen sınıfların, yani efendilerin ahlak anlayışı olduğuna karşı çıkarsın, aklım almıyor!

Nietzsche: Sevgili Karl, köle ve efendi kelimelerini ayrı anlamlarda kullandığımız açık. Sen bunları iktisadi güç ilişkileri olarak alıyorsun, oysa ben güçlü ve güçsüz karakterleri birbirinden ayırmak için kullanıyorum. Yani, bence iktisadi olarak güç sahibi olan sınıf, ille de "efendi" değil, çünkü kapitalistler savaşçı değil de rahatına düşkün, isyancı değil de itaatkâr oldukları sürece onları da "köle" sayabiliriz. Ya da şöyle diyebiliriz. Artık eşitlikçi bir toplumda ne köleler, ne de efendiler var; şimdiki ayrım sürü ile istisnai bireyler arasında. Sürü, zayıf karakterli bireylerden oluşuyor ve çoğunluğun fikrini sorgulamadan doğru kabul ediyor. Oysa senin ve benim gibi istisnai bireyler, yozlaşmış egemen ahlaka (farklı nedenlerle de olsa) karşı çıkıp, yeni değerler yaratma peşindeyiz. Sen yeni bir toplumun yaratılmasını düşlüyorsun, ben ise Üstüninsan'ın geleceği günü bekliyorum.

4

Süreklilikler ve Kırılmalar

"Artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacak!" Bu söz size neyi anımsatıyor? Çok sevdiğiniz biri yitip gittikten sonra iç dünyanızın allak bullak oluşunu, ama dış dünyanın bunu umursamadan eskisi gibi devam etmesi karşısında duyduğunuz öfkeyi ve şaşkınlığı mı? Yoksa Yeşilçam melodramlarındaki bir repliği mi? 17 Ağustos 1999'daki büyük depremi mi, yoksa 11 Eylül 2001'de İkiz Kuleler'e düzenlenen saldırıyı mı? Peki neden? Yaşanan ister kişisel bir şok, ister toplumsal bir travma olsun, o anda çok canlı hissedilse de, ya da medya tarafından binlerce kez tekrarlanan görüntüler yoluyla belleklere kazınsa da, üzerinden yeterince zaman geçince ve konu kişisel ya da toplumsal gündemimizden düşünce, aslında çok da fazla şeyin değişmediğini görürüz genellikle.

Bu kitaba başlarken şöyle yazmıştım: "Kendimize hep içeriden bakmaya mahkûmken ve hayatımız genelde bir süreklilik barındırırken, dönüm noktalarını yaşadığımız anlarda bunları fark edebilir miyiz? Yoksa ancak zaman geçip, taşlar yerli yerine oturunca mı geçmişimizde yaşadığımız kırılmalar görünür hale gelir?" Travmatik bir olay ya da çok istediğimiz bir hedefe ulaşmak gibi dönüm noktalarını yaşarken fark edebilsek bile, "büyümek" ya da "yaşlanmak" gibi bir süreç içinde yavaş yavaş gerçekleşen değişimleri yaşarken algılamamız daha zordur.

Bu benzetmeyi, toplumsal değişimlere uyguladığımızda, kimi zaman yaşarken çok önemli ve sıra dışı bulduğumuz bir olay (Çankaya'daki ilk türbanlı cumhurbaşkanı eşi, Kürt sorununun hükümet tarafından ilk kez kabul edilmesi, vs.) sonraları bize çok doğal ve "normal" gelir. Hatta, önceleri "Kürt açılımı"nı Türkiye'nin demokrasi tarihinde bir "dönüm noktası" olarak görürken, sonra ağızlara sakız edilse de, yeterince icraatı içermeyen bir "söylem" olduğunu idrak edebiliriz.

Peki, görünümlerin ardında yatan gerçekliğe ulaşabilir miyiz? Ya da her zaman görünümlerin ardında yatan bir gerçeklik var mıdır? Sokrates öncesi dönemdeki doğa filozoflarının dış dünyanın kaynağındaki ilk maddenin hava mı, su mu, yoksa başka bir şey mi olduğu tartışmasıyla başlayan bu arayışta, idealist felsefeciler değişen görünümlerin ardındaki değişmez gerçekliğe, materyalist felsefeciler ise dinamik bir gerçekliği açıklayan doğa kanunlarına ulaşmaya çalıştı.

Örneğin Platon, beş duyu organının güvenilmezliği varsayımından yola çıkarak gerçekliğe (yani İdealar dünyasına) sadece filozofların, akıllarını kullanarak ulaşabileceğini iddia etti. Oysa, Kant'a göre bilinebilir tek dünya, duyular ve aklın bileşimiyle algılayıp, kurduğumuz "*fenomen*"ler dünyasıydı. Kant, bunların ardında yatan hakikati, yani "*numen*"leri asla bilemeyeceğimizi, olsa olsa sezebileceğimizi öne sürüyordu. Öte yandan Marx, tarihi birbiriyle ilgisiz tekil olaylardan ibaret olarak görürsek, yaşadığımız hayatın nasıl değiştiğini (süreklilikleri ve kırılmaları) idrak edemeyeceğimizi düşündüğü için, gerçekliğe ulaşmanın yolunun tarihsel değişimi diyalektik yöntemle ve sistematik biçimde araştırmak olduğunu savunuyordu.

Tarihi bütünselliği içinde kavrayabilmenin ilk koşulu da soyutlama yapmak. Tarih, politik ve dini savaşlarla mı dönüşüyor? Tarihin motoru teknolojik ilerlemeler mi? Tarihi yapan "büyük" insanlar mı (yani dâhiler ve kahramanlar) yoksa ezilenlerin mücadelesi mi? "Bunların her biri tarihi yorumlama-

nın farklı yolları" deyip geçebilir miyiz? Yoksa bazı yorumlar diğerlerinden daha doğru ve açıklayıcı mı?

Hegel'in *Hukuk Felsefesi* kitabının Giriş'inde, "Minerva'nın baykuşu ancak karanlık bastıktan sonra uçmaya başlar" derken kastettiği, felsefenin ancak her şey olup bittikten sonra, belirli bir mesafeden geriye bakarak bunları anlamlandırabileceği, her filozofun kendi çağının çocuğu olmasına rağmen, içinde yaşadığı çağı bütünsel olarak kavrayamayacağıdır.[40] Benzer biçimde Marx, *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın Önsöz'ünde şöyle der: "Nasıl ki, bir kişi hakkındaki düşüncemiz, onun kendini nasıl gördüğüne bağlı değilse, bir tarihsel dönüşüm dönemi hakkında da, bu dönemin kendi kendini değerlendirmesini göz önünde tutarak bir hükme varamayız."[41]

Postmodernizm: Bir Kırılma Noktası mı?

Acaba, biz de içinde yaşadığımız çağı yanlış mı değerlendiriyoruz? "Çağımızı nasıl tarif edersiniz?"[42] sorusunun cevabı, kuşkusuz kişilerin eğitim ve bilinç düzeyine göre farklılaşacaktır. Cevaplar: Küreselleşme, internet çağı, bilgi çağı, teknolojik devrim, Amerikan İmparatorluğu, tek kutuplu dünya, ahlaki yozlaşma, adaletsizlik, işsizlik çağı, vb. olabilir. Bu soruyu "entelektüel gündem"i takip edenlere sorduğumuzda, herhalde, postmodernizmin yükselişine, Aydınlanma ideallerinin modası geçmiş olduğuna, sağ-sol ayrımının anlamsızlaştığına değinenler epey çok olacaktır. Bunların yanı sıra, söylemlerin ardında yatan bir hakikatin olmadığı inancı da muhtemelen

40 Hegel, G. W. F. (2002), *Elements of the Philosophy of Right*, Cambridge University Press, s. 21, 23.

41 Fischer, E. (1970), *Marx in His Own Words*, Penguin, s. 81.

42 Soruların sorulma biçimlerinin cevapları nasıl etkilediğine dair küçük bir örnek: "Çağımızı nasıl tarif edersiniz?" sorusunun, bizden "nesnel ve tarafsız" bir yanıt beklediğini düşünürüz. Oysa "Nasıl bir çağda yaşıyoruz?" diye sorulursa, çok daha rahat öznel fikirlerimizi söyleyip, eleştirel, karamsar ya da iyimser yorumlar yaparak içimizi dökebiliriz.

bu temalara eşlik edecektir. Yani, tam Nazi Propaganda Bakanı Joseph Goebbels'in dediği gibi: "Eğer yeterince büyük bir yalan uydurur ve sürekli tekrarlarsan, sonunda insanlar buna inanacaktır."[43]

Bir yandan politikacılar, medya ve reklamlar kavramların içini büyük bir hızla boşaltıp, değer verdiğimiz her şeyin adını kendi çıkarlarına yönelik bir biçimde kullanıp, manipüle ediyorlar. Öte yandan "postmodern" filozoflar, eski ama bir gerçekliğe tekabül eden kavramların geçersizliğini ilan edip, sadece aynı jargonu kullanan/taklit eden küçük bir grup insanın anlayabildiği "yepyeni" kavramlar icat ederek, anlaşılmazlık kisvesi altında çok derin şeyler söyledikleri izlenimini yaratıp takdir topluyorlar; bu retoriği kullanmamayı tercih edenleri de çağın gerisinde kalmış olmakla itham edip küçümsüyorlar. Bir örnek verelim.

> Yapısalcılığın radikal ilişkiciliği böylece sonsuz gerileme kategorisi altında sınıflandırılacaktır. Bu nokta genelleştirilebilir: Çağdaş düşüncenin en farklı biçimlerine, entelektüel bağlama hâkim olmanın imkânsızlığıyla bağlantılı olarak, kimliklerin ilişkisel karakteriyle nüfuz edilir. Husserl'in benlik/bölünmelerinin kıvrımlarını ve onun öznenin deneyüstü kuruculuğunu onaylama çabalarını; Wittgensteincı ve post-Wittgensteincı felsefede semantik ile pragmatik arasındaki ayrımın zayıflamasını; Kuhn'un paradigmalarının niteliğini; Foucault'da *epistemes*'ten *dispositifs*'e geçişteki çözülmemiş problemleri; Quine'da dogmasız ampirisizmin pragmatik dönüşünü düşünün. Bu örneklerin bazıları, özellikle Husserl'inki, tıkanmayı özcü bir yaklaşımla yeniden doğrulayarak çıkışsızlığı aşma girişimleridir. Ne var ki, bu örneklerin çoğunda, bağlam açıklığının gerçekleşmesi radikal bir anti-özcü eleştirisi için kalkış noktası olmuştur.[44]

43 http://www.robert-fisk.com/the_evidence.htm

44 Laclau, E. (1995), "Politika ve Modernitenin Sınırları", *Postmodernist Burjuva Liberalizmi* (çev. Alogan, Y.), Sarmal Yayınevi, s. 90.

Yazar ne kadar çok şey biliyor değil mi? Kralın aslında çıplak olduğunu görmek için Alan Sokal'ın bu anlaşılmaz postmodern jargonu açığa çıkardığı kitabının arka kapak yazısına göz atmak yararlı olabilir.

> *Son Moda Saçmalar*, literatüre "Sokal Vakası" olarak geçen entelektüel skandalın kitabı. Fizikçi Alan Sokal, saygın Amerikan kültür çalışmaları dergisi *Social Text*'e, baştan sona saçmalıklarla dolu bir yazı gönderir. İtibar gören bir entelektüel jargona sadık kalarak yazdığı yazıda, son yılların meşhur kuramcılarından bol bol alıntı yapar. Modaya uygun şekilde yazısına Aydınlanma eleştirisi ile başlar; fizik, matematik ve sosyal kuram arasındaki sınırları aşmanın gerekliliğinden söz eder ve fiziksel gerçekliğin toplumsal gerçeklik gibi dilsel bir oluşum olduğunu savunur. Yazı dergide yayımlanır ve hemen ardından Sokal bunun bir aldatmaca olduğunu açıklar. Söz konusu olay, popüler ve akademik basında fırtınalar koparır, tartışmalara yol açar. Alan Sokal, Jean Bricmont'la beraber yazdığı bu kitapta, uydurma makalesinde alıntıladığı Lacan, Kristeva, Irigaray, Latour, Baudrillard, Virilio ve Deleuze ile Guattari gibi kuramcıların matematik ve fiziğin kavramlarını nasıl kötüye kullandıklarını gösteriyor ve bu kuramcıların yazdıklarının anlaşılmazlığının, içeriğin derinliğinden değil gerçekten anlaşılmaz olmalarından kaynaklandığını iddia ediyor. Aşırı öznel söylemlere karşı çıkan yazarlar, Aydınlanma'nın akılcı geleneğini sahipleniyor. Amaçları, solu eleştirmek değil; solda moda olmuş bir akıma karşı solu korumak ve toplumsal kuramın varlık sebebini hatırlatmak.[45]

Bu bölüm, ne "postmodern" kavramının değişik kullanım biçimlerinin, ne de postmodern düşünürlerin görüşlerinin incelenmesini içeriyor. Esas olarak Ellen Meiksins Wood'un "Modernite, Postmodernizm ya da Kapitalizm?" adlı makalesine odaklanarak gündeme getirdiği şu soruların peşine düşeceğim:

45 Sokal, A.; Bricmont, J. (2002), *Son Moda Saçmalar: Postmodern Aydınların Bilimi Kötüye Kullanmaları* (çev. Baydur, M.; Onaran, O.), İletişim Yayınları.

Gerçekten de modernite ile postmodernizm arasında büyük bir kırılma ve tarihsel dönüşüm yaşandı mı? Tarihin böyle bölümlenmesinin altında yatan varsayımlar neler ve bu ikiliğin vurgulanması nelerin gözden kaçmasına yol açıyor?[46]

Postmodernizmin nasıl bir bağlamda yükselişe geçtiğini anlamak için 1968 radikal hareketlerinin başarısızlığının ardından değişen entelektüel ortama bakmak yararlı olacaktır. Öğrenci liderlerinden Cohn-Bendit'in kızıldan yeşile dönüşü ve çevrecilik hareketinin yükselişiyle paralel olarak Marx'ın özgürleşme anlayışını, insanın doğa üzerindeki egemenliğine dayanmakla ve çevre sorunlarını göz ardı etmekle suçlamak moda haline gelir. Sınıf kavramının yerine Gramsci'nin hegemonya ve Foucault'nun yerel politik direnişler anlayışlarını koyan Laclau ve Mouffe gibi post-Marksistler; Deleuze ve Guattari'nin "arzu felsefesi" ve mikro-politikaları ve tabii ki Lyotard ve Baudrillard'ın görüşleri bu postmodern atmosferin olmazsa olmazları arasına girer.[47]

Postmodern düşünürlerin birçok noktada görüş ayrılığı olsa da, temel ortak noktalarının Aydınlanma eleştirisi olduğu söylenebilir. Aydınlanma eleştirisi Adorno ve Horkheimer'ın 1944'te yazdığı *Aydınlanma'nın Diyalektiği* kitabıyla başlar. Savundukları görüş, yaşadığımız dünyanın olası dünyaların en iyisi olduğunu iddia eden 18. yüzyıl filozofu Leibniz'in aşırı iyimserliğinin antitezi gibidir. Frankfurt Okulu'nun bu iki düşünürü Nazi faşizmini bizzat yaşamanın getirdiği büyük karamsarlıkla, Aydınlanma'nın totaliter olduğunu, aklın araçsal akla indirgendiğini ve faşizmdeki akılcı biçimde hesaplanan kötülükten sorumlu olduğunu iddia ederler. Benjamin de şöy-

46 Wood, E. M. (1997), "Modernity, Postmodernity or Capitalism?", *Review of International Political Economy*, cilt. 4/3, s. 539-560. Bu makalenin Türkçe ve daha kısa bir uyarlaması için bkz. Wood, E. M. (2003), *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış* (çev. Aşkın, A. C.), Epos Yayınları, s. 196-206.

47 Docherty, T. (1995), "Postmodernizm: Bir Giriş", *Postmodernist Burjuva Liberalizmi* (çev. Alogan, Y.), Sarmal Yayınevi, s.11.

le diyerek onları destekler: "Uygarlığın bir barbarlık dokümanıyla zamandaş olmayan hiçbir dokümanı yoktur." Zygmunt Bauman, Benjamin'in savından yola çıkarak, "modernitenin ortasındaki Nazi soykırımının kolektif belleğimizde yarattığı travma"yı analiz eder. Faşizmin modern uygarlıktan bir sapma değil, modern toplumun başka bir yüzü; modernitenin de üzerinde barbarlığın geliştiği verimli bir zemin olduğunu söyler. Onlara göre suçlu bellidir: Aydınlanma'nın akıl yoluyla doğaya egemen olma arzusu, yani akılcılık, her ne pahasına olursa olsun teknolojik gelişme hedefine yol açmış, bunun savaş sanayisinde kullanılması ve çevre üzerindeki etkileri binlerce yaşama mal olmuştur. Bauman'a göre "kötülüğün akılcılığını" "akılcılığın kötülüğü"nden ayırmak zorlaşmaktadır. Akılcılık eleştirilerine Derrida ve Foucault da katılır. Derrida'ya göre Aydınlanma totaliter, Akıl ise ırkçı ve emperyalisttir. Foucault ise Akıl'ın kendini meşrulaştırmak için, Öteki olarak yarattığı deliliği nasıl damgalayıp hapsettiğini anlatır.[48]

Peki, adeta bütün kötülüklerin müsebbibi olarak hedef tahtasına konan Akıl, hangi akıldır? Üçüncü bölümde kısaca bahsettiğimiz, Kant'ın savunduğu amaçsal akıl mı, yoksa Hume'un savunduğu araçsal akıl mı? Wood, postmodernizmin modernite eleştirisinin, bu iki tür akıl arasındaki temel farkın göz ardı edilmesine dayandığını savunur. Eleştirilen "modernite" aslında çok muğlak bir kavramdır; kimi zaman Aydınlanma'yla, kimi zaman kapitalizmle özdeş olarak kullanılır. Daha doğrusu, kapitalizmin yol açtığı çevre sorunları, emperyalist sömürü gibi sorunlardan, onun dayandığı araçsal akıl sorumlu tutulacak yerde, Aydınlanma filozoflarının kullandığı amaçsal akıl boş yere suçlanır.[49] Wood, bu tezini savunmak için önce "Modernite= Kapitalizm + Aydınlanma

48 *Ibid*, s. 14, 24-27.

49 Wood (1997), s. 544.

= Rasyonelleşme"[50] denkleminin neden yanlış olduğunu gösterir; sonra da bu denklemi benimsemenin nasıl kapitalizmin doğallaştırılmasına hizmet ettiğini açığa çıkartır.

Modernite: Kapitalizm mi, Aydınlanma mı?

Artık klişeleşmiş olan egemen görüşe göre kapitalizmin gelişmesi öyküsüne bir göz atalım. Buna göre, Sanayi Devrimi sonucunda teknoloji ilerlemiş, şehirlerde fabrikalar kurulmuş, buralardaki işçi talebini karşılamak için köylerden şehirlere göç edilmiştir. Yani köylülerin işçileşmesi ve sanayileşmenin sonucunda kapitalizm gelişmiştir. Bu öyküye paralel olarak feodalizmdeki loncaların kontrolüne ve kralın aldığı aşırı vergilere karşı isyan eden burjuvaların yaptığı siyasal devrim sonucunda, insanların içindeki "doğal" ticaret eğilimi (ucuza alıp, pahalıya satma), "yapay" politik engellerden kurtulmuş, serbest girişimci, kapitalist sınıf ortaya çıkmıştır. Ticaret önce yerel sınırlar içinde yapılırken, sonra gitgide ulusal ve küresel hale gelmiş, böylece serbest piyasa ekonomisine yani kapitalizme geçilmiştir. Birbirini destekleyen bu iki öykücük, kapitalizmi, teknoloji ve ticaretin gelişmesinin kaçınılmaz sonucu olarak görür; teknolojik belirlenimciliğe dayanır.[51] Hatta, bu öyküyü devam ettirerek "küreselleşme"ye bile ulaşabiliriz. Önce işçilerin yaratılmasını sağlayan teknolojik ilerlemeler, çağımızda esnek üretime geçildikten sonra artık çok sayıda işçiye gerek kalmadığı

50 Sosyolojinin temel kavramlarından biri olan modernite üç ana akım tarafından farklı şekillerde tanımlanır. Marksistler moderniteyi kapitalist üretim biçimiyle ve postmodernizmi geç kapitalizmle ilişkilendirir. Durkheim'ın izinden gidenler, bu kavramı sanayileşme sürecine bağlar ve bu yüzden postmodernizmin toplumsal bağlamının da sanayi sonrası toplum olduğunu iddia ederler. Weber'cilere göre modernitenin temel direği "rasyonelleşme" sürecidir: Devletteki bürokratik örgütlenme ve ekonomide Fordist ilkelere göre rasyonel üretim. Giddens, A. (1998), *Modernliğin Sonuçları* (çev. Kuşdil, E.), Ayrıntı Yayınları, s. 20.

51 Wood (1997), s. 553.

için, "işçi sınıfının ölmesine" (ve tüketim toplumunun yaygınlaşması da hizmet sektörünün genişlemesine) yol açmıştır. Öte yandan, piyasaların gittikçe ulusal sınırları aşması ve çokuluslu şirketlerin muazzam gücü ve yükselişi karşısında ulus devletlerin zayıflaması sonucunda "yepyeni" bir dönem olan küreselleşme çağına girilmiştir.

Bu görüşü benimseyen birisi, kolayca şu sonuçlara ulaşabilir: Küreselleşme, yani teknolojik ve iktisadi ilerleme, kaçınılmaz olduğu için, önceleri "Nasıl bir toplum istiyoruz?" konusundaki görüş ayrılıklarından beslenen sağ ve sol ayrımı da anlamsızlaştırdı; ideolojiler öldü ve kapitalizm "tarihin sonu" olarak zaferini ilan etti. Artık, devrim ya da sosyalizm gerçekdışı hedeflerdir; olsa olsa küçük reformlar yapılarak "daha insani bir kapitalizm" hedeflenebilir. İnsan haklarının yaygınlaştırılması, sivil toplum örgütleri aracılığıyla demokratikleşme, çevre sorunlarını gidermek için uluslarası anlaşmalar, etnik grupların, eşcinsellerin ve feministlerin kendi bağımsız mücadelelerini sürdürmesi, vs. sürecine girilmiştir.

Wood'un Marx'ın izini sürerek ve R. Brenner'la benzer görüşleri paylaşarak kapitalizmin tarihsel kökenine ve gelişme dinamiklerine dair anlattığı alternatif öyküyü, ilk kitabımda özetlediğim için burada tekrarlamayacağım.[52] Sadece, Wood'un kapsamlı analizinin, egemen görüşün sebep-sonuç ilişkilerini nasıl tersine çevirdiğine bir örnek vereceğim: "Öyleyse, sanayileşme, piyasa toplumunun nedeni değil sonucuydu ve kapitalist hareket yasaları ise kitlesel proleterleşmenin sonucu değil nedeniydi."[53] Kapitalizmin Eski Yunan'daki ilk şehirler ve ticaret ilişkilerinden beri nüve halinde var olduğunu savunanlara karşı, Wood kapitalizmin 16. yüzyıl İngiltere'sinin kırsal kesiminde yaşanan radikal değişimlerin sonucunda ortaya çıktığının altı-

52 Silier, Y. (2006), *Özgürlük Yanılsaması: Rousseau ve Marx*, Yordam Kitap, s. 126-128. Daha kapsamlı bir açıklama için bkz. Wood (2003), s. 106-158.

53 Wood (2003), s. 156.

nı çizer. Ona göre, bu sistemin temelindeki "kapitalist hareket yasaları" ya da kapitalizmin içsel mantığı (yani, metalaştırma süreci, herkesi rekabete zorlayan "piyasa buyrukları"[54] ve kâr amaçlı üretim) küreselleşme denilen dönemde de değişmemiş, sadece daha evrenselleşip, hayatımızın her alanına nüfuz etmiştir. Bu nedenle Wood muğlak "küreselleşme" sözü yerine "kapitalizmin evrenselleşmesi" demeyi tercih eder.[55]

Wood'a göre, ulus devletin güçlü olduğu erken kapitalizm ile ulus devletlerin güçsüzleştiği geç kapitalizm (ya da küreselleşme) ayrımı yapmak yanlıştır. Çünkü, her iki dönemde de kapitalizmin içsel mantığının uygulanabilmesi için ulus devletlere ihtiyaç vardır.[56] Devlet, *yasal düzenlemelerle* (mesela "kentsel dönüşüm" kanunları, telekomünikasyon, enerji ve ulaşımda "yapısal reform"lar, vs.), içerdeki muhalefetin bastırılması için *polis gücünü*, "iktisadi çıkarları" güvenceye almak için *orduyu*, sosyal hakları talep edenleri engellemek için de, mülkiyetin ayrıcalıklarını savunan *mahkemeleri* kullandığı, aslında mülksüzlere karşı mülk sahiplerinin yanında olduğu halde tarafsızmış gibi görünmeyi başarır. Ulus devletler vatandaşların gözünde sanki kendi hükümetlerini seçip, kendi kaderlerini belirleyebiliyorlarmış yanılsamasını yaratırken, gerekli altyapıyı hazırlayarak çokuluslu şirketlerin gücünü pekiştirirler.[57]

54 Wood, "piyasa fırsatları" (market opportunities) klişesine karşı çıkarak "piyasa buyrukları" (market imperatives) kavramını geliştirir. Böylece, "serbest piyasa ekonomisi"ni, önündeki fırsatları kullanabilen "yetenekli" bireylere sonsuz olanak sağlayan bir vaha olarak değil, hem emekçileri, hem de kapitalistleri rekabete zorlayan, baskıcı bir mekanizma olarak ele alır. Wood, E. M. (1994), "From Opportunity to Imperative: The History of the Market", *Monthly Review,* Temmuz-Ağustos 1994, s. 14-40.

55 Wood (1997), s. 551.

56 *Ibid*, s. 553.

57 Son günlerin gözde felsefecilerinden Kojin Karatani de, şu sözleriye aynı noktaya parmak basar: "Sermayenin küreselleşmesi sayesinde ulus-devletin ortadan kalkacağı tahminini sık sık duyuyoruz bugünlerde (...) Gelgelelim, uluslararası ilişkiler nasıl yeniden örgütlenip ne kadar yoğunlaşırsa yoğunlaşsın, devlet ve ulus yok olmayacaktır (...) Ve kapitalizme yönelen karşı-

Peki, başlangıçtaki sorumuza geri dönersek, Wood yaygın olarak kabul edilen, "Modernite= Kapitalizm + Aydınlanma = Rasyonelleşme" denklemine neden karşı çıkar?

> İnsanlar, "modernite" ile başka ne kastederlerse etsinler ve modernitenin iyi, kötü, ya da hem iyi hem kötü olduğunu düşünsünler, fakat genellikle sosyolog Max Weber'in *rasyonalizasyon* süreci olarak isimlendirdiğiyle bir ilgisi olduğuna inanırlar: Devletin bürokratik örgütlenme içinde rasyonalizasyonu, ekonominin sanayi kapitalizmi içinde rasyonalizasyonu, kültürün ve eğitimin yaygınlaşması, hurafelerin çöküşü ve bilim ve teknoloji sürecinin rasyonalizasyonu (...) evrenselcilik (evrensel doğrulara ve değerlere inanma), özellikle akıl ve özgürlüğün doğrusal ilerlemesine inanç.[58]

Oysa Wood, iki tür akılcılığı ve ilerleme fikrini birbirinden ayırarak işe başlar. Kapitalizm ve Aydınlanma'nın temelindeki farklı değer sistemlerini kıyaslamak için 18. yüzyıl İngiltere'si ile 18. yüzyıl Fransa'sını karşılaştırır. Ne de olsa kapitalizmle yakından ilgili Sanayi Devrimi 1760-1830 yılları arasında, Aydınlanma'nın temeli sayılan Fransız Devrimi ise 1789'da gerçekleşmiştir. İngiltere'de kapitalizme felsefi temeller sağlayan ilk filozoflardan John Locke (1632-1704), özel mülkiyetin yaygınlaştırılmasını ve üretkenliğin artırılmasını (Weber'in deyimiyle, "ekonominin rasyonalizasyonu") savunur. Oysa, düşünceleriyle Fransız Devrimi'ne ilham kaynağı olan Jean-Jacques Rousseau (1712-1778), iktisadi ilerlemeyi değil, ideal devletin kurulmasını (Weber'in deyimiyle "devletin rasyonalizasyonu") öne çıkarır. Böylece, birbirine zıt, iki farklı akılcılaştırma sürecinden bahsedebiliriz.

---

eylem ulus-devleti de karşısına almak durumundadır (...) Kapitalist piyasa ekonomisinin insanları ve doğayı yeniden üretebilmesi için ulus-devletin müdahalesi zorunludur." Karatani, K. (2008), *Transkritik: Kant ve Marx Üzerine* (çev. Ünal, E.), Metis Yayınları, s. 350.

58 Wood (2003), s. 196.

Feodal loncaların baskısına ve devlet müdahalesine karşı iktisadi özgürlük için mücadele eden ilk kapitalistlerin talepleri, Adam Smith'in 1776'da yayınladığı *Ulusların Zenginliği* kitabında çok net şekilde gerekçelendirilmişti. İnsanların içindeki "doğal" rekabet ve servet biriktirme içgüdülerini kısıtlayan, "yapay", politik baskılar kaldırıldığında, "görünmez el" devreye girerek kendi şahsi çıkarı peşinde koşan insanların eylemlerinin sonucunda, kamu refahının gelişmesini sağlayacaktı. Başka bir deyişle, iktisadi ilerlemenin sonucunda hem ulus kalkınacak, hem de paylaşılan "pasta büyüdüğü için", her vatandaşın gelir düzeyi yükselecekti. Sonuçta, kapitalizmin yaygınlaşmasıyla, Hıristiyanların Yedi Ölümcül Günah'ından biri olan açgözlülük, hem doğallaştırıldı, hem de bireyin ve toplumun yararına olduğu iddia edilerek yüceltildi.

Öte yandan, Fransız Devrimi'ni gerçekleştiren sınıf, devletten daha fazla *iktisadi özgürlük* isteyen kapitalistler değil, aristokratların ve kilisenin ayrıcalıklarının kaldırılmasını, bu sayede tüm vatandaşların yasalar önünde eşitliğe ve *politik özgürlüğe* kavuşmasını talep eden burjuva sınıfıydı.[59] Rousseau'nun fikirlerinden yola çıkarak, politik özgürlüğün insanlığın özgürleşmesinin temeli olduğunu düşünüyorlardı. Oysa Marx'ın haklı olarak eleştirdiği gibi, iktisadi altyapıda köklü bir değişim olmadan politik özgürlük sadece soyut vatandaşın, kendi çıkarlarının peşinden koşma serbestliğine indirgenir.

Kısaca özetlersek, 18. yüzyıl kapitalist İngiltere'sinde *iktisadi ilerleme*nin Adam Smith'in "görünmez eli" aracılığıyla, *kendiliğinden* olacağı savunulur. Oysa, 18. yüzyıl Fransa'sı henüz kapitalist değildir; büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşayan nüfus, mutlakiyetçi devlet tarafından yönetilmektedir ve *politik ilerle-*

59 Ellen Meiksins Wood, hem egemen akımın hem de Marksizmin yaygın olarak kabul ettiği, kapitalist ve burjuva sınıflarının özdeş olduğu iddiasını reddeder. Wood, E. M. (2008), *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması* (çev. Artan, Ş.), Yordam Kitap, s. 177-178.

*me*nin *devletin akılcı planlaması* aracılığıyla olacağı düşünülür.[60] İşte iki farklı ilerleme modeli ve buna paralel iki farklı akılcılık kavramı: Kapitalizmin kökeninde araçsal akıl aracılığıyla ulaşılacak iktisadi ilerleme hedefi ve Aydınlanma'nın kökeninde amaçsal akıl sayesinde sağlanacak politik ilerleme amacı.

Burada bir hatırlatma yapmakta yarar var. Amaçsal akıl ve evrensellik iddiası birbiriyle çok yakından ilgilidir. Aydınlanma'nın evrensellik kavramı, kilise ve aristokrasinin ayrıcalıklarının kaldırılmasını öngörür ve tüm vatandaşların yasaların önünde eşit olması gerektiği önkabulüne dayanır.[61] Halbuki, postmodern düşünürler evrensellik idealini karikatürize ederek eleştirirler. Onlara göre evrensellik, "herkes için aynı ahlaki değerlerin geçerli olduğu" anlamına gelir; bu iddiayı uygulamaya geçiren Batı, kendi değerlerini sömürgecilik yoluyla diğer halklara empoze etmiştir. Oysa, sömürgecilerin "evrensellik" söylemini kötüye kullanmış olması, bu kavramın kendisinin baskıcı olduğunu göstermez. Evrenselliğin temeli devletin insanlara eşit davranması gerekliliği ve tüm ayrıcalıkların kalkması talebiyse, o zaman bu, baskıcı olmaktan çok özgürleştiricidir. Sadece "araçsal akıl" kavramını benimseyen ve bu temelde iktisadi ilerlemeyi savunan Locke gibi bir filozof, rahatlıkla "Sömürgelerdeki yerliler toprağı verimli kullanmadığı için, Batılılar bu topraklara el koymalıdır" argümanını öne sürebilir. Kısacası, "amaçsal akıl ve evrensellik iddiası, araçsal akıl ve yerelciliğe göre daha baskıcıdır" iddiası reddedilmelidir.

Wood'a göre modernite ile postmodernizm arasındaki kırılmayı vurgulayanlar, kapitalizmin iki dönemi arasındaki farkları vurgularken, kapitalist ve kapitalist olmayan toplumlar arasındaki farkları görmezden gelerek, kapitalizmin tarihsel özgüllüğünü görünmez kılarlar.[62] Moderniteden postmodernizme ge-

60 Wood (1997), s. 545, 548-549.

61 *Ibid*, s. 546.

62 *Ibid,* s. 542.

çişin tarihsel bir dönüm noktası olduğunu iddia edenler, bunu esnek üretime ya da bilgi çağına geçişe bağlama eğilimindedir. Oysa, Wood'a göre postmodernizm, iktisadi altyapıdaki önemli bir değişikliğe değil, kültürel bir kırılma noktasına tekabül eder. Batılı aydınlar, 1968 devrimci hareketlerinin başarısızlığa uğraması, refah devletlerinin 1980'lerden sonra uygulanan neoliberal politikalar sonucunda çöküşe geçmesi ve sosyalist ülkelerin 1990'larda çözülmesi nedeniyle bir bunalıma girerler. İşçi sınıfının tüketim toplumuna entegre olması yüzünden devrimci potansiyelini yitirdiğini, 1975'teki iktisadi krizin ardından refah devletinin çöküşüyle "insancıl bir kapitalizm" umutlarının suya düştüğünü görerek, aktif olarak siyasetle uğraşmak yerine üniversitelerin kültürel çalışmalar bölümlerinde toplanırlar. Hayal kırıklığına uğramış bu kadro, "öznenin ölümü"nü ilan eden postmodernizmin yaygınlaşmasında önemli rol oynar.[63]

Bir yandan her türlü "ilerleme" fikrine karşı çıkılan bir dönemdeyiz, öte yandan en son piyasaya çıkan postmodern felsefenin, klasik filozofların görüşlerinden daha üstün ve önemli olduğuna dair yaygın bir kanı var. Bu ikisi birbiriyle çelişmiyor mu? Bilimde ilerleme olduğundan bahsedenler, bilim tarihi okumanın gereksiz olduğundan dem vurup, en son bilimsel kuramları öğrenmenin yeterli olduğunu iddia edebilirler; ne de olsa bu "miyop" bakış açısına göre eski kuramlar aşılmıştır ve en yeni kuram en doğrusudur. Benzer biçimde ancak felsefede ilerleme varsa, en son felsefi akımların diğerlerinden daha üstün olduğundan bahsedebiliriz. Halbuki böyle bir ilerleme olup olmadığını anlamak için yapılması gereken, muhtemelen o alandaki modalara kapılmak değil de, tarihsel bir perspektiften değişik kuramları karşılaştırmak. Bugünün dar çerçevesine ve önyargılarına saplanmamak için geçmişi yeniden değerlendirmek ve geleceği hayal etmeye çalışmak şart galiba.

63 Wood, E. M. (1998), "Capitalist Change and Generational Shifts", *Monthly Review*, cilt. 50/5, s. 4-8.

Aydınlanma ve Romantizm

Aydınlanma dediğimizde ilk aklımıza gelen kavramlar neler? Dine karşı bilimin savunulması ve laiklik gibi bir klişeyle işe başlamak istemiyorum çünkü, Aydınlanma'dan bahsederken özellikle 18. yüzyıl Fransa'sına odaklanıp, Voltaire, Rousseau ve Kant'ın çerçevelediği bir düşünsel atmosfere değineceğim.[64] Rousseau'nun doğal dini savunduğu, Kant'ın ise bilginin sınırlarını belirleyip, inanca yer açmaktan bahsettiği bilinen gerçekler. Aydınlanma'yı tanımlarken benim seçtiğim kavramlar *akıl*, *ilerleme* ve *evrensel insanlık onuru* (ya da hümanizm).[65] Bu kavramların Aydınlanma çerçevesinde ne anlama geldiğine değindikten sonra Romantizm'i bunların tersi olan, inanç ve kişisel duygular (Kierkegaard), yozlaşma ve çürüme (Nietzsche) ve bireysel deha kültü/antihümanizm (Kierkegaard/ Nietzsche) üzerinden okumaya çalışacağım. Gelecek bölümde de bu "varoluşçu" iki düşünürü Romantizm'in çocuğu olarak, Marx'ı ise Aydınlanma'nın mirasçısı olarak ele alacağım. Marx'ın Aydınlanma'daki "akıl" kavramının yerine bilinci geçirdiğini, doğrusal bir ilerleme anlayışının yerine ilerlemenin trajedisini vurguladığını ve soyut bir "evrensel insanlık onuru" yerine "evrensel sınıf" olarak gördüğü işçi sınıfı üzerinden enternasyonalizmi savunduğunu iddia edeceğim.

Şimdi kısaca Aydınlanma'nın ve Romantizm'in hangi tarihsel bağlamlarda ortaya çıktığına bakalım. Aydınlanma neden *akıl* kavramını bu kadar çok vurguladı? Aydınlanma'nın temel sorusu: "İnsan aklı toplumsal dünyayı anlayıp, onu daha iyiye dönüştürebilir mi?" Başka bir deyişle, "Toplumsal ilerle-

64 Aydınlanma'nın toplumsal, siyasi ve entelektüel çelişkilerinin kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Outram, D. (2007), *Aydınlanma* (çev. Çalışkan, S.; Çalışkan, H.), Dost Kitabevi.

65 Solomon, Aydınlanma'nın üç temel özelliğinin hümanizm, akılcılık ve evrenselcilik olduğunu belirtir. Solomon, R. C. (1988), *Continental Philosophy since 1750: The Rise and Fall of the Self,* Oxford University Press, s. 9.

me mümkün mü?" Bu sorunun ön plana çıkmasında antikçağ ve ortaçağda hâkim olan döngüsel tarih anlayışının yıkılması önemli bir rol oynadı. Eski anlayışa göre değişik yönetim biçimleri doğar, olgunlaşır, çürür ve sonra yeniden doğardı. Örneğin, Eski Yunanlılara göre, monarşi, tiranlığa dönüşüp zayıflar; aristokrasinin egemenliği oligarşiye ve demokrasi "ayaktakımı"nın yönetimine yol açardı. Yaygın inanışa göre, bu üç yönetim biçiminden tamamen farklı bir toplum modeli mümkün değildi. Oysa 17. yüzyıldaki bilimsel devrimlerin ardından geleneksel otoritelere duyulan inanç sarsılınca, entelektüeller yepyeni bir çağda yaşadıklarını düşündüler ve modernliği "geçmişten radikal bir kopuş" olarak tanımladılar. Descartes, Bacon, Galilei ve Newton'un geliştirdiği yeni fiziğin, antikçağ düşünürlerinin kuramlarından üstün olduğu açıktı.[66]

17. yüzyılda "Eskiler ile Modernlerin kavgası" olarak bilinen tartışma, modernlerin eskileri aşıp aşmadığı üzerineydi. Sanatta ve ahlakta olmasa da bilimde böyle bir ilerlemenin var olduğu yaygın olarak kabul ediliyordu. Eskiçağda bilginin ilerlemesi, "barbarların istilası" gibi nedenlerle yüzyıllarca kesintiye uğramıştı. Modern çağda ise bilimsel gelişmelerin ve buradan elde edilen bilginin yaygınlaştırılması sonucunda bilginin ilerlemesi kaçınılmaz olarak görülüyordu. Ansiklopedistler "doğanın bilgisi" ile "toplumsal yarar" arasında bir bağ kurmak için, hararetle "Bilimsel ilerlemenin sonucunda toplumsal ve ahlaksal ilerleme de gerçekleşir mi?" sorusunu tartışıyorlardı. Ancak bu soruya olumlu yanıt verilebilirse "*insanlığın ilerlemesi*"nden bahsedilebilirdi.

Bilimde deneysel yöntemi geliştiren Bacon'a göre, bilginin artışı sayesinde doğa üzerinde daha fazla güce sahip olan insanın, artık ihtiyaçlarını daha rahat karşılayabildiği için, mutlu

66 Callinicos, A. (2005), *Social Theory: A Historical Introduction*, Polity Press, s. 4, 10, 13.

olma ihtimali de artmıştı. 18. yüzyılda ilerleme hakkında fikir üreten en önemli düşünürlerden Fontenelle, Turgot ve Condorcet de Bacon'un bu iyimser görüşüne katılıyordu. Öte yandan Rousseau, bilim ve sanayideki ilerlemenin karanlık yüzünü vurgulayarak, uygarlığın ilk kapsamlı eleştirilerinden birini ortaya koyup, teknolojik ilerlemenin bedelinin erdem ve mutluluğun yitirilmesi olduğunu iddia ediyordu. 19. yüzyılda ilerleme fikrini savunan Comte, Saint-Simon ve Hegel farklı argümanlar vererek, ilerlemenin zorunlu olduğuna değindiler.[67] Oysa çağdaşları Marx da, daha önce Rousseau'nun yapmış olduğu gibi, tarihsel ilerlemenin çelişkilerini ortaya sererek, genel olarak üretim biçimlerinde ve özel olarak kapitalizm içindeki teknolojik gelişmelerin bir yandan insanlığı kıtlıktan bolluğa taşıyarak sosyalizmin önkoşullarından birini oluşturduğunu, öte yandan makinenin bir parçası haline gelen işçinin yaşadığı korkunç yabancılaşmanın ve sefil çalışma koşullarının bu ilerlemenin bedeli olduğunu vurguladı. Marx ve Rousseau, iktisadi ilerlemenin doğrudan politik ya da ahlaki ilerlemeye götürmediği konusunda hemfikirdi; iktisadi yapının demokratik bir politikaya tabi kılınmasının gerekli olduğunu düşünüyorlardı.

Peki, Aydınlanma düşünürleri neden yaşadıkları çağı "geçmişten köklü bir kopuş" olarak görüyorlardı ve tarihin ilerlediğine dair kuvvetli bir kanıya sahiplerdi? Hobsbawm, *Devrim Çağı* kitabında bu olguyu "çifte devrimler" sonucunda "tarihin hızlanması" olarak tanımlar.[68] Bir düşünelim, bizim nesil daha tek bir devrime bile tanık olmamışken, o çağda yaşayanlar, Sanayi Devrimi (1760–1830) ve Fransız Devrimi (1789) sonucunda tüm dünyanın değiştiğine şahit olmuşlardı.

Romantizm'in dorukta olduğu dönem de 1780–1850 arasındadır. Romantik düşünürler, bir yandan sanayileşmeye kar-

67 Plamenatz, J. (1980), *Man and Society: A Critical Examination of Some Important Social and Political Themes from Machiavelli to Marx,* cilt 2, Longman Group Ltd., s. 415-418, 434.

68 Callinicos (2005), s. 14-15.

şı çıkarak basit, kırsal yaşam biçimini yüceltirler; öte yandan Fransız Devrimi'ni, toplumun kendiliğinden gelişen organik evrimini bozmakla itham ederler. Solomon, Aydınlanma'nın Londra ve Paris'te yaşayan, kozmopolit bakış açısına sahip düşünürler tarafından gerçekleştirildiğini, buna tepki duyan "taşra" Almanya'sında ise Romantizm'in zemin bulduğunu dile getirir.[69] Bu dönemde Almanya, hem iktisadi açıdan, muazzam sömürgelere sahip İngiltere ve Fransa'dan geri durumdadır; hem de 1870'te ulusal birlik sağlanana kadar yüzlerce prensliğe bölünmüş olduğundan, politik açıdan güçsüzdür.

Şimdi, biraz da Aydınlanma'daki *evrensellik* fikrinin neleri içerdiğine ve buna karşı çıkan Romantik tepkinin niteliğine bakalım. İngiliz ve Fransız düşünürlerin sözcülüğünü yaptığı "evrensel uygarlık" yerine, kendilerini dışlanmış hisseden Alman şairler ve sanatçılar "yerel kültür"lerini yücelttiler. Aydınlanma, aklın evrenselliğini savunurken, Romantizm değişik kültürlerdeki dini inancı, kişisel sezgileri ve duyguları merkeze koydu. Böylece Aydınlanma'nın, Fransız Devrimi'nin "eşitlik, özgürlük ve kardeşlik" şiarından yola çıkarak geliştirdiği "insanlığın evrensel özgürleşmesi" hedefi yerine, Romantizm'de milliyetçilik ve köklere dönüş temaları yükselişe geçti. Aydınlanma'daki evrenselciliğin temelinin aristokrasinin ayrıcalıklarına karşı çıkış olduğundan bahsetmiştik. Bu evrenselciliğin toplumsal yanı *eşitlik* kavramının savunusunda, bireysel yanı ise insanlık onurunun kaynağı olarak gördükleri *özerklik* (otonomi) kavramında öne çıkar. Kant'ın geliştirdiği ahlaki özerklik kavramına göre, ahlak konusunda hiçbir dışsal otorite olamaz. Her birey, neyin doğru, neyin yanlış olduğunu sadece kendi aklını kullanarak bulabilir ve bulmalıdır (bkz. Bölüm 3). Bu nedenle, Aydınlanma'daki Akıl kavramının, akıl sahibi bazı ayrıcalıklı insanların (Batılı, Beyaz, Erkek, vs.) diğer bireylere ve milletlere

69 Solomon (1988), s. 12.

kendi doğrularını dayatmasını meşrulaştırdığı yaygın önyargısı, safsatadan ibarettir. [70]

Aydınlanma'nın kardeşliği (ya da dayanışmayı) vurgulaması nedeniyle daha toplumsalcı, Romantizm'in ise daha bireyci olduğu görüşü, iki akımı da fazla basite indirgemektedir. Nasıl, Aydınlanma'nın toplumsal yanı eşitlik fikrinde, bireysel yanı özerklik kavramında ise, Romantizm'in de toplumsal yanı milliyetçilik övgüsünde, bireysel yanı ise deha kültünde açığa çıkar.

Romantizm, vurguladığı "bireysel deha kültü" nedeniyle daha çok edebiyat, resim ve müzik gibi sanatlarda etkili oldu. Romantizm'e göre sanatçı, kişisel duygularını ve zengin iç dünyasını sanatıyla dışa vurarak, kendi değerlerini yaratan özgür ruhun sembolüydü.[71] Nietzsche'nin özellikle 1872'de yazdığı *Tragedya'nın Doğuşu* gibi ilk dönem eserlerinde Romantizm'in etkisi altında kaldığını, insanın yaşamını bir sanat eseri haline getirmesine ilişkin düşüncelerinde de bu izlerin devam ettiğini söyleyebiliriz.

Löwy, Romantizm'in sadece Aydınlanma'ya değil, kapitalizme de karşı çıktığını savunur. Ama bu iddiayı desteklemek için Romantizm'in sınırlarını çok geniş tuttuğunu da itiraf eder.[72] "*Bize göre, romantizm, modernitenin, yani modern kapitalist uygarlığın, geçmişteki (prekapitalist, premodern) değer ve idealler adına eleştirisini temsil eder.* Romantizm'in başından beri ikili bir ışıkla, *isyan* yıldızının ve '*melankolinin* kara güneşinin'

70 Evrensel akıl ile bireyin özerkliği varsayımlarının birbiriyle ilgili olduğuna değinen Solomon bile bu önyargıyı yeniden üretir. Evrenselciliğin, "tüm çelişkilerin akılcı tartışmalar yoluyla çözülebileceği" inancına ve "herkesin aynı bilimsel doğrulara inanması, aynı ahlaki ilkelere uyması, aynı politik yapıları benimsemesi ve aynı tanrılara ibadet etmesi gerektiği" sonucuna götürdüğünü iddia eder. *Ibid,* s. 11.

71 "Romanticism", *The New Encyclopaedia Britannica, Micropedia*, 1987, cilt 10, s. 160.

72 Löwy, M.; Sayre, R. (2007), *İsyan ve Melankoli: Moderniteye Karşı Romantizm* (çev. Ergüden, I.), Versus Kitap, s. 21.

(Nerval) ışığıyla aydınlandığını söyleyebiliriz."[73] Burada kullanılan "modernite" terimi Wood'un karşı çıktığı Weberci anlayışa dayanır; pazarın hegemonyası, üretim araçlarının özel mülkiyeti, rasyonelleşme, bürokratikleşme ve dünyanın büyüsünün kaybolması bir çırpıda bir araya getirilir. Löwy'nin Romantizm'i tanımlarken "isyan" ve "melankoli"yi vurgulaması, Marksist sanat felsefecisi Ernst Fisher'in görüşlerine benzer:

> "Kaybolan düşler kuşağı"nın özlemlerini ifade eden Romantizm, kapitalist kâr dünyasının soğukluğuna karşı tutkulu bir isyandır. Romantik düşünür/sanatçı hayaller dünyasında yolculuk yaparak, kaybettiği bütünlüğü hem egzotik ülkelerde, hem de kendi ulusal köklerine dönüşte arar; sınırsız öznelliği ve sıradanın içindeki gizemli yanı ortaya çıkarmayı hedefler.[74]

Romantizm'in, Marx'ın savunduğu şekliyle sosyalizmden farklı olarak, kapitalist sisteme değil, semptomlarına karşı çıktığını iddia edebiliriz. Hem Marx, hem de Romantizm, parçalanmanın ve yabancılaşmanın aşılmasıyla "bütüncül" insana ulaşma umudunu taşır. Ama bu hedefin geçmişte mi kaldığı, yoksa gelecekte mi gerçekleşeceği; iktisadi ilerlemenin bu ütopyanın gerçekleşmesinde bir engel mi, yoksa vazgeçilmez bir araç mı olduğu konularında farklı düşünürler.

73 *Ibid,* s. 23.

74 Fischer, E. (1963), *The Necessity of Art: A Marxist Approach*, Penguin Books, s. 52-62.

5

Yabancılaşma ve Sahicilik

Bilinç başımıza bela mıdır, yoksa nimet mi? Bu sorunun bana ilk çağrıştırdığı şey, *Matrix* filminin bir sahnesinde Cypher adlı karakterin, önündeki bonfilenin gerçekte var olmadığını bilse bile, bunu görmezden gelerek yemeğini iştahla yerken telaffuz ettiği "Cehalet büyük mutluluktur" sözleri. Buradan, hakikati sorgulamadan yaşamanın daha rahat olduğu ve gerçeği bilmenin acı verdiği mesajını çıkartmamız çok kolay. Halbuki internetten küçük bir araştırma yapınca, Cypher'in sözlerinin orjinal bağlamından kopartılmış olduğunu, bu yüzden yanlış anladığımızı fark ediyoruz. 18. yüzyıl İngiliz şairlerinden Thomas Gray'in bir şiirinde şöyle geçiyor: "Cehaletin mutluluk olduğu yerde, aklı başında olmak deliliktir."[75] Bu ironik sözü "deliliğe övgü" olarak algıladığımızda, dünyayı anlamlandırmaya ve kendini bulmaya çalışan bireye çevresindekilerin "Fazla düşünme, delirirsin!" deyişi aklımıza geliyor. Öte yandan bilgiyi özgürleştirici olarak görenlerin, bilincin nimet olduğunu dü-

75 Steve Andreas, bu sözün ilk kullanıldığı şiir bağlamında bile farklı şekillerde yorumlanabileceğini gösterir. Örneğin: "Eğer biri cehaleti içinde mutluysa, ona karışmayın" ya da "Bu anın tadını çıkartmaya bak ve gelecekteki acılarla ilgili 'aklı başında' düşüncelerin şimdiki mutluluğunu engellemesine izin verme!" ya da "Bilmediğin şey, canını yakamaz." http://www.steveandreas.com/Articles/enlarging.html

şünmeleri de çok muhtemel.[76] Bu iki sezgiyi birleştirerek şöyle diyebiliriz: Bilinç hayattaki nihai amacı mutluluk olanlar için bela olabilir, ama temel hedefi özgürlük olanlar için nimettir. Başka bir deyişle, bilinçli insan daha eleştirel olduğu için (özellikle adaletsizliklerle dolu bir dünyada) mutlu olması zorlaşır ama farkındalığı arttıkça daha özgürleşir.

Hemen bir itiraz gelebilir: Her şeyi görüp bildiği halde, eylemleriyle hiçbir şeyi değiştiremeyen birinin özgürleştiğinden bahsetmek garip değil mi? Çaresizliğinin farkında olan, sınırlarının da farkındadır ve kendini daha iyi tanır. Eğer özgürlüğü, Tanrı'ya öykünerek *her istediğini yapabilmek* (ya da mutlak güç sahibi olmak) olarak değil de, *kendini bilmek* (kim olduğunu, neye değer verdiğini, nereden gelip, nereye gittiğinin farkında olmak) üzerinden tanımlarsak bu itirazı kısmen yanıtlayabiliriz.

Bu bölümde, özgürlüğü "kendini bilmek" kavramının akrabası, iki kavram üzerinden ele almak istiyorum: Varoluşçuların tercih ettiği "sahicilik" (kendi olmak/authenticity)[77] ve Marx'ın kullandığı "yabancılaşma". Fromm ve Sartre gibi düşünürler Marx'ın düşünceleriyle varoluşçuluğun uyumlu olduğunu iddia ederken, Novack ve Marcuse bu tezi reddederler.[78] Ben de

---

76 Duyduğum zaman çok beğendiğim, ama hangi şarkıda geçtiğini şimdi hatırlayamadığım şu sözler aklıma geliyor: "Freedom is to understand and to be understood" (Özgürlük anlamak ve anlaşılmaktır).

77 Jacob Golomb, *Sahicilik Arayışı* kitabında Kierkegaard, Nietzsche, Heidegger, Sartre ve Camus'nun görüşlerini ele alırken, sahicilik kavramını açıkça kullanan tek düşünürün Heidegger olduğunu belirtiyor. Diğer düşünürlerin sahiciliğin ne olduğunu açıkça tanımlamadan, sahicilik temasını tersinden işleyip, modern toplumda neden çoğu kişinin yaşam biçimlerinin sahici olmadığını ele aldıklarını belirtiyor. Golomb, J. (1995), *In Search of Authenticity: From Kierkegaard to Camus*, Routledge, s. 7, 24.

78 Novack, varoluşçulukla Marksizmin temel varsayımlarının birbiriyle çeliştiğini ve tutarlı biçimde birleştirilemeyeceğini iddia ederken, şu noktalara değinir. Novack, G. (1966), "Basic Differences Between Existentialism and Marxism", *Existentialism versus Marxism: Conflicting Views on Humanism* (ed. Novack, G.), Dell Publishing, s. 318-339.

bu iki düşünce akımından farklı şeyler öğrensek bile, bunları tutarlı bir şekilde bir araya getiremeyeceğimizi düşünüyorum. Marx, Aydınlanma felsefesinin mirasçısı iken varoluşçular genel olarak bu mirası reddederler. Bunu biraz daha açarsak, Marx'ın Aydınlanma düşüncesindeki "akıl", "ilerleme" ve "evrensel insanlık onuru" kavramlarını "sınıf bilinci", "ilerlemenin trajedisi" ve "çok-yönlü (evrensel) insan" idealine dönüştürdüğünü iddia edebiliriz. Öte yandan, Kierkegaard ile Nietzsche, Romantizm'de Aydınlanma'nın bu üç temel kavramına tepki olarak öne çıkan "inanç/kişisel tutkular", "yozlaşma/çürüme" ve "bireysel deha kültü" kavramsal çerçevesini tercih ederler. Varoluşçuluktan söz ederken genellikle Marx'ın çağdaşları olan Kierkegaard'a ve özellikle Nietzsche'ye atıfta bulunmayı tercih edeceğim.[79]

Marx ile varoluşçuları karşılaştırmaya "Yabancılaşma aşılabilir mi?" sorusuna odaklanarak başlamak istiyorum. Novack ve Sayers'ın iddia ettiği gibi, varoluşçular yabancılaşmayı insanın yazgısı olarak görmeye meyilliyken, Marx bu kavramı

Varoluşçuluk:	**Marksizm:**
1. Hakikatin ve insan varoluşunun absürd oluşu	1. Evrenin ve insanın akılcı biçimde açıklanabilirliği
2. Bilime güvensizlik	2. Bilime ve nedensel açıklamalara duyulan güven
3. Belirsizlik ve çoklu yorumlar	3. Bilginin ilerleyişi
4. İdealist öznellik	4. Materyalist nesnellik
5. İzole bireyin merkezi konumu	5. Özne ve nesne arasındaki karşılıklı ilişki
6. Samimiyet: "Her ne pahasına olursa olsun kendin ol!"	6. Bireyin kaçınılmaz olarak toplumsal bir varlık oluşu
7. Mutlak seçim özgürlüğü, belirlenimciliği reddediş	7. Özgürlüğün önkoşulu olarak zorunluluğun fark edilmesi
8. Toplumdan ve konformizmden kopma	8. Devrimci bir örgütlenmenin gerekliliği
9. Kişisel sorumlulukların çelişmesi	9. Özgürlüğün tarihsel ilerlemesi
10. Ahlakın kaynağı: Keyfi bireysel seçimler	10. Sınıfsal çıkarlar, toplumsal ihtiyaçlar ve tarihsel hedef
11. Kaygının bireysel olarak nasıl aşılabileceği muğlak	11. İnsanlığın zaferi konusunda iyimserlik
12. Yabancılaşmanın kaçınılmazlığı	12. Yabancılaşmanın tarihselliği ve aşılabilirliği

79 Marx (1818-1883), Kierkegaard (1813-1855), Nietzsche (1844-1900). Onon beş sayfalık bir bölümde bu üç büyük düşünürü özetlemek gibi bir niyetim yok. Sadece yabancılaşma ve özgürlük temaları üzerinden, Marx'ın, Kierkegaard'ın ve Nietzsche'nin temel birkaç eserine odaklanacağım. Varoluşçuluk deyince ilk akla gelen düşünür Sartre olsa gerek. Sartre, özellikle son eserlerinde Marksizm ile varoluşçuluğun sentezini yaptığını iddia etse de, bu bölümün sınırları içinde Sartre'ın görüşlerini tartışmayacağım.

tarihselliği içinde ele alarak, bir başlangıcı olan her olgu gibi bitmesinin de mümkün olduğunun altını çizer.[80]

Yabancılaşmayı kaçınılmaz olarak görmenin temelinde nasıl varsayımlar yatar? Önce Sartre'ın Heidegger'den ödünç aldığı deyimle insan "dünyaya fırlatılmıştır"; dünyaya gelişi de dünyadan gidişi de kendi seçiminin dışındadır. Dünyadaki diğer nesnelerden ve hatta canlılardan farklıdır çünkü sabit bir doğası ya da işlevi yoktur; kim olduğunu kendini yaratarak biçimlendirmek zorundadır. Her an eylemleriyle kendi değerlerini oluşturur ama çoğu kez toplumsal değerleri sorgulamadan içselleştirdiği için mutlak özgürlüğüyle yüzleşmekten kaçınır ve alışkanlıklarının kölesi olarak sanki bir nesneymiş gibi davranır; başka bir deyişle kendini kandırır. Yani, hayatını anlamlandırması için yapması gereken tek şeyden (sahici olmak, tüm sorumluluğu ve özgürlüğüyle yüzleşmekten) kaçar. Ölümlülüğünün bilincinde olan tek hayvan olan insan için varoluşsal kaygı kaçınılmazdır; Aziz Nesin'in deyimiyle "ölüm, beynimde bir kıymık" iken "Bu sınırlı yaşamı en iyi nasıl yaşayabilirim?" sorusu kendi varlığıyla yüzleşme cesaretini gösterebilenler için merkezdedir. Buraya kadar kabaca özetlediğimiz savlar daha çok Sartre için geçerlidir. Sahici olmanın yolunu "gerçek" Hıristiyanlıkta bulan Kierkegaard ve Tanrı'nın öldüğünü ilan eden Nietzsche, yabancılaşmanın kaçınılmazlığını belirtmek için başka bir yol tercih ederler: Özellikle içinde yaşadıkları, yeni filizlenen modern toplumda "birey"in "sürü ahlakı" tarafından ezildiğini iddia ederler.

Varoluşçuluk bugün hâlâ cazibesini koruyorsa, bunun nedeni muhtemelen daha önce hiçbir felsefi akımın yapmadığı

80 Marx'ın ve varoluşçuların yabancılaşma temasındaki görüşlerini karşılaştırmaya karar verirken ilham kaynağım, İngiltere'deki doktora danışmanım Sean Sayers'ın yayınlanmamış (ama internette tamamı yer alan), "Varoluşçuluk ve Marksizmde Yabancılaşma Kavramı: Modern Sosyal Düşüncede Hegelci Temalar" (2003) ve "Sahicilik Kavramı" (1999) makaleleriydi.

kadar "birey sorunu"na odaklanmasıdır. Örneğin, liberalizmin temeli de "birey"dir ama bu çerçeveden bakıldığında "birey sorunu" yoktur. Çünkü liberalizm için birey, sadece temel hak ve özgürlüklerini koruyan minimal bir devlet olduğu sürece özgürce kendi çıkarlarının peşinden koşabilir; bir sorun teşkil etmez. Liberal kurama göre bireyler otomatikman kendileri için neyin en iyi olduğunu bildiklerinden, bireylerin neyi seçmeleri gerektiği, ya da nasıl seçmeleri gerektiği konusunda hiçbir dış otoriteye ihtiyaçları yoktur. Varoluşçulara göre ise binlerce yıldır nesnel değerler sisteminin kaynağı olan Hıristiyanlığın zayıflamasıyla, bireyin ahlaki seçimleri için hangi kıstasları kullanması gerektiği sorunu ortaya çıkar.[81] Din "*Ne* yapmam gerekiyor?" sorusunu cevaplandırmaya çalışırken, varoluşçular "*Nasıl* seçimler yapmalıyım ki kendim olabileyim?" sorusuna odaklanırlar.

Öte yandan, Marksist bakış açısından değerlendirdiğimizde, varoluşçuluğun en büyük zaafı bireyi fazlasıyla soyut, tarih dışı ve toplumsal bağlamından koparark ele almasıdır. Her çağda hayatın anlamını sorgulayan, ölümlülüğüyle yüzleşip kaygı duyan bireyler olsa da, toplumsal roller ve maskelerden sıyrılıp sahici olma arzusu duyan birey anlayışına Romantizm'den önce

81 "Dinin gerilemesi ile ahlaksal bireycilik arasındaki ilişki en açık biçimde Max Weber'in (Nietzsche'ye epey borçlu olduğu) düşüncesinde ortaya çıkar. Weber'e göre, çağımızın yazgısı, ussallaştırma ve düşünselleştirme ve hepsinden önemlisi 'dünyanın büyüden arındırılmasıyla' belirleniyor. İnsanlar 'Tanrısız ve peygambersiz bir çağda yaşamaya yazgılı kılınmışlar' ve bundan dolayı dünyaya ve yaşamı sürdürmeye ilişkin açığa çıkan herhangi bir anlamdan yoksun bırakılmışlardır. Bilim böyle bir anlam sağlayamaz; elde edebildiği tek şey verili bir amaca ulaşmak için hangi araçların gerekli olduğu ve verili bir amacın peşinde koşmanın olası sonuçlarının neler olduğuyla ilgili açıklıktır. Amaçların kendileri uzlaştırılamaz bir çatışkı içindedirler ve nihai olarak bireysel seçime tabidirler (...) Yirminci yüzyıl felsefeleri arasında, Kierkegaard ve Nietzsche'nin düşüncelerinden yola koyulan varoluşçuluk, ahlaksal bireyciliğin belki de en ilginç ve en etkili dile getirilişini temsil eder." Lukes, S. (2006), *Bireycilik* (çev. Serin, İ.), Bilim ve Sanat Yayınları, s. 117-118.

rastlanmaz. Benzer biçimde, liberalizmin temelindeki birey-toplum ve birey-devlet zıtlıkları tarafından çerçevelenen soyut birey anlayışı da evrensel bir olgu değil, tarihsel bir durumdur. Kapitalizmin gelişmesiyle paralel olarak, toplumsal olgular, insan doğası *homo economicus*'a indirgenerek açıklanır. Marx, Adam Smith ve Ricardo'yla başlayan yalıtılmış bireyler tasvirini şöyle eleştirir.

> Gerçekte söz konusu olan, on altıncı yüzyılda hazırlanmakta olan ve on sekizinci yüzyılda dev adımlarla olgunluğa doğru yürüyen "burjuva toplumu"nun müjdelenmesidir. Serbest rekabetin hüküm sürdüğü bu toplumda, birey, kendisini, daha önceki tarihsel çağlarda belirli ve sınırları çizili bir insan topluluğunun öğesi haline getiren doğal vb. bağlardan kurtulmuş olarak görünmektedir. On sekizinci yüzyıl peygamberleri (...) bunda tarihsel bir sonuç değil, tarihin bir hareket noktasını görmektedirler; çünkü onlar, bu bireyi, tarihin değil doğanın bir ürünü olarak, insan doğası kavrayışlarına uygun doğal bir şey gibi değerlendirmektedirler. Bu yanılsama şimdiye kadar her yeni çağın paylaştığı bir yanılsamadır (...) Toplumsal birliğin değişik biçimlerinin, bireye, özel amaçlarını gerçekleştirmeye yarayan basit bir araç olarak, dışsal bir gereksinme olarak görünmeleri, ancak on sekizinci yüzyılın "burjuva toplumu"nda olmuştur. Ama bu görüşün, yalıtılmış birey görüşünün yaygınlaştığı dönem, toplumsal ilişkilerin (genel bir niteliğe bürünerek) geçmişte görülmedik ölçüde büyük bir gelişmeye ulaştıkları dönemdir. İnsan, sözcüğün tam anlamıyla, bir *zoon politikon*'dur; yalnızca toplumcul bir hayvan değil, aynı zamanda kendisini bir birey olarak yalnızca toplum içinde geliştirebilen bir hayvandır.[82]

Nasıl oluyor da, tıpatıp aynı dönemde ve aynı kıtada yaşamış olan Kierkegaard, Nietzsche ve Marx, modern toplumda bireyselliğin gelişmesini tehdit eden unsurlar konusunda bu

82 *Ibid,* s. 89-90 içinde verilen orjinal referans: Marx, K. (1979), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (çev. Belli, S.), Sol Yayınları.

kadar zıt görüşlere sahip olabiliyorlar? Aynı resme bakıp da bambaşka şeyler görebiliyorlar? Bence bunun sebebi, ilk iki düşünürün temel çelişkiyi birey ile toplum arasında, üçüncünün ise zıt çıkarlara sahip sınıflar arasında görmesi. Peki ama neden? Toplumun bireyi ezdiğini düşünenler, orta sınıfa mensup olanların, halk hareketlerinin yükselişi karşısında duydukları tedirginliği yansıtırken; sınıfsal bakış açısını benimseyenler ezilenlerin tarafını tutuyor, onların yarattığı yeni mücadele biçimlerini coşkuyla karşılayıp, ezenlerin olmadığı yeni toplum biçimlerinin ümidini taşıyorlar. Bir yanda "halk"ı küçümseyip "sürü"ye indirgeyen elitist bakış açısı, öte yanda "halk"ın bilinçlenip, itaatkârlığından silkinip, ürettiklerinin karşılığını talep etmesini alkışlayan devrimci bakış açısı (ama asla kendini dönüştürmemiş bir halkın, beğenilerini ve seçimlerini yücelten bir "popülizm" değil).

On dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında, bir yandan ulus devletler ve kapitalizm egemen hale gelip, liberal demokrasi kendini en yetkin politik sistem olarak sunmaya başlamışken, öte yandan kapitalizmin yol açtığı adaletsizliğe ve sömürüye karşı çıkışın belirginleştiği sosyalizm hızla yayılıyordu. Owen, Fourier ve Saint-Simon gibi ütopik sosyalistlerin görüşleri, Marx'ın Avrupa'nın üstünde komünizmin hayaletinin dolaştığını söylerken göndermede bulunduğu, Avrupa'daki çoğu ülkeyi kasıp kavuran 1848 devrimleri, 1864'te Birinci Enternasyonal ve ardından Almanya'da kurulan ilk işçi partisi, 1871'de Paris Komünü, bu tarihsel dönemin politik açıdan ne kadar "tutku dolu" olduğunu kanıtlarken, Kierkegaard 1846'da yazdığı "Şimdiki Çağ" makalesinde bu dönemi tutkudan yoksun olmakla eleştiriyordu. Peki neden? Tutkular ancak toplumu karşısına alma cesaretini gösterebilen sıra dışı bireylere ait olabilirdi, çoğunluğa uyup itaat etmeyi tercih eden "sıradan" insana, ya da örgütlenmiş kitlelere değil! Ne kadar tanıdık bir görüş değil mi? İşte

karşımızda birey-toplum ikiliğini kaçınılmaz olarak gören tüm bireycilik biçimlerinin temelindeki ortak varsayım![83]

Bu varsayımı Romantizm'in diliyle ifade edersek: "Bireyin kendini yaratıcı biçimde ifade ederek geliştirmesinin önündeki en büyük engel, toplumsal baskılardır." Yani bireyin toplumun istediği gibi değil de, kendi istediği gibi yaşayıp davranmasının önündeki en büyük engel "mahalle baskısı"dır.[84] Bu sözlerdeki doğruluk payı inkâr edilemez. Bence yanlış olan, fazla hızlı bir genelleme yaparak *her* toplumda bireyin kendi olmasının engelleneceğini, bireysellikle toplumsallığın zorunlu olarak çelişeceğini iddia etmek. Bu fikri daha da ileri götürürsek tüm örgütlü eylemlere, halkın gerçekten kendi kendini yönetmesi anlamındaki demokrasi düşüncesine de karşı çıkılacağı açıktır. Sahiciliği toplumdan kaçış, ya da araya bir mesafe koymak olarak görmek; çoğu insan toplumsal ilişkilerden kaçamayacağından, bizi sahiciliğin imkânsız bir hedef olduğu ve toplumsal yabancılaşmanın aşılamayacağı sonucuna götürecektir.

Marx'ın bu sonuca nasıl karşı çıkabildiğini anlamak için onun *bireyciliğe* alternatif olarak öne sürdüğü (ama maalesef fazla geliştirme fırsatı bulamadığı) *bireysellik* fikrine bakmamız gerekiyor. Bireycilik ve toplumsalcılık sosyolojide sıkça sözü geçen zıt görüşlerdir; "Birey mi toplumdan önce gelir, yoksa

83 Kierkegaard'ın dinsel bireyciliğinin, Nietzsche'nin aristokratik bireyciliğinin ve Mill'in liberal bireyciliğinin ortak yönü, modern toplumda kamuoyu baskısının ve konformizmin insanları tektipleştirmesi yüzünden sıra dışı bireylerin, dehanın ve kahramanların ortaya çıkmasının zorlaştığı görüşüdür.

84 "Böylelikle kendini geliştirme kavramı bireylerin yaşamları için bir ideal belirler. Bu öyle bir idealdir ki, içeriği arı bencilikten güçlü bir toplulukçuluğa kadar uzanan kesintisiz bir bütündeki farklı *kendilik* tasarımları ile birlikte değişir. Ya bireyin toplumdan ayrı düşmesi ve ona düşman olması anlamında (bazı erken dönem Romantikler'de olduğu gibi) toplum-karşıtı, ya bireyin toplumsal baskılardan kurtularak, kendi yolunun yolcusu olması anlamında (Mill'deki gibi) toplum-dışı ya da bireyin başkalarıyla birlikte kendini geliştirmeyi topluluk aracılığıyla başarması anlamında (Marx ve Kropotkin'de olduğu gibi) bir hayli toplumsaldır." *Ibid.*, s. 85.

toplum mu bireyden önce gelir?" sorusu muhtemelen tavuk-yumurta sorusu gibi beyhudedir. Oysa, Marx'ın "türünün üyesi olarak evrensel birey" düşüncesinin işaret ettiği ve yukarıdaki uzun alıntının son cümlesinde belirttiği gibi bireysellik ve toplumsallık ancak bir arada gelişebilir. Geleneksel toplumlarda bireyselliğin fazla gelişemediği, örneğin feodal toplumlarda hiyerarşik ilişkilerin aşılıp eşit vatandaşlık bilincinin ortaya çıkamadığı bariz değil mi? Bir köylünün şehirliye göre daha az sayıda kişiyle, ama daha yakın toplumsal ilişkilerin içine girmesi; kasabada yaşamaya başlayınca, kendine yeterli hayatını geride bırakması ve ilişkide bulunduğu kişilerin artması; hele büyük şehirdeki farklı yaşam biçimlerine şahit olunca, ufkunun daha da genişlemesi, farklı özelliklerini ve yeteneklerini keşfetmesi; bir yandan aidiyet, güven ve dayanışma sağlasa da, öte yandan bireyi boğan akrabalık ilişkilerini, gelenek ve törelerin baskısını geride bırakma cesaretini kazanması.

"Yerel" bireyden "evrensel" bireye geçiş sürecini böyle karikatürize edip, doğrusal (lineer) bir ilerleme öyküsü olarak kurgulayınca kulağa fazla inandırıcı gelmiyor, değil mi? Peki, sorun nerede? Yukarıdaki hikâye nelerden bahsetmiyor ve nelerin üstünü örtüyor? Belki köyü yakıldığı için, belki de geçim derdi nedeniyle mesela İstanbul'a göç etmek zorunda kalmış birinin bu "kozmopolit" ortamda bireyselleşeceği iddiası doğru mu? İstanbul'un taşının toprağının altın olmadığını çok geçmeden anlar, büyük ihtimalle iyi bir iş bulamaz ve seyyar satıcılık, kâğıt toplayıcılığı gibi işlerde şansını dener; kendine "şehirli" diyenler, giyimi ve aksanı yüzünden (aslında sadece yoksulluğu ve "ötekiliği" bile çoğu kez potansiyel "suçlu" olarak damgalanmasına yeter) onu dışladıkça, daha da içe kapanıp, hemşerileriyle yaşadığı gecekondu mahallesinden dışarıya fazla çıkmamaya başlar; kendi yoksulluğu ile şehirdeki zenginlerin yaşam biçimi arasındaki uçurumu gördükçe bir yandan onlara karşı öfkesi, öte yandan kıskançlığı iyice bilenir. Legal ya da illegal, mutlaka

bir yolunu bulup para kazanıp, bu sefil hayattan kurtulmayı aklına koyar; ya da umutsuzluğa kapılıp, cinnet getirir, karısının ve çocuklarının üstüne yürür; hikâyenin gerisi için gazetelerin üçüncü sayfa haberlerine bakmak yeterli.

Dört yıl önce bu tema üzerinde yazdıklarımı yeniden okuyunca kaldığım noktadan devam edip daha derinleşme isteği duydum. Kitabımda, Marx'ın *Grundrisse* eserindeki bazı bölümlere gönderme yaparak şöyle demişim.[85]

> Marx feodalizmden kapitalizme geçişin "uygarlaştırıcı" yönünü överek, onun üretici güçlerin gelişmesinin önündeki tüm engelleri yıkan devrimci yanının altını çizer; dar kapsamlı yerel sosyal ilişkilerin sınırları içine sıkışmış bireylerin, daha geniş sosyal ilişkiler içine girip, bilinçlerinin gelişmesiyle insanların daha evrenselleştiğini iddia eder. Kapitalizm, bir yandan kendine yeterli cemaatlere "gömülmüş" olan insanları birbirinden "koparır" ve bireyselleştirir; öte yandan, bu bireyleri yeni ilişki biçimleri içinde, piyasa aracılığıyla bir araya getirerek, ihtiyaçlarının karşılanması için birbirine daha bağımlı hale getirir, yani toplumsallaştırır. Böylece bireyselleşme ve toplumsallaşmanın birbirine zıt değil, birbirini besleyen süreçler olduğunu fark ederiz. Ne var ki, bu yeni bireyselleşmeye ve toplumsallaşmaya, yabancılaşmanın gölgesi düşmüştür. İnsanlar feodalizmdeki kişisel bağımlılıklardan kurtulup, piyasaya bağımlı hale geldikçe, aralarındaki toplumsal ilişkiler de kişisel olmaktan çıkar, herkesin birbirini yalnızca bir araç olarak kullandığı, metalar arası ilişkilere dönüşür.[86]

Buradaki tarihsel hikâye, feodalizmden kapitalizme geçişte "insanlar"ın sosyal ilişkilerinin, bilinçlerinin ve karakterlerinin

---

85 Hegel, ahlaki yaşamın (*Sittlichkeit*) gelişme aşamalarını anlatırken sırasıyla aile, sivil toplum (onun kullandığı anlamla, piyasa ilişkileri) ve devletin bir üyesi olarak var olan bireyin, ait olduğu çerçevenin genişlemesi ve toplumsal rollerinin çeşitlenmesiyle, bilincinin de gelişeceğini ve daha çok bireyselleşeceğini iddia eder. Bu düşüncelerle Marx'ınkiler arasında önemli bir benzerlik görülür.

86 Silier, Y. (2006), *Özgürlük Yanılsaması: Rousseau ve Marx*, Yordam Kitap, s. 132.

nasıl değiştiğini anlatıyor. Ama kim bu insanlar? Hangi ülkede yaşıyorlar? Daha da önemlisi hangi sınıfa aitler? İngiltere'deki bir lordun, kapitalist ilişkiler içine girdiğinde bireyselliği neden artsın ki? Marx'ın esas kastettiği, toprağa ve lorda bağımlı olan bir serfin, emek gücünü satmak zorunda kalan bir işçiye dönüştüğünde özgürlükle ilişkisindeki değişim; başka bir deyişle özgürsüzlüğünün boyut değiştirmesi. Önceleri belirli kişi ve mekânlara bağımlıyken, sonraları istediği yere gidebilmesine ve "efendi"sini terk edebilmesine rağmen kapitalist sistemin içinde bir vida olmaktan (dolayısıyla da yabancılaşmadan) kaçamaması.

Peki kapitalizmdeki emekçinin özgürlüğü eskiye göre çok daha sistematik bir biçimde kısıtlandığı halde bireyselliğinin arttığını nasıl iddia edebiliriz ki? Şehir hayatı (sinemalar, tiyatrolar, konserler, kitapçılar, konferanslar, kurslar, parklar, vs.) insana *potansiyel* olarak daha fazla bireyselleşme olanağı tanısa da, gerçekte yoksullar bu olanaklara erişemiyor. Öte yandan, orta sınıftakilerin karakterleri, rekabete dayalı iş koşullarından gelen "kişilik aşınmasıyla", şehir yaşamının özendirdiği tüketimcilikle, özellikle günümüzde baskın hale gelen köşeyi dönme ideolojisiyle, medyanın pompaladığı magazinvari sığ eğlence anlayışıyla biçimlendiği için, onların da bireyselliklerinden çok bireyciliklerinin geliştiği ortada. Her toplumda bireyselliklerini geliştirebilenler az sayıda entellektüel değil mi? Eğer böyleyse, onların incelmiş duyarlılıklarına ve farklı zevklerine sahip olmayan, yaratıcılıklarını anlamadığı için onları yok sayan, ya da dalga geçen kitle psikolojisi, gerçekten de farklı "birey"lerin gelişiminin önünde bir engel değil mi? Geleneksel toplumda töreler, akrabaların beklentileri, vs. nedeniyle sahici olmak, ya da kendi olmak çok zorken, modern toplumda insanlar kalabalıklar içinde anonim olma özgürlüğünü kazanıyor, ama bu sefer de "mahalle baskısı"nın yerine "popüler kültür"ün tek tipleştirici etkisi geçiyor. Dış baskıların yerine içselleştirilmiş aynı arzular (çok para kazanmaya indirgenmiş bir başarı ve güç anlayışı) ge-

çiyor ve akıntıya karşı durma cesaretini göstermek iyice zorlaşıyor. Şimdi, böylesi bireylerin unutulmaz tasvirlerinden birine göz atalım.

> *Garip Yaratıklar Ansiklopedisinden: Tutunamayan (disconnectus erectus):* Beceriksiz ve korkak bir hayvandır. İnsan boyunda olanları bile vardır. İlk bakışta, dış görünüşüyle, insana benzer. Yalnız, pençeleri ve özellikle tırnakları çok zayıftır. Dik arazide, yokuş yukarı hiç tutunamaz. Yokuş aşağı, kayarak iner. (Bu arada sık sık düşer.) Tüyleri yok denecek kadar azdır. Gözleri çok büyük olmakla birlikte, görme duygusu zayıftır. Bu nedenle tehlikeyi uzaktan göremez (...) Toplu olarak yaşamayı bilmezler ve dış tehlikelere karşı birleştikleri görülmemiştir (...) Din kitapları, bu hayvanları yemeyi yasaklamışsa da, gizli olarak avlanmakta ve etleri kaçak olarak satılmaktadır. Tutunamayanları avlamak çok kolaydır. Anlayışlı bakışlarla süzerseniz, hemen yaklaşırlar size. Ondan sonra tutup öldürmek işten değildir. İnsanlara zararlı bazı mikroplar taşıdıkları tespit edildiğinden, Belediye Sağlık Müdürlüğü de tutunamayan kesimini yasak etmiştir. Yemekten sonra insanlarda görülen durgunluk, hafif sıkıntı, sebebi bilinmeyen vicdan azabı ve hiç yoktan kendini suçlama gibi duygulara sebep oldukları, hekimlerce ileri sürülmektedir (...) Şehirlere yakın yerlerde yaşadıkları için, onları şehrin içinde, çitle çevrili ve yalnız tutunamayanlara mahsus bir parkta tutarak, sayılarının azalmasını önlemeyi düşünmenin zamanı artık gelmiştir.[87]

Marx'ın yabancılaşma kavramına iki temel katkısından söz edebiliriz.[88] Marx, varoluşçularla kıyaslandığında, yabancılaş-

87 Atay, O. (2003), *Tutunamayanlar,* İletişim Yayınları, s. 149-150.

88 Bu bölümün sınırları Marx'ın yabancılaşma kavramını etraflıca açıklamaya yetmeyeceği için, Marx'ın özgürlük ve yabancılaşma anlayışlarının kapsamlı bir açıklaması için bkz. Yaşlı, F. (2008), *Hayatın Olumlanması Olarak Felsefe: Nietzsche ve Marx*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı, s. 73-114. Yaşlı'nın tezlerinden birkaçının altını çizmek istiyorum: Kapitalizmdeki yabancılaşmada nesneler (para, piyasa, vs.) özneleri yönetmeye başlar. "Sermayenin hayata yönelik saldırısı" önce kitlelerin mülksüzleştirilmesine yol açar. Böylece insanlar ya kendilerini (işgüçlerini) satmak ya da dilenci, hırsız ve serseri olmak zorun-

mayı hem tarihsel, hem de nesnel bir durum olarak ele aldığı için onun aşılma ihtimalini de ortaya koyar. Oysa, romantik eğilimleri olan biri şöyle diyecektir: "Uygarlık" insanın arzularını, karşılayamayacağı kadar artırarak, insanların bencilliğini ve birbirini sadece araç olarak görmelerini teşvik ederek yabancılaşmayı artırdı. Burada sözü edilen yabancılaşma, daha çok bireylerin yalnızlaşması, tatminsiz ve kayıtsız bir hale gelmesi, geleceğe dair kaygılarının artması olarak tezahür eden bir duygu durumuna tekabül ediyor; yani yabancılaşma olgusundan ziyade yabancılaşmışlık hissi vurgulanıyor. Bu his, varoluşçuların hayatın kendi içinde anlamsız olduğunun idrakiyle ilişkilendirdikleri kaygı kavramıyla da akrabalık gösteriyor. Eğer Romantiklerin iddiası doğruysa, yabancılaşmışlık hissine sahip olan birey, devrim yapıp dünyayı değiştirmeye çalışmaktan çok bu histen kaçmanın bireysel araçlarını (içki, seks, tüketim, vs.) bulmaya çalışır ya da hayatı kendine anlamlı kılmak için kişisel tutkularına sarılır (okumak, yazmak, fotoğraf çekmek, gezmek, vs.) Buradaki ikinci yolu tercih edenlerin, kendi olma çabaları (sahici olma uğraşı), yabancılaşmanın aşılması hedefinin aksine, toplumsal bir proje değildir.

İkinci olarak Marx, Aydınlanma filozoflarıyla kıyaslandığında, yabancılaşma kavramını *tarihsel ilerlemenin trajedisini* göstermek için kullanır. Yabancılaşmanın olmadığı dönemden yabancılaşmış bir toplumsal duruma geçiş nasıl bir ilerleme olarak algılanabilir? Çünkü yabancılaşma, aslında özgürleşmenin zıttı değil, önkoşuludur.[89] Yabancılaşma bilinci, insanın kendini ve yaşadığı toplumu dönüştürme motivasyonunun kay-

---

da bırakılırlar. İşgününün uzunluğu, sınırsız sömürü gibi olgular Avrupa'da azalmış olsa bile (kaçak, göçmen işçiler dışında) günümüzde üretimin azgelişmiş ülkelere kaymasıyla, Marx'ın anlattığı türden sömürü ilişkileri geçerliliğini sürdürmektedir. Emeğin bir meta olmaktan çıkışı, eşitlik ve özgürlüğün bir arada var olmasının, yani hayatın olumlanmasının önkoşuludur.

89 Sayers, S. (2009), *Marksizm ve İnsan Doğası* (çev. Alpagut, Ş.), Yordam Kitap, s. 133, 195.

nağıdır. Yani Marx'a göre yabancılaşma tümüyle kötü değildir çünkü yabancılaşmadan en mustarip olanlar sınıf savaşına girerek bu durumun bilincine varabilirler ve sınıfsal bilinçleri geliştikçe kendilerini dönüştürüp, nihayetinde sömürüsüz yeni bir toplum yaratabilirler. Oysa Nietzsche'ye göre geçmişte ezilenler (köleler), intikam duygusuyla hareket edip, kendilerini ezenleri ezmek için sinsi yollar geliştirdiler. Bu yüzden tarihsel ilerlemeden değil, *çürüme*den (dekadans) bahsetmek gerekir. Ona göre ezilenlerin esas istediği özgürlük değil, başkaları üzerinde güç sahibi olmaktır. Güçsüzler ancak birleşerek ve kurnazca yöntemler kullanarak güçlüleri dize getirebilirler. "Güçlüler, doğal olarak ayırılmaya, zayıflar bir araya gelmeye eğilimlidir, eğer güçlüler bir araya gelirse, bu ancak, saldırgan toplu bir eylem ve güç istemenin toplu tatmini amacıyladır (...) örgütler temelde efendilerin keyiflerini kaçırır, tepelerini attırır."[90] Marx ve Nietzsche modern toplumu eleştirirken zıt tezler öne sürer.

> Yaşadığı dünyaya baktığında, Nietzsche'ye asıl korkutucu gelen sömürü, yabancılaşma ve nesneleşme değil, demokratikleşme ve eşitlikçilik talebinin yükselişi, liberal müzakerecilik ve hepsinden de önemlisi, örgütlenmiş bir hareket olarak sosyalizm/anarşizmdir. Nietzsche bunları, hastalıklı diye betimlediği modern toplumun semptomları olarak görür ve düşünsel enerjisinin büyük bölümünü bunları alt etmeye ayırır.[91]

Marx'a göre bir toplumdaki egemen değerler ve ahlaki normlar, egemen sınıfların görüşlerini yansıtır.[92] Yani iktisadi

90 Nietzsche, F. (2010), *Ahlakın Soy Kütüğü Üstüne*, (çev. Erdem, T.), Arya Yayıncılık, s. 182.

91 Yaşlı (2008), s. 46.

92 Kabaca bir örnek verirsek, hırsızlığın ahlaken yanlış olduğunu öne sürerken, üstü örtük de olsa özel mülkiyet sisteminin adil olduğunu varsaymış oluruz. Halbuki, Proudhon "özel mülkiyet hırsızlıktır" derken, hava, su gibi doğal kaynakların hepimizin ortak mülkiyetinde olması gerektiğini, bunları özelleştirip kendi mülkleri haline getirenlerin aslında bizim ortak mülkiyetimizden çaldıklarını belirtir. Dünyayı atalarımızdan miras almadığımızı, ço-

ve politik gücü olan sınıflar, aynı zamanda hâkim söylemleri ve neyin doğru, neyin yanlış olarak algılanacağını da belirler. Oysa Nietzsche'ye göre günümüzde "köle ahlakı" tarafından yönetiliyoruz ve "efendiler" aslında eziliyor. Burada iki düşünürün de "demokrasi" kavramını farklı biçimlerde eleştirdiğini görüyoruz. Marx'a göre, kapitalist iktisadi sistem sürdükçe, herkes oy verme hakkına sahip olsa bile bu, halkın egemen olmasına (yani gerçek demokrasiye) yetmez. Oysa Nietzsche'ye göre modern toplumdaki demokrasi, halkın yani sürünün egemenliği anlamına geldiği için kötüdür. Nietzsche, demokrasi, eşitlikçilik ve sosyalizme ateş püskürür.

> Sosyalizm bütün olarak bakıldığında umutsuz ve hırçın bir meseledir (...) Servete sahip olanlar inancın bir maddesi üzerinde aynı görüşü paylaşıyorlar: "Bir şey *olmak* için bir şeye sahip olmalısın." Ancak bu, içgüdülerin en eski ve en sağlıklısıdır: Buna bir şey daha eklemeliyim aslında: "Daha fazlasına *sahip olabilmek* için daha fazlasını istemelisin." Çünkü bu yaşamın canlı olan her şeye vaaz verdiği doktrindir: gelişimin ahlaklılığı. Fazlasına sahip olmak ve daha fazlasına sahip olmayı istemek- tek bir kelimeyle *büyüme*- işte yaşamın kendisidir bu. Sosyalizm doktrininde gizli, oldukça fena bir halde, bir "yaşamı inkâr istenci" vardır.[93]

Nietzsche'nin sosyalizm eleştirisi iki koldan yürür. İlkinde, tüm canlıların en temel içgüdüsü olarak tanımladığı güç istencini yadsıdığı ve "doğal" olana karşı çıktığı için eleştirir. Doğada güçlünün güçsüzü yenmesi bir kuralken, sosyalizm bunu tersine çevirmeye çalışır ve güçsüzler için adalet ister. Oysa, nasıl "kuzuları yakaladığı için büyük yırtıcı kuşları ayıplarken dayandığımız bir temel yok"sa, insanlar arasında da güçlünün

---

cuklarımızdan ödünç aldığımızı belirten Kızılderili atasözü de özel mülkiyet sistemini çok daha geniş bir tarihsel çerçeveye yerleştirerek sorgular.

93 Nietzsche, F. (2010a), *Güç İstenci (*çev. Epçeli, N.), Say Yayınları, Aforizma 125, s. 107.

güçsüze hâkim olması normaldir, doğaldır, yani doğrudur.[94] İkinci eleştirisi, soğuk savaş dönemi retoriğine benzer ve sosyalizmi totaliter olmakla, bireyi yok etmekle itham eder.

> *Araçları bakımından sosyalizm*- Sosyalizm varisi olmak istediği neredeyse elden ayaktan düşmüş bir despotizmin küçük kardeşidir: Bu yüzden onun istemleri en derin anlamıyla gericidir. Çünkü sosyalizm bugüne kadar yalnızca despotizmin sahip olduğu türden bir güç bolluğu ister ve bireyi tümüyle ortadan kaldırmaya çalışmakla hakikaten de tüm geçmişi geride bırakır (...) "adalet" sözcüğünü tıpkı bir çivi gibi yarı-eğitimli kitlelerin kafalarına çakmaktadır.[95]

Daha yüksek bir uygarlığın oluşabilmesi için toplumun emekçiler ve boş zaman sahipleri olarak iki kasta ayrılması gerektiğini savunur.[96] "Nietzsche'de hayatı olumlayabilenler, ancak geriye kalan çoğunluğun onlar için maddi hayatı yeniden üretmesi nedeniyle boş vakti olanlar ve bu vaktini sanata, bilime ve felsefeye ayırabilenler olacaktır. Bu nedenle, olumlanan hayat elbette ki bir bütün olarak insanlığın değil, bu azınlığın hayatı olacaktır."[97]

Nietzsche'ye göre kişinin kendi olması (başka bir deyişle nihilizmi aşarak hayatı olumlaması) "değerlerin yeniden değerlendirilmesi"ni gerektirir. Daha önceki filozoflar tek bir doğru ahlak anlayışı olduğunu varsayıp, bunu akılcı biçimde temellendirmeye çalışırken, Nietzsche'ye göre ahlak anlayışları sınıftan sınıfa değişir. Nietzsche'de, tabii ki Marx'a benzer bir sınıf kavramı bulunmaz; jenealoji yöntemini geliştirerek, değişik ahlaki görüşlerin tarihsel, psikolojik ve kurgusal bir soy-

94 Nietzsche, F. (2010), s. 65.

95 Nietzsche, F. (2003), *İnsanca, Pek İnsanca* (çev. Atila, C.), Say Yayınları, Aforizma 473, s. 299.

96 Lukacs, G. (2005), "Nietzsche as Founder of Irrationalism in Imperialist Period", *The Destruction of Reason,* Merlin Press, http://www.marxists.org/archive/lukacs/works/destruction-reason/ch03.htm#n28, dipnot 28.

97 Yaşlı (2008), s. 11.

kütüğünü çıkarmaya girişir. "Ahlaktaki köle isyanı"yla, efendi ahlakının yok olduğunu ve yerine köle ahlakının geçtiğini iddia eder.[98] Nietzsche'ye göre efendi ahlakının temeli, aristokratların kendi değerlerini olumlayarak bunlara "iyi" demesi, aşağı gördükleri halkın yaşam biçimi ve davranışlarını küçümseyerek, "kötü" olarak adlandırmasıdır.[99] Efendi ahlakında "iyi" kavramının tersi "kötü", köle ahlakına göreyse "şer" kavramıdır. Hıristiyanlığın yayılmasıyla "rahipler kastı", "şövalye aristokrasisinin ya da savaşçılar kastı"nın değerlerini, yani "güçlü bir bedene sahip olmayı, cafcaflı, zengin, coşku dolu, sağlığı korumaya yarayan savaşı, serüveni, avcılığı, dansı, savaş oyunlarını"[100] hor görerek, efendi ahlakının "iyi"lerini "şer" olarak adlandırmaya başladı.[101] Sonraları, Fransız Devrimi'nin eşitlikçi taleplerinin sonucunda köle ahlakı Avrupa'da iyice kök salarak "halkçı kin duygusu" egemen oldu.[102] Nietzsche'nin ahlakta köle isyanından bahsederken kastettiği, bu değerlerin tepetaklak edilme durumudur.

> "Efendiler" ortadan kaldırılmış; sıradan insanın ahlakı kazanmıştır. Bu zafer aynı zamanda bir kan zehirlenmesi olarak kavranabilir (...) Ahlakta kölelerin isyanı, hınç duygusunun yaratı-

98 Nietzsche'nin ahlaktaki köle isyanının toplumsal çürümeye yol açtığı tezi, Hegel'in köle-efendi diyalektiğinde bahsettiği, kölenin bilinçlenerek isyan etmesinin toplumun özgürleşmesini sağladığı görüşüyle taban tabana zıttır.

99 Bu savını desteklemek için etimolojiyi kullanarak, değişik dillerdeki "iyi" kelimesinin etimolojik açıdan incelendiğinde "soylu", "ruhça ayrıcalıklı" kelimeleriyle eşanlamlı olduğunu, "kötü" kelimesinin "bayağı", "köylülük", "alçaklık" kelimelerinden türediğini iddia eder. Nietzsche (2010b), s. 46.

100 *Ibid,* s. 51.

101 Hıristiyanlığın aristokrat değerlere karşı çıktığı savı tarihsel verilerle pek bağdaşmamaktadır. Hıristiyanlık ilk ortaya çıktığında kölelerin isyanıyla yakın ilişkili olduğu halde ortaçağdan itibaren aristokratlar ve ruhban sınıfı iktisadi ve politik gücü paylaşan egemen sınıflar olmuşlardır. Nietzsche bunların ikisine de karşı çıkan Fransız Devrimi'ni bir çırpıda Hristiyanlıkla bir tutup, nihilist olmakla suçlar. Zıt ideolojiler olan liberalizme ve sosyalizme de burun kıvırarak, onlardan "insanlığı ilerletmeye çalışanlar" diye bahseder.

102 *Ibid,* s. 75.

> cı olması ve değerler doğurmasıyla başlıyor; gerçek tepkisi, eylemleri yadsınmış; kendilerini hayali bir intikamla avutan böyle bir varlığın hınç duygusu. Her soylu ahlak, kendine zafer kazanmış bir biçimde "evet" demekten gelişirken, köle ahlakı daha başında "dışta" olana, "farklıya", "kendi olmayana" "hayır" der. Bu Hayır, onun yaratıcı eylemidir (...) eylemi temelde tepkiden kaynaklanmış; soylu değerlendirme biçiminde tersi söz konusu. Kendiliğinden eyleme geçer ve gelişir; karşıtını yalnızca kendine daha minnettar, daha sevinç dolu "evet" demesi için arar.[103]

Nietzsche'nin karşı çıktığı hâkim görüş, "iyi=bencil olmayan=topluma yararlı" denklemiyle özetlenebilir. Bu denkleme göre toplumlar, bencil olmayan davranışları takdir edip onaylar, yararlı bulur ve "iyi" olarak adlandırır. Oysa Nietzsche'ye göre, esas iyi olan aristokratların bencilce kendi yaşam tarzlarını üstün görmesidir. Bencil olmayan davranışların topluma yararlı olduğu görüşü de yanlıştır çünkü özgeci olduğunu iddia eden köle ahlakı bile aslında güç istencinin bir yansımasıdır. Yani bencil olmayan hiçbir davranış biçimi ya da ahlak sistemi bulunamaz. Kendi bencilliğini ulvi değerlerin ardında saklayan Hıristiyanlık ile demokrasi ve eşitlikçi fikirler topluma yararlı değil, zararlıdır; modern toplumdaki çürümenin kaynağıdır.

İşte Nietzsche'nin değerleri tepetaklak eden çekicinin arkada bıraktığı enkazdan cımbızladığımız birkaç ayrıntı[104]: "Başkalarının acı çekişini görmek mutlu kılar insanı, başkalarına acı vermek daha da mutlu." (91) "Kendi başına, doğal olarak, hiçbir zarar verme, saldırı, sömürü, yok etmeye 'adil değildir'

---

103 *Ibid,* s. 55-56. *V for Vendetta* filminin kahramanı V'yi Nietzsche'ci bir bakış açısından ele almak ilginç olabilir. Tıpkı "efendiler" gibi yalnız yaşamayı seçer, "sürü"den uzaklaşarak kendisi olmaya çalışır, "onu öldüremeyen düşman güçlendirmiştir", ama isyanının temelinde, aynen köle ahlakına sahip olanlarınki gibi, intikam duyguları yatar. V'nin temsil ettiği ahlak anlayışı iyi ve kötünün ötesinde, üstün insanın yeni değerlerini mi yansıtır, yoksa hınç duygusuyla gözü dönmüş birinin tepkiselliğini mi?

104 Parantez içindeki sayfa numaralarının hepsi Nietzsche (2010)'a aittir.

diyemeyiz, çünkü hayat özünde, temel işlevlerini, zarar verme, saldırı, sömürü, yok etmeyle gerçekleştirir, bu özelliği olmadan da düşünülemez." (103) "İlerleme'nin büyüklüğü, fedakârlık etmek zorunda kaldığımız şeylerin yığınıyla bile ölçülebilir: Yığındaki insanlık tek bir insan türünün büyümesine feda edilir, budur işte ilerleme." (106) "Toplum tarafından doğal içgüdüleri bastırılarak evcilleştirilen insanlar "düşünen, akıl yürüten, hesaplayan, neden ve sonuca göre düzenleyen, talihsiz varlıklara dönüşmüşlerdir; 'bilinçlerine', en zayıf, en yanılabilir organlarına!" (114) "Çünkü insan, herhangi bir hayvandan daha hasta, daha az kesin, daha değişkendir, kuşku yok bundan -hasta hayvandır (...) Hasta, sağlıklı için en büyük tehlikedir; güçlünün başına bela, en güçlüden değil, en zayıftan gelir. Biliniyor mu? Geniş olarak bakıldığında hafifletmeyi isteyebildiğimiz, insanın korkusu değildir: Çünkü bu korku, güçlüyü güçlü olmaya, duruma göre de korkunç olmaya zorlar, - iyi yetişmiş insan tipini korur (...) Başından beri, başarısız olanlar, ezilmişler, parçalanmışlar- onlardır, en zayıf olanlar, insanlar arasındaki yaşamı baltalayan, yaşama, insana, kendimize olan güvenimizi en tehlikeli biçimde sorgulayıp, zehirleyenler. (...) başarısız doğmuş insanın kendisiyle nasıl konuştuğunu gösteren içe dönük, giz dolu bakışı (...) 'Keşke bir başkası olaydım' diye içini çeker bu bakış: Oysa umudum yok bunun için. Neysem oyum ben. Nasıl kurtulayım kendimden?" (163-164)

Nietzsche'nin kendisi olan birey (sahicilik) tasviri buna dayanır: *Amor fati* (kaderini sevmek) ve bunun anahtarı olan sonsuz yineleme (eternal recurrence) kavramını bir düşünce deneyi olarak ele alabiliriz: Eğer şu ana kadar yaşadığım her şeyi tekrar aynı sırayla baştan sona yaşayacağımı bilseydim, sonra yeniden, yeniden, yani hayatımın sonsuz defa yineleneceğini bilseydim, bundan hoşnut olur muydum? Hiçbir "keşke" demeden, hayatı acı-tatlı tüm yanlarıyla olumlayan, kendi içindeki

çelişkilerden korkmayan, hiçbir yönünü bastırmak ya da değiştirmek istemeyen özgür ruh, bu soruya "Evet" yanıtını verecektir. Nietzsche özgür ruh, ya da sahici bireyi romantikleştirerek şöyle tasvir eder.

> Bu amaca ulaşmak için, bu çağda görünme olasılığı olandan farklı türde bir ruh taşımak gerekiyor: Savaş ve zaferle güçlenmiş, fethe, serüvene, tehlikeye, hatta acıya bile gereksinmesi olan ruhlar; yüksekliklerin sert havasına, kış yolculuklarına, her anlamıyla buzullara ve dağlara alışkın olmak gerekiyor; giderek bir çeşit yücelmiş kötülük, büyük sağlıkla birlikte giden en son derecede kendine güvenen bilgi haylazlığı gerekiyor; kısaca, yazık ki tam bu, büyük sağlık gerekiyor! Bugün de olanaklı mı bu?[105]

Nietzsche'nin anti-hümanist görüşlerine karşı çıkabilmeyi mümkün kılan anahtar kavramın, Marx'ın vurguladığı "bilinçlenme" kavramı olduğu iddia edilebilir. Kant gibi Aydınlanma düşünürlerinin aksine, Marx'a göre bilinç, her bireyde var olan bir başlangıç noktası değildir; ancak özgürleşme mücadelesinde bir araya gelmiş insanların kendilerini eylemleriyle dönüştürmeleri sonucunda gelişebilir. Sınıf mücadelesine aktif olarak katılmak bu nedenle bilinçlenmenin ve dolayısıyla yabancılaşmanın aşılmasının önkoşuludur.

Marx'ın bu savını kullanarak, neden sermayedarların, işçi sınıfına kıyasla daha fazla sınıf bilincine sahip olduğunu açıklayabiliriz. Sermayedarlar, yüzyıllardır bilinçli ve örgütlü bir şekilde, G-7 toplantıları gibi kapalı kapılar ardında, lobicilik gibi parlamentoda, vs. işçilerle sınıf mücadelesi içindeler; işçiler sosyal devlet yönünde küçük kazanımlar elde ettikçe, egemen sınıflar kaşıkla verdiklerini kepçeyle geri almaya çalışıyor. Egemen sınıfların sınıf mücadelesi, tabii ki mitinglerle, sokak çatışmalarıyla değil, çok daha "şık" ve örtük biçimde gerçek-

105 *Ibid,* s. 129.

leşiyor. Önce kendi çıkarlarını muhaliflere karşı koruması için devlet aygıtını yaratıp, yönlendiriyor; tekelci medya aracılığıyla hem kendi dünya görüşlerini tekrarlaya tekrarlaya "sağduyu" haline getiriyor, hem de abuk sabuk magazin programlarıyla halkın eleştirel düşünme yetisini köreltiyorlar. Sermayedarlar, sınıf mücadelesinde aktif ve saldırgan taraf iken (çünkü kaybedecekleri çok şey var), işçiler ve işsizler ordusu zorunlu olarak pasif kalıyor (çünkü kaybedecekleri bir tek günlük ekmekleri, yani kendilerinin ve ailelerinin hayatları var). Otuz kişilik bir işe iki bin kişinin başvurduğu dünya çapındaki bir ekonomik kriz ortamında, birbirleriyle dayanışmaları mı, yoksa rekabet etmeleri mi beklenir? "Zincirlerinden başka kaybedeceği hiçbir şey olmayanlar" örgütlenip devrim yapmaya mı, yoksa günü kurtarmaya, loto oynayıp şansını denemeye, ya da lümpenleşmeye mi daha meyilli olur?

Aydınlanma filozoflarının piri olan Kant, bireysel bir çözüm önererek, özgürleşmeyi arzuların peşinden gitmek yerine aklın yolundan gitmeyle ilişkilendirir. Marx ise bilinçlenen işçi sınıfının, sömürüsüz bir dünya kurarak, sadece kendini değil, kapitalizm nedeniyle yabancılaşma içinde olan herkesi de özgürleştireceğini düşünüyordu. Tüketim toplumunda nasıl arzular manipüle edilebiliyorsa, akıl da araçsal akla indirgenir ve önyargılara esir düşebilir. Eleştirel düşüncenin eksikliğinden bahsederken dile getirdiğimiz biraz da bu değil mi? Günümüz toplumunda işçilerin bir yandan tüketim toplumunun yaldızlı hayalleriyle avutulması, öte yandan örgütlü mücadeleye girenlere uygulanan baskılarla diğerlerinin gözlerinin korkutulması (yani havuç ve sopa ile terbiye edilmeleri) sonucunda artık işçi sınıfının "tarihsel bir özne" olarak görülmemesi solun (özellikle post-Marksist kanadın) neden düşüşte oluşunu da kısmen açıklıyor. İşçi sınıfının bilinçlenmesinden umudunu kesen politik görüşlerin, yeni bir dünyayı kuracak özneler bulamadığı için zayıf düşmesi pek şaşırtıcı değil.

O zaman radikal, her şeye muhalif, biraz anarşizmden beslenen ama solcu olmayan, postmodern bir isyankârlık hâkim hale geliyor. Elinde Nietzsche'nin çekicine benzeyen bir balyozla, geçmiş tüm felsefi sistemlere ve ideolojilere saldıran, tüm ütopyalara burun kıvırarak bakan, reform çabalarını "toplum mühendisliği" sıfatını takarak küçümseyen, kendisi iktidarı ele geçirmek istemeyen; her şeyi yıkan, ya da yapıbozumuna uğratan ama yerine hiçbir şey kurmamayı marifet sayan; böylece sağın ve solun, hatta tüm ideolojilerin ötesine geçtiğini sanan.

Fatih Yaşlı, Marx ile Nietzsche'yi karşılaştırdığı zihin açıcı kitabında, günümüzde Nietzsche'nin neden yeniden keşfedildiğini irdeliyor ve onu sol-özgürlükçü bir çerçeveye eklemleme çabalarının sorunlarını net biçimde ortaya koyarak, adeta son moda postmodern felsefelere karşı "kral çıplak" diyor.

> Nietzsche, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Aydınlanma'ya, moderniteye ve Batı rasyonalizmine yöneltilen büyük eleştiri dalgası ile birlikte adeta yeniden keşfedilmiştir. Onun, Hegel diyalektiğine, Kantçı ahlak anlayışına, Rousseau'ya, ilerleme fikrine ve aklın egemenliğine karşı başlattığı büyük saldırı, bu yüzyılda Foucault, Derrida, Deleuze gibi isimler için bir esin kaynağı olmuştur (...) Özellikle, Deleuze'ün Nietzsche okumasından etkilenen ve günümüzde Antonio Negri ve otonomist Marksist çevrelerde sürdürülen Nietzsche algılaması, Nietzsche'nin felsefesini, radikal felsefeye ve insanın özgürleşmesi projesine dahil etmiş durumdadır. Nietzsche'nin bu soldan temellükünde, Nietzscheci felsefe, hayatı olumlayan bir perspektife sahip, farklı olana ve her türlü çoğulluğa karşı hoşgörülü bir güç etiğini dillendiren, nihilizmi reddeden ve yaratıcı bir oluş felsefesi olarak görülür (...) Sahiden de yukarıda sıralananların hepsinin, anti-kapitalist bir teorinin içinde tartışmasız olarak yer alması gerekir. Ancak, hayatın Nietzsche'ci olumlanması, onun aristokrasizminden ayrılamaz. Burada hayat olumlanmaktadır, doğru ama olumlanan hayatın kimin hayatı olduğu sorusu meşru bir soru olarak or-

> tadadır (...) Nietzsche'nin dahil olduğu bir devrimci projeden bahsetmek ve Nietzsche'yi hayatın ezilenlerin perspektifinden olumlanışını benimseyen bir siyasete dahil etmek, salt felsefi düzlemde son derece yaratıcı ve ilginç bir anlam taşısa da, pratikte bizzat Nietzsche'ye söylemediği bir şeyi söyletmek ve yapmayı hiç istemeyeceği şeyi yaptırtmak anlamına gelecektir.[106]

Sonuç olarak, kaygı, bunaltı, çıkışsızlık gibi varoluşçu temalar çağdaş felsefede olmasa bile çağdaş edebiyat alanında etkisini sürdürüyor. Ama postmodernizmin etkisiyle, kendi hayatından sorumlu "özne" fikri gözden düştü ve buna paralel olarak varoluşçu filozofların "sahicilik" arayışı da gündemden çıktı. Öte yandan Aydınlanma felsefelerinin ve temelindeki hümanizma anlayışının "demode" ilan edilmesi ve "özcülük" eleştirisi bir arada gelişti. Yabancılaşma kavramının belirli bir özü olan ve bu sabit özden yabancılaşan insan temsiline dayandığı iddia edildi. Böylece, zaten yerli-yersiz bolca kullanıldığı için deforme olan yabancılaşma kavramı bir kenara atıldı. Bireylerin yabancılaşmayı aşma çabaları, içe dönmeyi ve/veya başarı peşinde koşmayı öneren kişisel gelişim kitaplarına havale edildikçe, "yabancılaşma söylemi" politik boyutundan soyutlanarak iyice etkisiz hale geldi.

106 Yaşlı (2008), s. 34-35, 68-70.

6

Öznelliğin Kuruluşunda Anneliğin Rolü

simyacıyım ben
aşkı cana
suyu süte çeviren

Bir Annenin Güncesinden Notlar

Tarih: 15 Kasım Pazar (Saat 03:55)

Artık bu kitabı yazmaya başlayan kişi değilim. Çok şey değişti, her şey değişti: Anne oldum. Kitabın başlarında "Artık hiçbir şey eskisi gibi olmayacak" sözüyle dalga geçiyordum. Oysa gerçekten de öyle bir dönüm noktası olabiliyormuş: ÇÖ (çocuk-öncesi) ve ÇS (çocuk-sonrası). Benim için Çınar-öncesi ve Çınar-sonrası...

Dönüm noktası deneyiminin felsefesi yapılabilir mi? Kişisel bir devrim, ya da moda deyişlerle "kırılma noktası", haritada bir "çatlak", vs. Bu deneyim belki de diğer uç deneyimlerde olduğu gibi dile dökülemez, döküldüğünde büyüsünü yitirir, kuru bir kabuğun tasvirine dönüşür. Ama bir şeyin felsefesini yapmak belki de yaşayan bir şeyi soru bombardımanına tutup, kesip biçip analiz ederek biraz da öldürmektir. (Yan odadan bir öksürük ve iç çekiş sesi geldi, uyandı mı acaba bakmalıyım, uyanırsa

gazını çıkartıp, pusetini sallayıp uyutup yazıya devam ederim, ya da başka bir uykusuz geceye kalır yazımın devamı.)

Uykunun bu kadar kıymetli olduğunu bilmezdim, az sayıda insomniak dışında herkesin deliksiz uyuyabildiğini düşünürdüm. Uyku ve hava nadir bedava karşılanan ihtiyaçlarımızdan değil miydi? Barınma, yiyecek, giysi gibi temel ihtiyaçların aksine herkesin erişimine açıktı uyku. Hatta her gece uyumayı öylesine kanıksamıştım ki, onun hakkında düşünmek bile aklıma gelmezdi. Oğlum Çınar, ekim başında doğalı beri iki saatte bir emzirmem gerektiği için üç saat üst üste uyumak lüks haline geldi. O uyudukça uyuduğum için de gündüz ve gece birbirine girdi. Onun 45 dakika uyku, bir saat emzirme, gaz çıkarma, alt değiştirme, yarım saat oynama, sonra tekrar bir kısa uykudan oluşan günlük döngüsüne ayak uydurma çabalarım sürüyor. Onu ağlatmamak için maksimum çaba gösteriyorum ama bir yandan dilimizi bilmeyen bir uzaylıyla iletişim kurmaya çabalıyor gibi hissedip öte yandan bu kadar çaresiz ve kırılgan bir varlığın tüm sorumluluğunu üstlenmenin bilincinde olmak beni fazlasıyla geriyor ve endişelendiriyor.

Kırk günlük bir bebeğin ne kadar yalın bir yaşamı var aslında, tüm ihtiyaçları maddenin üç haliyle özetlenebilir: sıvı-süt, katı-kaka ve de en büyük derdi olan gaz. Sadece yediklerim değil (soğuk yemek yasak, portakal ve mercimek çorbası da, liste böyle uzayıp gidiyor) minicik vücudundaki iç organlarının hızla büyümesi bile gaz sorununa dönüşüyormuş. Çocuk sahibi olmayanların bilmediği ve büyük ihtimalle öğrenmeyi de akıllarından geçirmedikleri bir sürü böyle ayrıntı hayatın merkezine geçiveriyor çiçeği burnunda bir anne olunca. Yani ağlıyorsa ya da huzursuzsa ya açtır, ya altına yapmıştır ya da gazı vardır. Rousseau'nun minimum ihtiyacı olan doğal insanının prototipi adeta... Şimdi sorun onun acil ihtiyaçlarıyla belirlenen hayatını bizimkine benzer bir rutine oturtmak ki, yetişkinlerin dünyasına uyum sağlayabilsin.

Annelik deneyiminden yola çıkarak işte bir kıssadan hisse: Oburluğun kökenlerine dair bir sezgi ve sınırsız serbestliğin özgürlük olmadığına dair bir örnek. Meğer emzirmeyle ilgili iki farklı paradigma varmış. İlk grup laissez-faire yani "bırakınız yapsıncılar"a göre bebek her ağladığında emzirilmeliymiş, yani ne zaman ve ne kadar isterse, her zaman patron oymuş. İlk ay bu paradigmayı tek bebek bakma yöntemi sandığımız için epey çile çektik. Bence bu yöntemle ne bebek, ne de anne mutlu olabiliyordu. Bebek bazen yarım saat, bazen de beş dakika emip arada kısa şekerlemeler yapıyordu. Sık sık emzirdiğim için midede işlenmiş besinle işlenmemiş besin karışıp gaz problemi yaratıyor, bu yüzden ağlıyor, oysa o her ağladığında emzirdiğim için tekrar iki gıda karışıyor ve bu döngü sürüyordu. Sonuçta anne sürekli emzirmeye hazır tetikte bulunmak zorunda olduğundan kendini inek gibi hissediyor ve zamanını planlayamaz hale geldiği için de özgürlüğü yok oluyor, bebek ise hazımsızlık ve açlık döngüsü yüzünden bitap düşüyordu.

Bu hazımsızlık ve doyumsuzluk döngüsü modern toplumdaki bireyin tüketim oburluğuna ne kadar benziyor değil mi? "İstediğim zaman istediğim kadar süt içerim/hazza sahip olurum" talebi karşılanan "büyük bebek" sonunda ya obez ya da şımarık oluyor, dünyanın kendi çevresinde döndüğünü sanıyor ve kendisini devaynasında gördüğü için de her şeyin en iyisini hak ettiğini düşünüyor. Ayrıca "paran varsa her şeyi satın alabilirsin" düsturuyla özetlenen bu "serbest" yaşam tarzını, özgürlük sanıyor. Oysa her şeyin fiyatının belli olduğu ama hiçbir şeyin değerinin kalmadığı bir coğrafyada, özgürlük yozlaşmadan hayatta kalabilir mi? Ve yozlaşmış özgürlüğe özgürlük diyebilir miyiz? Peki, filmi başa alıp bu büyüyememiş tüketim oburu tipi bambaşka bir karakter olarak yetiştirebilir miydik? Üstelik de var olan toplumun değişmesini beklemeden? Evet, Kant'ın vurguladığı gibi özgürlüğün yaşama akılcı bir yön verebilme yetisiyle (yani otonomiyle) bağlantısını keşfederek ve Sartre'ın

altını çizdiği gibi özgür bir birey olmakla sorumluluk bilincine sahip olmanın ayrılmaz bir ikili olduğunu idrak ederek. Peki, çocuklar (şimdiki örneğimizde bebekler) ne otonomiye ne de sorumluluk bilincine sahip değillerse nasıl özgür olabilirler? Belki de, Rousseau'nun dediği gibi "özgürlüğe zorlanmaları" gerekiyordur.

Hem bebeğimi, hem de kendimi kurallar ve "disiplin" yoluyla nasıl özgürleştirdiğimi anlatmak için kişisel öyküme geri döneyim. Sevda Hemşire bir haftalığına bize bebek bakımı konusunda yardımcı olmaya geldiğinde, bebeğin her ağlayışında meme verme alışkanlığının yanlışlığını fark edip ("ağlamayan çocuğa meme vermezler" diye atasözümüz bile var) ikinci paradigmaya geçebildik. Yani, çizelgeli yaşam başladı. Mesela sabah 9'da emzirmeye başladıysam, bunu bir çizelgeye kaydedip, saat 11'den önce bebek istese bile, ona "lokanta daha açılmadı" diyor, emzirmeyi reddediyordum. Her öğünde ne kadar sütün yeterli olduğuna da o değil, ben karar veriyordum (iki memeden yirmişer dakika ve arada beş dakika, sonunda on beş dakika gaz çıkarmadan oluşan, yani yaklaşık bir saat süren yemek seanslarından, günde 7-8 tane). Böylesine sıkı bir disiplinin sonucunda bebeğim iyi beslenip düzenli uyumaya başladı, ben de emzirme ve bebeğimi uyutma saatlerimi bildiğim için zamanımı planlayabilmeye başladım. Sonuçta, hâlâ günde bir saatten fazla kendime ayıramadığım halde özgürlüğüm artmış oldu. Kant ve Hegel boşuna "Kendini akılcı biçimde kontrol edebilmek özgürleşmenin anahtarıdır" dememiş diye düşündüm. Her ne kadar bir bebeğin annesi olmak, özerklikle çelişse bile...

Tarih: 18 Aralık 2009 (Saat 10:08)

Sevda Hemşire'nin bu ayki ziyareti sayesinde bir aydınlanma anı yaşadım, çünkü kendimi kandırdığımın farkına vardım. (Bu deneme kitabının ana temalarından biri "kendini kandır-

ma" olduğu için ilk kez farkına vardığım bu öznel deneyimi paylaşma gereğini duydum.) Tüm günümü bebeğime endeksli yaşadığım ve hiçbir entellektüel faaliyete zaman ayıramadığım için kendimi kötü hissediyordum. Oysa temel ihtiyaç giderme faaliyetleri (emzirme vs.) günde sadece yedi saatimi alıyor, annem ve eşim de her gün birkaç saat benimle dayanıştığı için Çınar'la günde net 4-5 saat aktif vakit geçiriyorum. Asıl sorun onunla bu saatleri geçirirken ne yapacağımı bilemeyip (oyuncakla oynayamayacak kadar küçük çünkü) "bir an önce uyutsam ya da emzirsem" psikolojisine girmemmiş meğer. Tabii ki saatleri saydığım için, o saatler geçmek bilmiyordu. Oysa onunla birlikte olduğum anlarda "Onu yeterince eğlendirebiliyor muyum?" kaygısını üstümden atıp onu gözleyip, çıkardığı sesleri taklit edip, cesaretlendirmeye başlayınca birlikte geçirdiğimiz zamanlar da birdenbire çok keyifli hale geldi. Çünkü ilk kez o anı dolu dolu yaşamaya başladım; bir sonraki işlemleri planlamadan, kafama üşüşen bir sürü düşünceyi ve kaygıyı bertaraf edebildim.

Neden her şeyi birden yapmak istiyorum ki? Hem "iyi bir anne" olmak, hem de sabahları okulun havuzuna gidip yüzmek, gün içinde bir saatliğine dışarı çıkıp yürüyüş yapmak, akşam DVD'den bir film izlemek ya da bir roman okumak, ara sıra yemek kitabını açıp ilginç bir yemek pişirmek, günde bir-iki saat "ciddi" bir şeyler okumak, en önemlisi de "annelik görevleri" tarafından bölünmeden yazabilmek. Hepsini birden hakkıyla yapmam mümkün olmadığından telaşlı bir koşuşturmaca ve yarım yamalak yapıldığı için doyum vermeyen aktiviteler silsilesi.

Bu sorunun cevabını bulmak için modern dünyadaki insanın neden sonu gelmez bir koşuşturma içinde olduğuna bakmamız gerekiyor. Reklamlardan hayatımıza düşmüş, kendine aşırı güvenen bir edayla söylenen "çocuk da yaparım, kariyer de" sözü, orta-üst sınıf bir annenin "çocuğum hem piyano çalar,

hem iki dil öğrenir, hem de tenis oynar" hırsı, CV'sini ilginç hobilerle doldurursa sosyal yönü daha gelişkin bir imaj çizeceğini ve böylece iyi bir iş bulabileceğini düşünenler... İşyerlerindeki rekabetçi hava yetmiyormuş gibi bunun ev hayatına da sirayet etmesi.

Bütün bu örnekleri, arzuların sınırsızca kışkırtılmasına ve araçsal aklın hâkimiyetine dayanan, kapitalizmin teşvik edip yaygınlaştırdığı insan karakterine bağlamamız gerekiyor herhalde. Sürekli daha fazlasını talep eden, her şeye hakkı olduğunu düşünen bireyler, oburluğun ve açgözlülüğün günah ya da ayıp olmaktan çıkıp erdem haline dönüştüğü bir sistemin ürünleri. İnsanların zenginleştikçe tatmin olup, gözlerinin doyması yerine daha da acıktığı bir dünya...

Başka bir açıdan bakarsak, kapitalist toplumlarda beynimizin sol yarıküresinin aşırı çalıştığını ve sağ yarıkürenin gölgede kaldığını söyleyebiliriz belki de. Beyin araştırmacısı Jill Bolte Taylor'un beyin damarlarından birinin tıkanması sırasında yaşadığı sıra dışı deneyimi anlattığı videosuna atıfta bulunarak bu yorumu yapıyorum.[107] Taylor bu videoda "Bir kadının bedeninde tam bir bebek olmuştum; yürüyemiyor, okuyamıyor, yazamıyor, hayatıma dair hiçbir şey hatırlamıyordum" dediği inme anında nasıl kendi içindeki iki "biz"i keşfettiğini anlatıyor. Meğer beynin sağ ve sol yarıküreleri birbirinden çok farklı düşünme biçimlerine ve karakterlere sahipmiş. Sağ yarıküre sadece "burada ve şimdi"ye odaklanarak insanın kendisini tüm evrenle bütünlük içinde hissetmesini sağlarken (Nirvana bu olsa gerek), sol yarıküre geçmiş, gelecek ve ayrıntılarla ilgilenip, her şeyi sınıflandırması yüzünden beynimizin içindeki hiç susmayan gevezeliğin (yapılacak işler, sorular, kaygılar, vs.) kaynağıymış. Bence Taylor'un temel falsosu, sözlerini "İnanıyorum ki, sağ yarıküremizin içsel huzur devrelerini ne kadar çok

107 http://www.ted.com/talks/jill_bolte_taylor_s_powerful_stroke_of_insight.html (Türkçe altyazı mevcut)

seçersek, dış dünyaya da o kadar çok huzur ve barış yansıtacağız ve gezegenimiz çok daha huzurlu bir yer olacak" gibi naif bir şekilde bitirerek ikinci bölümde değindiğimiz *Secret* kitabındakine benzer bir tez savunması. Yani, "Her şey aslında kontrolümüz altında; hepimiz içsel bir devrim yaparsak huzur ve mutluluk dünyada yayılabilir" mealinden sözler söylemesi. Böylesine apolitik, bireyci ve mistik bir tezi savunmadığım açık.

Beynin farklı çalışan iki yarıküresinin olduğu bilgisini kullanarak yaşadığım öznel annelik deneyimini daha iyi açıklayabileceğimi düşünüyorum. Emzirirken ya da uyuyan bebeğimi seyrederken yaşadığım, "her şeyin tam olması gerektiği gibi olduğu, tüm evrenle bütünleştiğim" hissi herhalde beynimin sağ yarısının marifeti. Bunun getirdiği bambaşka bir zaman algısı var; zamanın donduğunu ve genişlediğini hissediyorum. Oysa, "iyi bir anne olma" kaygısıyla beş işi aynı anda yapmaya uğraşan, bebeğin ne zaman gündüz uykularını uyuması gerektiğini öngörmeye çalışarak, kendi yaşamını "kontrol" etmeye çabalayan hiperaktif anne modundayken sadece sol beynim çalışıyor galiba. Annelik benim için bu iki ruh hali arasındaki sarkacı çok hızlandıran bir deneyim oldu.

Tarih: 28 Aralık 2009 (Saat 17:30)

Anne olmanın gündelik hayatımı baştan sona değiştirmekle kalmayıp, düşüncelerimi, algılarımı, duygularımı, kısaca öznelliğimi de topyekûn değiştireceğini tahmin edemezdim. Önce hayat biçimimdeki değişikliklere bir örnek vereyim. Uykuya bayılan ve gece sekiz saat uyumazsa ertesi gün ruh gibi gezen biriyken üst üste 3-4 saat uyuma fırsatı bulunca sevinen birine dönüştüm. Her gün birkaç saat kitap okuyan, gün aşırı film izleyen biriyken üç aydır ikisini de yapma fırsatı bulamadım. Sokakta her gördüğü çocuğu mıncıklamak isteyenlere kıyasla hiç annelik içgüdüm olmadığını düşünürken, içimde yatan "anne"

kimliğini keşfettim - diğer tüm kimliklerimi gölgede bırakan, kuşatıcılığıyla tüm karakterimi yeniden biçimlendiren. Hayatta hiç kimseyi bu denli çok sevebilme kapasitemin olduğunu bilmezdim. Benmerkezcilikten tamamen uzaklaşabileceğimi sanmazdım. Her karşılaştığım kişinin de bir zamanlar çocuk olduğunu şaşkınlıkla fark edip, nasıl bir çocuk olduğunu tahayyül etmeye çalışıp, Rakel Dink'in deyimiyle, "bir çocuktan katil yaratan" koşulları bu kadar içim sızlayarak hissedemezdim. Bunların hepsini bilirdim bilmesine de, belirli bir mesafeden ve soğuk bir "nesnellik" perdesi arkasından.

Özne-nesne ikiliği deyince aklımıza Descartes'ın öne sürdüğü, ayrı dünyalara ait olan, bilen özne ve bilinen nesne arasındaki tek yönlü ilişki geliyor. Oysa anne-çocuk ilişkisini ya da daha genel olarak anne-dünya ilişkisini "özne anne"nin bakış açısından kurgulayınca ortaya bambaşka bir resim çıkıyor. Öznenin temel kimliğinin ve bunun getirdiği ruh halinin nesnelerle kurduğu ilişkide nasıl da belirleyici olduğunu fark ediyoruz. Bu durum sanki "elinde çekiç olan biri, her şeyi çivi olarak görür" sözünde anlatılana benziyor. Elinde bebeğini tutan, onu emziren, onun gözlerinin içine bakıp, çıkardığı ilk sesleri dinlerken mest olan biri artık hiç kimseye kötülük yapamaz, küçük hesaplarla uğraşmaz, ülkesine barışın gelmesi konusunda kayıtsız kalamaz gibime geliyor. Evet, galiba fazla naif ve iyimser düşünüyorum. "Bir oğlum askerliğini yaparken şehit oldu, vatan için diğer oğlum da feda olsun" diye feryat eden anayı televizyonda görünce, annelerin de ideolojik manipülasyondan muaf olmadığını ve her annenin benim gibi olduğunu sanıp yanıldığımı fark ediyorum.[108]

2010 yılına sadece üç gün kaldı ve 2010 bebeğimin hayatındaki (dolayısıyla benim hayatımdaki) en önemli yıl olacak: İlk

108 Kadınların doğası gereği daha barışçı olduğunu iddia eden ve her partiden kadınların milletvekili olmasını destekleyen görüşün de benzer bir yanılgı içinde olduğunu düşünüyorum.

kez yürüyecek ve konuşacak. Böylece çocuğu yetişkine dönüştüren üç temel yetiden ikisini birden aynı yıl içinde kazanacak. Üçüncü önemli dönüm noktası için daha birkaç yıl beklemesi gerekiyor; yani okuyup yazabilmenin ona açacağı yepyeni dünyalarla tanışmak için. Yeni yıldan beklentilerle ilgili şu samimi yazı düşündürdü bana bunları.

> Bir yıl daha bitiyor... Televizyondaki yılbaşı programında neler olacağına dair heyecanımız tükeneli çok oldu. Piyango bile seçenek enflasyonundan anlamını yitirdi. İstanbul'u düşünürsek, kar yağışı da epeydir "sıra dışı"... Ama yine de bir heyecan var, değil mi? Yeni bir ilişkiye başlar gibi. Karşına çıkanın bir öncekinin kötü huylarının hiçbirine sahip olmadığı rüyası. Bu inancın verdiği huzur. Aranan asıl şeyin huzur olmadığını unutmanın rehaveti. Yeni bir işe başlar gibi. Bütün yetenekleri döküp saçıp, bütün aferinleri alma heyacanı. Birkaç günlük ömrü olan Pazartesi diyetleri, ay başı kararları, zaaflara iradeyle meydan okuma gayreti... Her şeyin aynı olacağını bal gibi biliyoruz ya, yine de en insani yanımızla karşı koyuyoruz. Yaşamanın anlamı biraz da bu galiba.[109]

Ve aynı günkü gazeteden unutulmaması gereken başka bir "yeni yıl" yazısı, Yıldırım Türker'in muhteşem kaleminden, "Devletin Yeni Yıl Armağanı".

> Bu dönemden arda kalan, bu fotoğraf olsun istiyorlar. Bir ibret ayini. Eski meydanlardaki idamlar gibi. Biz de halk olarak çekirdek çitleyerek bu uğursuz ayini seyredelim. İstedikleri budur. Yoksa 10'u belediye başkanı olan 35 kişiyi tek sıra halinde kelepçelere vurup fotoğrafının çekilmesini isterler miydi?... Bu fotoğraf, Türkiye halklarına, devran dönse de kul değişse de değişmem diyen devletin erken yeni yıl armağanı. Büyük produksiyon. 51 tevkifatını, Dersim katliamını, toplu mezarlara gömülüvermişlerin ölüme götürülüşünü, bu toprakların daha birçok anısını yeniden canlandırmak için hiçbir fedakârlıktan kaçınılmamış (...) Bu insanlar, milyonların temsilci olarak seç-

109 Kuzuluoğlu, S. (2009),"Sanıyoruz ki 2009 Bitiyor", *Radikal*, 28 Aralık 2009.

> tiği, yeri yurdu belli insanlar. Halklarının gözbebeği bir çoğu. Savaşçı, bombacı, suikastçı, kundakçı değiller. Onlar siyasetçi. Meşru bir zeminde sözlerini dolaşıma sokmaya çalışan seçilmişler (...) Onları böyle gördüğünüz zaman koltuklarınız kabarıyor mu? Zafer hissiyle titriyor musunuz? Kürt illerinde "Onurlu bir barış istiyoruz" diye haykırıyordu ya millet, alın size onur levhası demek istiyor musunuz? Kürtlerin böylesine hoyratça incitilen onurları nelere mal olacak, hiç mi hesaplayamıyorsunuz? Bu mizanseni düşünen kafalar Kürt temsilcilerine kürek kaçkını, kılıç artığı, zincirlik insanlar muamelesini reva görürken hedefledikleri nedir, hiç düşündünüz mü?[110]

Bu ekranın başına geçmeden oğlumu emziriyordum. Radyoyu açtım, tesadüfe bakın ki Açık Radyo'da çocuk haklarını konu edinen "Söz Küçüğün" programı başladı. Çocuklar İçin Adalet Çağrıcıları'nın bir üyesiyle yapılan söyleşi yayınlanıyordu. Terörle Mücadele Kanunu'nun (TMK) 1991'de çıkması, 2006'da Başbakan Erdoğan'ın "çocuk da olsa, kadın da olsa gereği yapılacaktır" özlü sözleriyle paralel olarak gösterilere katılan çocukların büyüklerle aynı ağır cezalara çarptırılmalarına (yani 20-30 yıla varan hapis cezaları almalarına) yol açan yasal düzenlemelerin yapılması, bu yasanın değiştirilmesi için sunulan önergenin mecliste kırpılması ve kırpılmış halinin bile Kafka'nın Dava'sını hatırlatan bir biçimde sürüncemede kalması... Ana akım medyanın çocuk hakları ihlal edilen bu çocukları doğrudan Kürt meselesiyle ilişkilendirip (oysa maalesef kamuoyunda "Manisalı çocuklar" olarak bilinen işkence gören çocuklar vakası ve başka örnekler de mevcut) "taş atan çocuklar" olarak damgalayıp bir kez daha mağdur etmesi. Şu anda meclise soru önergesi verilmesine rağmen hâlâ 1991'den beri kaç çocuğun TMK mağduru olduğu bilinmiyor. Bebeğimin böyle bir ülkedeki geleceğini düşündükçe içim kararıyor. Eşimin Çınar'la ilgilenmesi sayesinde edindiğim günlük bir buçuk saatlik iznim

110 Türker, Y. (2009), "Devletin Yeni Yıl Armağanı", *Radikal*, 28 Aralık 2009.

bitti; şimdi emzirme zamanı. Günde yedi kez emzirsem bile, hâlâ bu sıradan mucizeye şaşırdığım, heyecanlandığım ve sevgiyle dolup taştığım an geldi.

Annelik Deneyimleri ve Egemen Annelik İdeolojisi

Tarih: 12, 13 Şubat 2010 [111]

"Öznelliğin kuruluşunda anneliğin rolü" bu bölüme nasıl bu kadar iddialı bir başlık atabildim! Annelik deneyimini sınıftan, mekândan ve tarihselliğinden koparıp da öznelliğe etkisini tartışabilmek mümkün mü?

Hatice, Diyarbakırlı bir anne, 16 yaşındayken babası yaşındaki eşiyle, üstelik kuma giderek evlendirilmiş; on çocuğu var ve okuma-yazma bilmiyor. Belinda, magazin dergilerinde sık sık boy gösteren, doğumdan üç ay sonra podyumlara dönen İzmirli bir manken-anne. Esra, İstanbul'da yaşayan, bebeğini sabahın köründe bakıcıya teslim edip günde on saat çalışan bir anne. Melike, bütün gün Esra'nın çocuğuna bakarak işsiz kocası ve üç çocuğunu geçindirmeye çalışan, gecekonduda yaşayan bir anne.

Bu karakterlerin annelik deneyimleri benzer olabilir mi? Hatice'nin kendi seçimi olmayan annelikleri, Belinda'nın "ünü"nü artıran doğum sonrası zayıflama performansı; hem Esra'nın, hem de Melike'nin kendi çocuklarıyla vakit geçirmesini engelleyen kapitalist sistemin iç mantığı ("Bu koşullarda çalışmayı kabul etmezsen sen bilirsin, sırada başkaları bekliyor!").

Evlilik içi tecavüzlerin yaygın, doğum kontrol yöntemlerinin seyrek olduğu bir coğrafyada kadının anneliğe dair seçim

111 Ocak ayı boyunca hiç yazamadım. Fırsat buldukça, kaplumbağa hızıyla, yani günde 15-20 sayfa olarak kütüphaneden aldığım annelik üzerine yazılmış kitapları ve makaleleri okudum. Anneliğin ne kadar muazzam zaman aldığına dair bir bilgi kırıntısı: Bu kitabın ilk dört bölümünü her gün 7-8 saat yazarak bir ayda bitirmiştim, üstelik de sekiz aylık hamileyken; ama anne olduktan sonra sadece bu bölümü bitirmem tam dört ayımı aldı.

hakkı olamaz. Haticeler evlenmeden önce "gayri meşru" çocuk sahibi oldu diye öldürülür, evlendikten sonra çocuk sahibi olamazsa "defolu" çıktı denilerek baba evine geri yollanır ya da üzerine kuma getirilir. Erkek çocuk sahibi olursa statüsü artar ama güçsüzlüğü sürer. Tüm kadınların en temel haklarından biri olan sadece kendisi istediği için ve istediği sayıda çocuk yapmak onun için lükstür; bu olasılığı düşünmesi bile geleneklerin ve törelerin baskısı altında nefessiz kalmışken çok zordur.

Hatice'nin koşulları ile Belinda'nınkiler taban tabana zıt gözüküyor. Biraz zorlayınca bir benzerlik bulabiliriz: İkisi de erkek egemen toplumun kurbanları ve ikisi de "sömürüldüklerinin" fazla bilincinde değiller.[112] Hatice, ezildiğini bilse bile bunu yazgısı olarak gördüğü için durumunu kabullenmek zorunda bırakılmış. Alternatifi tabii ki var; Batmanlı genç kızların intiharları mesela... Belinda, hayatını kendi "özgür" seçimleriyle biçimlendirebildiğini düşünüyor, kısmen de haklı. Manken olma ve doğumdan üç ay sonra eski formunu kazanıp podyumlara geri dönme seçimleri, Hatice'nin yazgısına göre tabii ki daha özgür, ama Hatice'den daha mı bilinçli, emin değilim. O, bir manken olarak sadece 15-30 yaş arasında bedenini bir obje olarak kullanabilecek. Yani şimdi çok para (ve belki ün) kazanabilse bile geleceği olmayan bir mesleği var ve hâlâ kendini tümüyle özgür sanıyor.[113] Belinda hakkında fazla ahkâm kesmek istemi-

112 Bu noktada niye suçlu olarak "erkek egemen toplum"a işaret ettiğimi ve bunun ne olmadığını belirtme ihtiyacı duyuyorum. Hatice'yi ezen töreler feodal toplumun kalıntıları; oysa Belinda'yı nesneleştiren şey kapitalizmin her şeyi bir metaya çevirme eğilimi. Başka bir deyişle, ilki "geleneksel", ikincisiyse "modern" toplumun üyeleri, ama ait oldukları farklı toplumların en büyük ortak noktası erkek egemen ya da ataerkil oluşları. Ataerkillikten kastım tabii ki, "başımıza ne geldiyse sorumlusu erkekler" diye karikatürize edilen anlayış değil. Bunun ne olduğunu gelecek bölümde irdeleyeceğim.

113 Tabii ki mankenlik, kadın vücudunun nesneleştirildiği bir meslek olmak zorunda değildi. Kapitalizm dışı bir sistemdeki mankenliği hayal edelim. Her yaş, boy ve kilodan insanın üzerlerine yakışan kıyafetlerin üretildiği ve bunların podyumlarda bir renk cümbüşü halinde dolaştığı, kendi stillerini başkalarına sergiledikleri bir dünya.

yorum. "İstisnai" bir hayatı olan manken-anne Belinda karakteri aracılığıyla, "sıradan" ev kadını-anne Belinda'ya gönderme yapmak istedim. Reklamlardaki "mutlu aile tablosu"nun aslında nasıl bir karabasan olduğunu ve orta sınıf çekirdek ailenin, biraz bilinçli bir kadın için ne denli yabancılaştırıcı olduğunu anlatan, Atıf Yılmaz'ın muhteşem filmi "Ah Belinda"yı anımsayıp yeniden izlemek için bir vesile yarattıysam ne âlâ.

En yakından bildiğim ve beni bu bağlamda en çok ilgilendiren Esra ile Melike'nin durumları: İkisi de kendi çocuklarından uzakta bütün gün çalışmak *zorunda* bırakılıyor. Yani Esra bebeğine bakıcı tutmak için daha fazla para kazanması gerektiğinden, akşam 7'lere kadar çalışıyor ve çocuğuna kendisi bakamıyor.[114] Melike ise çocuklarını doyurmak için gerekli parayı kazanmaya çalıştığından dolayı çocuklarına gün boyunca kendisi değil, akrabaları bakıyor. Bu kapitalizmin içsel çelişkilerinden birinin vücut bulmuş hali olsa da çoğu kez bize ne kadar "doğal" ve kaçınılmaz gözüküyor. Ne de olsa "çalışmayana ekmek yok", değil mi?

Bu "doğal" gözüken durumun neden "yanlış", "baskıcı" ve "yabancılaştırıcı" olduğunu görebilmek için şöyle bir soru sorabiliriz. Neden "vatana, millete hayırlı" evlatlar yetiştirmesi beklenen (hatta başbakan Erdoğan'ın üçer çocuk yapmalarını salık verdiği) annelerin sadece görevleri vardır da yasal olarak güvence altına alınmış "annelik hakları" pek yoktur? Bence annelerin toplum gözünde statü sahibi olup da güç sahibi olamamalarının temel nedeni "yüce" görevlerinin olup da "sıradan" gündelik haklarının olmaması çelişkisi.

Burada bir parantez açalım. Tabii ki bu çelişki sadece kadınlara, ya da annelere özgü değil. Hayatlarının 15 ayını "yüce vatani görev"lerini yaparak geçiren erkekler, baba oldukları zaman devlet onlara sadece üç günlük resmi doğum iznini layık

114 Bu örnekte Esra'nın severek yaptığı ve ara vermek istemediği bir mesleği olsaydı, bu çelişki ortadan kalkacaktı.

görür. Böylesi "önemli" bir göreve karşılık bu kadar trajikomik bir hak zerresi... Oysa hukuktaki haklar ve görevlerin karşılıklı olması ilkesini uygularsak, eğer devlet her Türkiyeli erkeğin 15 ayını görev olarak talep ediyorsa, 15 ayı da hak olarak geri vermeli. "Bunu hangi devlet yapmış ki bizimki yapsın" diyerek gülüp geçmeyin lütfen. Benim bahsettiklerim olanlar değil, olması gerekenler. Hem kapitalist sistem, hem de daha tam "vatandaş" olamamanın işareti olan "kul" mantığı ("varlığım devletin varlığına feda olsun"), olan ile olması gereken arasındaki uçurumu iyice derinleştiriyor.

Annelerin hakları konusuna geri dönersek, şu anda Türkiye'de devlet memuru kadınlara verilen doğum izni dört ay, bunun bir ayını hamileliğin son ayında kullanma zorunluluğu olduğu için anneler bebeklerine ancak üç aylık olana kadar tam anlamıyla süt verebiliyor ya da işyerinde sağdıkları sütlerini kuryeyle evdeki bebeklerine göndermek gibi ilginç yöntemler kullanıyorlar... Doğum yapmış devlet memurları ve işçiler için yasal süt izni günde 1,5 saat. Herhalde, annenin işyeriyle evinin yan yana olduğu varsayılıyor; bebeklerin günde 5-7 kez emzirildiği ve bir emzirme seansının yaklaşık yarım saat sürdüğü, yani ilk 6 ay için anneliğin "tam zamanlı bir iş" kadar vakit aldığı görmezden geliniyor. Yani, devlet kadınlara diyor ki: Anne ol, ama annelik yapma! Bebeğine başkaları baksın; şanslıysan akrabalar, değilsen bakıcılar.

Hem Amerika'da, hem de Türkiye'de uzun zamandır iktidarda olan muhafazakârların "aile elden gidiyor" yakarışlarının altında büyük bir ikiyüzlülük yatıyor. Genç nüfustaki boşanma oranlarının ve tek ebeveynli ailelerin artması, evlilik oranlarının azalması karşısında muhafazakâr kesim "toplumun temel direği" addedilen ailenin çözüldüğünü iddia ediyor; ama bunun nedenini doğru tahlil edemiyor. Genellikle "çocuklarına ve kocalarına sahip çıkamayan" anneler bir çırpıda günah keçisi ilan ediliyor. Oysa işsizliğin yaygın olduğu ülkelerde, kadınların

düşük maaşlı işlerde uzun saatler boyunca çalışmaya mahkûm edilmesi ve bu sırada başıboş ortada kalan çocukların özensiz bir şekilde (çetelere üye olarak, uyuşturucuya alışarak, ya da en azından sık sık okul kırıp, sokaklarda "sürterek") yetişmesinin sorumlusu herhalde çocuklarına ayıracak yeterli vakit bulamayan anneler olmasa gerek.

Böyle bir söylemi kullanan devletin temel görevi, aileyi bir arada tutacak altyapıyı kurmak değil mi? Mademki, çekirdek aile korunması gereken "yüce" bir kurum sayılıyor (buradan sakın benim bu fikirde olduğum izlenimi çıkmasın) sadece iç tutarlılık adına olsa bile, "anne ve çocuk hakları"nın var olması ve devlet tarafından garanti altına alınması gerekiyor. Burada kastettiğim, bir sosyal refah devletinin vatandaşlarına sağladığı hizmetler: Okulöncesi çocukları için yaygın ve ucuz kreşler, rahatça oynayabilecekleri, pusetle bebek gezdirmeye elverişli park ve bahçeler, okul çocuklarının kendilerini geliştirebilecekleri kültür-sanat merkezleri, spor salonları.

Anneliği sadece kendi öznel deneyimim üzerinden değil de Hatice, Belinda, Esra ve Melike gibi hayal ürünü ama gerçek kadınlar üzerinden ele almaya çalıştım. Çünkü müstehzi bir gülümsemeyle "o bir anne" diyerek "fedakâr", "çocuğu uğruna her zorluğa katlanıp saçını süpürge eden" gibi sıfatlarla klişeleştirdiğimiz ya da kendi annemizi kanıksamamızla paralel olarak fazla üstünde düşünmediğimiz "annelik" kavramının aslında ne kadar çetrefilli olduğunun altını çizmek istedim.

Annelerin özgürleşmesinin temel koşulları gelişmiş ve azgelişmiş ülkelerde farklı olduğu gibi yurdumuzun doğusunda ve batısında, kentlerde ve köylerde de önemli farklılıklar içeriyor. Öncelik sırasına göre ilk başta, Haticelerin kendi doğurganlığına sahip çıkabilmesi, anne olup olmamaya, ne zaman ve ne kadar çocuk doğuracağına karar verebilmesi gerekiyor. Çok çocuk sahibi olmayı cehalete bağlayıp, "her şeyin başının eğitim" olduğunu iddia edenlerin biraz daha ince düşünmele-

rinde yarar var. Çünkü hem cehalet nedeniyle çok çocuk sahibi olunuyor, hem de çok çocuk sahibi olmak (hepsini okutmaya maddi ve manevi kaynakları yetmediği için) genellikle onların eğitimsiz kalmasına yol açıyor. Yani cehalet hem sebep, hem de sonuç olarak karşımıza çıkıyor. Peki bu kısırdöngü nasıl kırılabilir? Keşke bilebilseydim. Aklıma ilk gelen birkaç "çözüm" yöntemini sıralıyayım.

- Töre ve aşiret baskısına karşı kadınları koruyacak kurumların var olması (sığınma evleri, aile içi şiddet durumlarındaki cezaların artırılması, vs.).
- Köy Enstitüleri örneğinde olduğu gibi, kız-erkek bir arada hem köy koşullarında yararlı olan somut bilgilerin uygulamalı öğrenilmesi, hem de dünya klasiklerinin okunması gibi faaliyetler sayesinde "yerel" ile "evrensel"in birleştirildiği bir eğitim biçiminin anadilde eğitim olanaklarını da kapsayacak şekilde geliştirilmesi.
- Kadınların ev dışına çıkmalarını teşvik eden, ev işi zamanından tasarruf etmelerini, kendilerini geliştirmelerini ya da para kazanmalarını mümkün kılan faaliyet alanları (örneğin, halı dokuma atölyeleri, çamaşırhane ve kreşler).[115]

İkinci olarak, Esra'nın ve Melike'nin bebekleri biraz büyüyene kadar onlara bizzat annelik yapabilmelerini mümkün kılan "annelik hakları" geliştirilmeli. Yani devlet, tam zamanlı annelik yapmayı tercih etmiş tüm annelere, mesela çocukları 1,5 yaşına gelene değin asgari ücret ödemeli ki, isteyen anneler çalışmayıp kendi çocuklarına bakabilsinler. (Bunun ek gelir kaynağı olarak çok çocuk yapmayı teşvik etmemesi için önlemler düşünülebilir.) Ne kadar gerçekdışı geliyor, değil mi? Oysa İsveç ve Norveç'te annelerin, hatta babaların böyle bir hakları

115 "Diyarbakır'da halkın ortaklaşa kullanabileceği bir çamaşırhane yapılmış ve buraya 15 çamaşır makinesi yerleştirilmişti. Çamaşır yıkamaya gelenlere destek amacıyla aynı yerde kreş oluşturulmuş ve çamaşır bekleyenlere okuma yazma kursları düzenlenmişti." http://www.gercekgundem.com/index.php/95/0/info@gercekgundem.com?c=54155

gerçekten de var: Bir yıllık ücretli izin alabiliyorlar ve bu sürede maaşlarının % 90'ı ödeniyor.[116] Böylesi sosyal hakların ancak "zengin" ülkelerde verilebileceği doğru mu? Dünyanın en zengin ülkelerinden ABD'de hâlâ ebeveynlerin ücretli izin hakkı yok, sadece elli kişiden fazla işçi çalıştıran yerlerde yeni annelere üç ay ücretsiz izin verilmesi gerekiyor; ama annelerin çoğu maddi durumları elvermediği için bu sözde hakkı kullanamıyor. Böylece İskandinav ülkelerinin aksine ABD, özellikle tek ebeveynli aileleri yoksulluğa mahkûm ediyor.

Öte yandan, tam zamanlı annelik yapmak istemeyenler ya da maddi durumu buna elvermeyenler için, yeni annelerin "pozitif ayrımcılık" yapılarak tercih edileceği evden çalışma olanakları, ya da yarı zamanlı iş alanları da teşvik edilebilir.

Tarih: 5 Mart 2010

Anneliği önce kendi kişisel deneyimlerimden yola çıkarak "tekilliği" içinde, sonra da ülkemizden dört farklı anne kurgulayarak "çoğulluğu" içinde ele aldıktan sonra bu konuda feministlerin neler tartıştığına bakmak yararlı olabilir. Nasıl Marksistlerin en büyük katkısı içinde yaşadığımız sistemin adını koyup, kapitalizmi hem görünür kılıp, hem de tarihselliğini vurgulayarak kaçınılmaz olmadığını göstermekse, feministler de ataerkil sistemi adını koyarak, deşifre ettiler. Şu anda hem kapitalizm, hem de ataerkil düzen tüm gücüyle iktidarda olmasına rağmen, "kapitalizm" kavramının da "ataerkil" sözcüğü gibi çok kullanıldıkça kanıksanması ve radikal kökeninin gözlerden kaçması tesadüf değil. Marksizm ve feminizmi bir çırpıda yan yana kullandım çünkü bütünsel bir özgürleşme kuramı için ikisinin de elzem olduğunu düşünüyorum.

Şimdi, feminizmin, gündelik hayatta kullandığımız klişelerin sakladığı hakikatleri nasıl ortaya çıkardığına odaklana-

116 Stacey, J. (2002), "The Family is Dead, Long Live Our Families", *The Socialist Feminist Project: A Contemporary Reader in Theory and Politics*, Monthly Review Press, s. 95.

lım. "Anne" deyince aklımıza ilk gelen stereotip, reklamlardaki "mutlu aile tablosu"ndan fırlamış gibi duran, biri kız diğeri erkek iki çocuğu olan, onlara güzel kurabiye ve kekler yapan, koşulsuz sevgisiyle "mutlu" bir yuva kuran bir "dişi kuş". Bu annenin, en azından çocuklarının ikisi de okul çağına gelene kadar evde kalıp tamgün annelik yaptığını varsaydığımız için bahsettiğimiz "tipik anne", Hollywood filmlerinde sıkça karşımıza çıkan kentli bir orta-sınıf kadını. İşte bu şablonun "ideal anne" olarak bize dayatılması (zorla değil, orada burada tekrarlana tekrarlana sağduyunun parçası haline gelerek) ve bambaşka annelik deneyimleri olduğunu unutturarak anneliğin standartlaştırılmasına "annelik ideolojisi" diyebilir ve bunu "annelik deneyimleri"nden ayırabiliriz.

Feministlerin son zamanlarda annelik üzerine neler tartıştığına baktığımızda bu çok yararlı ayrım karşımıza çıkıyor. Bu sınıflandırmayı ilk geliştiren kişi olan Adrienne Rich, 1976'da yazdığı *Kadından Doğma: Deneyim ve Kurum Olarak Annelik* kitabında "annelik kurumu"nun ataerkil sistemlerde kadınları hangi açılardan baskı altında tuttuğunu anlatıyor. Rich'e göre eğer annelik deneyimi, annelik ideolojisinin kısıtlayıcı çerçevesinden kurtulabilirse, feministler için yeni özgürleştirici potansiyeller taşıyor. [117] Bu fikri geliştiren Sara Ruddick annelik deneyiminin nasıl kadın özgürleşmesinin bir aracı olabileceğini inceliyor; Linda Rennie Forcey ise anneliğin kadınları daha barışçıl kıldığını iddia ediyor.[118] Öte yandan kökenleri Simone de Beuavoir'a kadar uzanan bazı feministler, anneliğin kadının ikinci sınıf statüsünün kaynağı olduğunu iddia ederek, anneliği yüceltmenin ailenin kutsallığını savunan muhafazakâr görüşlerin ekmeğine yağ süreceğinden endişe ediyor. Bu tartışmada aslında iki tarafın

117 Rich, A. (1976), *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*, W.W. Norton&Company.

118 Rudrick, S. (1980), "Maternal Thinking", *Feminist Studies*, cilt 6, no. 2, Yaz 1980, s. 342-367. Rennie Forcey, L. (1994), "Feminist Perspectives on Mothering and Peace", *Mothering: Ideology, Experience and Agency* (ed. Nakano Glenn, et al.), Routledge, s. 355-375.

arasında bir anlaşmazlık yok, çünkü ilk grup "ideal" annelik deneyimini yüceltirken, ikinci grup "var olan" annelik kurumunu eleştiriyor; yani farklı şeylerden bahsediyorlar. Annelik söz konusu olduğunda "olan" ve "olması gereken" arasındaki bu uçurum, anneliğin tarih içindeki birçok tezahürünün "yabancılaşmış emek" kategorisinde ele alınabileceğini gösteriyor.

Peki egemen "annelik ideolojisi"nden kastedilen şey ne? Günümüzde "tarihin ve ideolojilerin sonu" devrinde yaşadığımızı iddia eden görüş, "ideoloji" kavramına bir sürü kötü çağrışım yükleyip, bu sözcüğü adeta bir küfür haline getirmeye çalışıyor. Bu hiç şaşırtıcı değil, çünkü egemenlerin (ve kendi görüşlerinin en doğru görüş olduğunu savunan "dogmatik-kibirli" düşünürlerin) amacı kendi savlarının mutlak doğrular değil de, sınıfsal bir bakış açısını yansıtan "ideolojik" fikirler olduğunu fark ettirmemek. Halbuki "ideoloji" en genel anlamıyla, bir toplumsal grubun dünyayı anlamlandırırken kullandığı kavramsal çerçeve. Yani ideolojisiz olmak, kavramsız düşünmek kadar imkânsız bir şey. İdeolojisi olmadığını iddia edenlerin görüşleri de genel geçer laflar ve klişelerden oluşuyor. Bu sayede egemen ideoloji, "ne kokar, ne bulaşır" cinsinden sıradan ve apolitik insanların zihninde kendini yeniden üretmiş oluyor.

Egemen ideoloji kendinin onlarca farklı ideolojiden/dünya görüşünden biri olduğunu unutturup, tezlerini doğallık ve zorunluluk halesine büründürüyor. Örnek ister misiniz? "Yuvayı yapan dişi kuştur. Yani kadının, biyolojik olarak temel görevi annelik yapmak, eşine ve çocuklarına güzel bir yuva kurmaktır." Bu sözler ne kadar tanıdık değil mi? Peki neden insanlar kuşlara benzesin ki? Doğamız gereği, anneler ile çocuklarından oluşan sürüler halinde yaşayan fillere, ya da erkeklerin değil de dişilerin avlandığı hayvan türü olan aslanlara benziyor olamaz mıyız? Belki de "doğal" halimiz böyledir de, kurduğumuz toplumsal düzenler "gerçek doğamız"a aykırıdır. Olamaz mı? Eğer tek bir "insan doğası" olmadığını düşünüyorsak (ki benim

fikrim bu yönde), o zaman dişi kuş metaforuna ihtiyatla yaklaşıp, klişelerin, atasözlerinin ve deyimlerin gizlediği "annelik ideolojisi"ni deşifre etmemiz gerekiyor.

1970'lerde yazan Ann Oakley "çağdaş annelik miti"nin altında yatan üç temel varsayım olduğunu iddia ediyor:

1. Tüm kadınların anne olması gerekir.
2. Tüm annelerin en temel ihtiyacı çocuklarıdır.
3. Tüm çocukların en temel ihtiyacı anneleridir.[119]

Ne kadar da "masum" ve "doğal" tezler değil mi? Değil! En kolay deşifre edilebilecek olanı tabii ki ilk tez. Bunun dışladığı grup, hayatı boyunca hiç anne olamamış ya da olmak istememiş kadınlar. Annelik deneyimini yaşamamış bir kadının hayatının boşa gitmiş olduğunu, hayatının en önemli kısmının eksik olduğunu iddia etmek bence gaflettir. On çocuk yetiştirmiş ama kendini geliştirmeye hiç vakit ayıramamış Hatice'nin mi, yoksa hiç evlenmemiş, çocuksuz ama meslek, zevk ve irade sahibi Cevahir'in mi hayatı daha "eksik"tir? Annelik ideolojisi, tüm kadınları evlenmeye ve anne olmaya zorlayan "mahalle baskısı"yla işe girişir. Bu normun dışında kalan kadınları en hafifinden "evde kalmış" diye yaftalar, en ağırından "kısır" diye damgalayıp baba evine geri gönderir. Koca Freud bile 1930'larda "normal" kadınların çocuk sahibi olmayı arzuladığını, anne olmayı reddedenlerin kadınlıklarını da reddettiklerini iddia eden "bilimsel" görüşü savunur. Oysa bence tüm kadınların anne olmayı tercih etmesi gerekmez. Belki de annelik bazı kadınların karakterine ve seçtiği yaşam tarzına uygun değildir, yani bazı kadınların anne olmaması gayet makuldür.

Gelelim ikinci teze. Anneliğin özellikle ilk aylarda (hatta yıllarda) kadının diğer kimliklerini gölgede bırakabildiği bir ger-

119 Oakley, A (1976), *Woman's Work: The Housewife, Past and Present*, Random House. Aktaran: Nakano Glenn, E. (1994), "Social Constructions of Mothering: A Thematic Overview", *Mothering: Ideology, Experience and Agency* (ed. Nakano Glenn, et al.), Routledge, s. 10.

çek. Burada temel sorun, annelerin başka temel ihtiyaçları ve arzuları olduğunu göz ardı ederek, onların kendilerini tümüyle çocuklarına adamalarının beklenmesi. İki yaşındaki çocuğunu yuvaya verip de mesleğine geri dönen bir annenin, "kötü anne" olduğunu ima eden bakışlar ve sözlerle karşılaşması, bu tür mahalle baskısının en tipik örneklerinden biri. Oysa çoğu kez annenin ve çocuğun ihtiyaçları çelişebilir. Bu durumlarda çocuğun talepleri neden hep öncelikli olsun ki? Annesi her evden çıktığında terk edildiğini sanıp yaygarayı koparan bir çocuğu sakinleştirmek için annenin dışarıya çıkmaması ya da her çıktığında çocuğunu da yanında götürmesi mi gerekiyor? Herkes çocuğu düşünüyor da, neden kimse annelerin ihtiyaçlarını dikkate almıyor? Halbuki ancak kendine biraz vakit ayırabilen ve bu sayede kendini iyi hisseden bir anne, "iyi" annelik yapabilir.

Psikolojik kuramlar çocuğun birey olabilmesi için bir aşamada anneden kopması gerektiğini dile getirdikleri halde neden annenin birey olabilmesi için çocuğuyla ilişkisine biraz mesafe koyabilmesi gerektiğinden bahsetmiyor? Mesela 1970'lerde geliştirilen "anaç bağlanma" (maternal bonding) kuramına göre, hamileliğin belirli bir aşamasında gelişen ve emzirmeyle pekişen bu "doğal" anne-çocuk bağı nedeniyle bebeğin "sağlıklı bir ruhsal gelişim" gösterebilmesinin önkoşulu, annesiyle çok kuvvetli bir bağ geliştirmesidir. Yani baba, büyükanne, bakıcı gibi şahıslardan ziyade bebeğe temel olarak kendi annesi bakmalıdır. Birden çok kişinin bebek bakımını paylaştığı, mesela annenin emzirdiği, babanın gazını çıkarıp uyuttuğu ve anneannenin bebekle ilgilendiği durumlarda bebeğin "iyi" gelişemeyeceğine inanıyor musunuz? Ben inanmıyorum. Böylece neden üçüncü teze karşı olduğumu da kısmen açıklamış oldum. Bebeğin en temel ihtiyacı akmayan bir dam, yeterli yiyecek, kavgasız gürültüsüz bir evdir; annesiyle kurduğu yakın bağın birlikte geçirdikleri zamanın niceliğinden çok niteliğine bağlı olduğu da iddia edilebilir.

Oakley'e göre annelik ideolojisinin, onu içselleştiren kadınlara verdiği zararlardan bazıları şöyle özetlenebilir: Kendileri bağımsız karar verebilselerdi anne olmayı tercih etmeyecek kadınların, toplumsal baskı nedeniyle anne olması ve çocuk bakımını başkalarıyla paylaşarak daha mutlu olabilecek annelerin "egoist" ya da "anormal" damgası yememek için "tam zamanlı annelik" yapmaları.[120]

Gelecek bölümde daha ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğimiz üzere, egemen annelik ideolojisinin ortaya çıkışı, Avrupa'da on sekizinci yüzyılda orta sınıfın ve dolayısıyla çekirdek ailenin gelişmesine dayandırılabilir. Egemen annelik ideolojisi, "anneliğin doğası"nı anlattığını iddia etse de sadece beyaz, orta sınıf kadınların deneyimini genelleştirerek herkes için "ideal anne"yi tanımlaması nedeniyle sorunludur. Bir süreliğine evde kalarak tam zamanlı annelik yapmak, ya sadece gelir durumu görece iyi olanların kullanabileceği bir olanak, ya da herkese dayatılan bir "ideal" olmaktan çıkıp, tüm kadınların dilerse kullanabilecekleri bir hak haline geldiğinde, farklı annelik deneyimleri, tek bir "annelik ideolojisi"nin baskısı altında kalmadan yeşerebilir.

Annelik ideolojisinin baskıcı yanı ile annelik deneyimlerinin potansiyel olarak özgürleştirici yönü arasındaki gerilimi bir soruya dökerek bu bölümü bitirelim: Annelik deneyimi genellikle kadının kendini ana tanrıça gibi hissetmesine sebep olmuyor, onu paryaya dönüştürüyor. Neden? Ne zamandan beri? Ne zamana kadar bu böyle sürecek?

120 Nakano Glenn (1994), s. 10.

7

Ana Tanrıçalıktan Paryalığa Kadınlık Halleri

TOPRAK anayı pişiren
ATEŞ baba değil
Evcilleştirilmiş ateşti
Dişiydi.
Hava ve Su
Yaşam kaynakları
Biri erkek diğeri kadın
HAVA: görünmezliğiyle kuşatan
Erkeğin düzeni gibi
SU: hem duru, hem deli dolu
Kadın gibi, karmaşıklığıyla şaşırtan...

Sonsuz döngü yinelendi
Önce evreni, sonra insanı doğurmak üzere
Önce ATEŞ vardı
Patladı ve HAVAyı yarattı
Evrenin rahminde genişleyerek
Hava esti, üfürdü
Yoğunlaştı... ağladı
Küreyi SUlar doldurdu
Suyun kıyısında canın kökeni cenin
TOPRAK ana doğdu
Ve bizi doğurdu Kibele
CAN- NEFES- rüzgâr
ZAMAN ateşini söndürdü

ama şair direndi ve SÖZü yarattı

İlk insanların cennetten kovulmasının öyküsü tektanrılı dinlerde aşağı yukarı birbirine benzer. Yılan Havva'yı itaatsizlik yapması için baştan çıkarır; merak ve arzusunu gemleyemeyen

(yani fevri ve şehvetli) Havva, yasak meyveyi hem kendi yer, hem de Âdem'i "doğru yoldan" çıkarır. Böylece tüm insanlık lanetlenir; bundan böyle kadın acı içinde doğum yapacak, erkek ise ekmeğini taştan çıkarmak için kan ter içinde çalışmak zorunda kalacaktır.

Bu öykü, ataerkilliğin kurumsallaşmasında tektanrılı dinlerin oynadığı önemli role ilişkin bir sembol olarak okunabilir.[121] Ana fikrine baktığımızda ilk günahkâr kadındır ve hem kendini, hem de insanlığı türlü felaketlerden korumak için erkeğin kadını denetim altında tutması şarttır. Günümüzde bile İslam dünyasında kadının erkeği baştan çıkarmamak için örtünmesi gerektiği düşüncesi, ya da eğer açık saçık giyinmişse, kendisinin erkeklerin tacizini davet ettiği fikri yaygındır. "Cinsel şiddet uygulayan saldırgan erkeklerin hemen tümü saldırdıkları kadının kendilerini kışkırttığını iddia eder ve üstelik büyük bir çoğunluğu buna inanır... '*Dinden imandan çıkaran kadın*', '*nefsi bozduran kadın*' gibi ifadeler, saldırganın ve tanıkların eylemin sorumlusunun *ahlaksızlığa eğilimli kadın* olduğuna dair inançlarının yansımasından başka bir anlam taşımaz."[122]

Âdem-Havva öyküsü cinsiyetler arası işbölümünün egemen biçimini de vurgular. Buna göre, kadının temel görevi çocuk doğurmak, erkeğin görevi ise para kazanıp ailesine bakmaktır. İleride ataerkilliğin ve ev kadınının evriminden bahsederken açıklayacağımız gibi, özellikle Sanayi Devrimi'nin sonucunda kök salan bu işbölümü, kadın-erkek eşitsizliğinin doğal sebebiymiş gibi sunulur. Böylece sebep ve sonuç yer de-

121 Kadının "tüm belaların kaynağı" olarak damgalanması tektanrılı dinlerden önce başlamıştır. Yunan mitolojisindeki "Pandora'nın kutusu" öyküsünde de tanrılardan ateşi çalan Prometheus'a kızan Zeus, zanaatçıların koruyucusuna topraktan bir kadın yapmasını buyurur. Bu ilk kadına Pandora (bütün tanrıların armağanı) adı verilir.

122 Candansayar, S., Erdoğan, S. (2010), "Cinsel Şiddetin Üçlü Sacayağı: Sessizlik, Utanma, Suçluluk", *Birgün,* 1 Şubat 2010.

ğiştirip, cinsiyetler arasındaki adaletsizliği görünmez kılar.[123]

Peki kadınlar, nüfusun yarısını oluşturdukları halde, binlerce yıldır erkeklerin hâkimiyeti altında kalmaya neden razı oldular? Neden bu kadar az isyan ettiler? Çağlar boyu erkekler, kadınları denetlemek için yeni yollar buldular; üstelik kadınların çoğunu da "halinden hoşnut köle"ler haline getirmeyi başardılar. Tarihi yazan "güçlü" (ezen) sınıf, grup ve cinsiyetler olduğu için, ezilenlerin yazılamamış tarihini çok sonradan, bölük pörçük deliller üzerinden yeniden kurgulamaya çalışıyoruz. Tarihi "yeniden yazma" ve şimdiki egemen değerleri "yeniden değerlendirme" işlemine kısaca değinebilmek için bile iyice gerilere gitmemiz gerekiyor. Ataerkil düzen nasıl hâkimiyetini kurdu ve günümüzde kadınlar hangi açılardan eziliyor?

Anaerkil düzen deyince aklınıza nasıl bir imge geliyor? Kadınların yönettiği bir kabile düzeni mi? Savaşçı ve erkek düşmanı olarak simgeleştirilen Amazonların at koşturduğu bir yer mi? Yoksa kadın ya da erkek yöneticilerin olmadığı, kadın-erkek eşitliğinin olduğu bir yer mi? Soyun babadan değil de anneden geçtiği, evlenen erkeklerin kadının ailesinin yanına taşındığı anasoylu toplumları, anaerkil toplumdan ayırmamız gerekiyor; çünkü anasoylu toplumlarda da erkek egemenliği sürebiliyor.

Feministler de, antropologlar da "Tarihte hiç anaerkil bir topluluk oldu mu?" sorusuna farklı cevaplar veriyor. Yazının bulunmasından önceki devirlere dair yeterli delile sahip olmadığımızdan bu sorunun cevabını belki de hiçbir zaman

123 Sebep-sonuç ilişkilerini tersyüz etmenin algımızı nasıl genişlettiğini bir örnek üzerinden açıklamak için şu iki söylemi karşılaştıralım: "Babalar bütün gün ev dışında çalıştığı için anneler çocukların tüm bakımından sorumludur." "Annelerin çocuk bakmaları sayesinde babalar bütün gün dışarıda bir işte çalışabilirler." İki cümle de aynı olguyu anlatıyor gözükse de, ilki egemen eril bakış açısından, kadının "ev kadınlığı"nı bir zorunluluk olarak sunuyor. Oysa ikinci cümle, kadının "ev kadınlığı"nın erkeğin ücretli iş sahibi olabilmesini mümkün kıldığını belirtiyor; böylece üstü kapalı biçimde de olsa farklı bir işbölümü ihtimalini görünür kılıyor. Oakley (1976), s. 180.

bilemeyeceğiz.[124] Bu bölümde tarihte anaerkil bir düzenin yaşanmış olduğunu varsaymadan, arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan ana tanrıça figürleri üzerinden "ilkel" addedilen tarihsel dönemler ile "Batı uygarlığının temeli" olarak sınıflandırılan Eski Yunan mitolojisindeki "kutsallık" anlayışlarını kısaca karşılaştırarak tarih içinde Kadın'ın gücünü kaybetmesi öyküsüne ışık tutmaya çalışacağım.

Nasıl oldu da "dünyevi" Ana Tanrıçalar gözden düşüp, "uhrevi" Tanrı Baba iktidara geçti? Eski çağlarda Tanrı ya da daha doğrusu Yaratıcı Güç kavramı Doğa ve Kadın'la özdeşleştiriliyordu çünkü ikisi de yoktan var ediyordu (yaratıcıydılar) ve belirli bir döngüselliğe sahiptiler (mevsimler, ayın safhaları ve kadının aybaşıları). En ilginci, doğum olayında erkeğin rolü henüz bilinmiyordu, çünkü kadınlar cinsel birleşmeden çok uzun süre sonra doğum yapıyordu. Ayrıca tek eşlilik yaygın olmadığından herkesin annesi belliydi ama kimsenin babası belli değildi. (Yani böyle bir toplumun söz dağarcığında ne "piç", ne "hafif meşrep kadın" ne de "kız kurusu" kelimeleri mevcuttu.) Kadının yaratıcı gücünün kutsal addedildiğini, tapınaklarda bulunan hamile kadın heykelciklerinden de anlıyoruz. Ana tanrıça kültüne adanmış tarihi yerleşim yerlerinden en önemlisinin, Anadolu'da İÖ 7000'e tarihlenen Çatalhöyük yerleşim yeri olduğunu öğrenince, yirminci yüzyıl Anadolu'sunda "sanki hiç yaşamamış gibi ölen ve soframızdaki yeri öküzümüzden sonra gelen" (Nâzım Hikmet) kadının durumunun vahameti ve tarihsel ilerlemenin özellikle bizim coğrafyamızdaki trajedisi akla

124 Romantizm'in yükseldiği dönemde doğa, duygular, hayalgücü ve egzotik diyarlar rağbet görürken, tüm annelerde var olduğu düşünülen barışçılık, sevecenlik, bencil olmamak gibi özellikler yüceltildi. Batı uygarlığını eleştirmek için "ilkel toplumlar"ın yaşam biçimleri idealleştirildi. Tüm toplumların "anaerkil" bir ilk düzenden evrilmiş olduğu tezini yaygınlaştıran antropolog ve sosyal bilimcilerden başlıcaları şunlardı: Jakob Bachofen, James Frazer, Robert Briffault, Helen Diner, Robert Graves, Elizabeth Gould Davis. Bu konuda ayrıntılı bilgi için: Thurer, S. L. (1995), *The Myths of Motherhood: How Culture Reinvents the Good Mother*, Penguin Books, s. 21-23.

geliyor. Kadın haklarındaki onca ilerlemeye rağmen, taş devri kadınından çok daha az değer verilen, bir meslek edinmesine fırsat verilmeyen ve hayatını "ev kadınlığı" yaparak harcasa da ev içi emeği görünmez kılınan milyonlarca kadının yaşadığı bir dünya.

Taş devri kadınının toplumsal konumunun neden günümüz kadınından daha üstün olduğu konusuna geri dönelim. "Tüfek icat oldu, mertlik bozuldu" özdeyişine benzer biçimde, cinsiyetler arasındaki eşitliğin bozulmasında, erkeklerin avcılık yapmasının önemli rol oynadığı söylenegelir. Hatta, "güçlü" erkeğin avlanıp ailesini beslediği, "güçsüz" olan kadının ise evde oturup çocuk baktığı varsayılır. Oysa avcılık ve toplayıcılık yapılan göçebe düzende, kadının mahkûm olduğu sabit evler yoktur ki. Üstelik, toplumsal işbölümünde kadınlar toplayıcılık, erkekler avcılık yapsa da yiyeceklerinin % 80'ini bitkiler oluşturduğundan, avcılığın statüsü toplayıcılıktan daha yüksek değildi. Erkekler ava çıkıp, haftalar boyu geri gelmezken, kadınlar çocuklarıyla bitki toplayıp, şifalı iksirler hazırlıyor ve çanak-çömlek yaratıyorlardı.[125] Ortalama yaşamın 20-25 yıl olduğu bu zor koşullarda günümüzdekine kıyasla epey eşitlikçi bir işbölümünün olduğunu kavrayınca, kadın-erkek eşitliğinin ancak iktisadi olarak gelişmiş toplumlarda elde edilebileceğine dair önyargıyla da hesaplaşmamız gerekiyor.

Göçebe topluluklardan tarım ve hayvancılık yapılan yerleşik düzene geçildiğinde de kadının toplumsal statüsü hayli yüksekti. Toprak ana bereketlidir, yaşamın kaynağıdır. Kutsal semboller, tohum ekme ve hasat ritüelleri de kadının bu yüksek konumunu yansıtır. [126]

---

125 Sosyal bilimlerde, özellikle antropoloji alanında yaygın olan ve medya tarafından popülerleştirilen "avcı-erkek miti"nin feminist akademisyenler tarafından nasıl eleştirildiğini görmek için bkz. Mies, M. vd. (2008), *Son Sömürge: Kadınlar* (çev. Temürkan, Y.), İletişim Yayınları, s. 125-130.

126 Toprağın verimliliğini artırmak için yapılan ve karadul örümceğinin çiftleşme sonrası erkek örümceği yemesinden esinlenmiş olan "kutsal evlilik töre-

"Nereden geldik? Annemizin karnından. Nereye gideceğiz? Toprak ananın bağrına." Yaşamın kaynağının anneler olduğu düşünüldüğü zamanlarda toprak ve üzerinde yaşayan tüm canlılar kutsaldı. Gerçek hayatta Baba, Anne'yi ezerek otoriteyi ele geçirdiğinde, değerler âlemindeki Tanrı da yeryüzüne içkin ve dişil bir yaratıcı güç olmaktan çıkıp, gökleri mekân edinen, aşkın (transandantal) ve eril, cezalandırıcı bir yasa koyucu formuna büründü. Peki Baba'nın darbe yapıp gücü ele geçirmesi nasıl oldu? Yunan mitolojisindeki dünyanın kuruluş öyküsüne bir bakalım.

> Başlangıçta kaos vardır (...) her şey belirsiz, farklılaşmamış ve ayrışmamıştır. İlkin toprak ana Gaya ortaya çıkar. Gaya, Uranos'u (gökyüzü) doğurur. Uranos korkunç, sert karakterli bir tanrıdır. Sürekli Gaya'dan çocukları olmasına rağmen, (Titanlar, Titanidler, Cycloplar ve Devler) bunların rekabetinden korktuğundan çocuklarını Gaya'nın en derinliklerinde, Tartarlar diyarında saklar. Sonunda Gaya isyan eder ve çocuklarından Chronos'u (Zaman), babasını hadım etmeye ve böylece yerine geçmeye ikna eder. Chronos babasının penisini keser; acıyla kendini Gaya'nın üstünden yukarıya çeken Uranos gökyüzünü oluşturur, aydınlık doğar. Uranos'un sulara düşen cinsel organlarından Eros, köpüklerden ise Afrodit doğar (...) Uranos oğlunu lanetleyerek aynı şeyin kendi başına geleceğini ve çocuklarından birisi tarafından saltanatına son verileceğini haber verir (...) Bu kastrasyon ya da ilk cinayetten sonra, yani şiddetin araya girmesiyle, erkek egemenliği tanrılar düzeyinde de anne tanrıçalardan baba tanrılara geçecektir.[127]

---

ni" adlı ritüelde, ölümsüz olan ana tanrıça muhtemelen kendi oğlu olan genç bir erkekle birleşir (İştar ile Tammuz, Venüs ile Adonis, Kibele ile Artis ve İsis ile Osiris) ve sonra erkek ölür. Ancak tohum ölürse çiçek doğabilir; erkeğin yeniden dirilmesiyle toprak yeşerir. Tanrıça ve genç âşığının köylülerce temsil edildiği bu kutsal tören iki bin yıl boyunca Yakındoğu'da tekrarlandı. Sonraları bu törenleri kınayan tektanrılı dinler tarafından "tapınak fahişeliği" olarak adlandırıldı. Oğulun ölüp yeniden dirilmesi hikâyesi daha sonraları İsa'da da karşımıza çıkar. Thurer (1995), s. 31.

127 Tuğrul, S. (2010), *Ebedi Kutsal, Ezeli Kurban: Çok Tanrılılıktan Tek Tanrılılığa Kutsal ve Kurbanlık Mekanizmaları*, İletişim Yayınları, s. 45, 56.

Kopuş: Kadının Evcilleştirilmesi

Özel mülkiyet, aile ve tektanrılı dinler, "mahalle baskısı"ndan çok daha önceki zamanlarda kadınların itaatkârlaştırılması operasyonunun kilit kurumlarıydı. Hayvanların evcilleştirilip önce hayvan sürülerinin sonra da kölelerin sahipliğine dayalı olan özel mülkiyetin ve artı ürünün ortaya çıkmasıyla, miras yoluyla mülklerini oğullarına geçirmek isteyen babalar, kendilerinin "gerçek baba" olduğundan emin olmak için kadını "namus" adına eve kapatarak, evcilleştirdiler.[128] Böylece kadınların kendilerini geliştirip bağımsız bir "birey" olma ihtimalini yok ettiler. Onlara göre kadının makbul olanı, ya bakire ya da anne idi.[129] Babasından kocasına bakire olarak teslim edilip, kocasının bir an önce anneleştirdiği; bir erkeğin mülküyken başka bir erkeğin mülküne dönüşen; soyadları bile bu iki erkeğin ötesine geçemeyen kadınlar.

Kadınların cinselliğini ve doğurganlığını bekâret kavramı aracılığıyla denetleme geleneği çok eskiye dayanır. İÖ 7. yüzyılda yazılan Eski Ahit'in Yasa Kitabı'nda, yeni evlenen bir kadının bekâretinin kanıtlanması için gerdek gecesinden sonra kanlı çarşaf sergilenmesi gerektiğinden bahsedilip, eğer gelin bakire çıkmazsa şehrin erkeklerinin onu taşlayarak öldürecekleri, "çünkü kızın babasının evinde fahişelik ederek İsrail halkı için iğrenç bir şey yapmış olduğu" yazılıdır.[130]

Peki kadının doğurganlığı nasıl onun gücünün kaynağı olmaktan çıkıp, güçsüzlüğünü pekiştiren bir unsur olmaya başladı? Kadın'ın ve Toprak'ın erkeğin mülkiyetine geçmesi; hem doğanın, hem de kadının kendi içinde değerli olmaktan çıkıp, alınıp satılan bir mala dönüşmesine yol açtı.

---

128 Bu açıklamada, neden sürü ve köle sahiplerinin kadınlar değil de erkekler olduğu sorusunun cevapsız kalması dikkatimizi çekiyor.

129 Bakirelik ve annelik imgeleri Hıristiyanların Bakire Meryem figüründe birleşir.

130 Blank, H. (2008), *Bekâretin 'El Değmemiş' Tarihi* (çev. Ergün, E.), İletişim Yayınları, s. 80

Kadınların ezilmişliğini geleneksel aile ve özel mülkiyet kurumlarıyla kapsamlı biçimde ilişkilendiren ilk eser olan Engels'in 1884'te yazdığı *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* kitabı, Marksist feministlerin temel referans kaynaklarından biridir. Engels, kadınların ezilmişliğinin tarihsel kökenlerini her ne kadar doğru teşhis etse de, kadınların özgürleşmesine dair iki öngörüsü feministler için tartışmalıdır. Bunlardan ilki, kadınların kapitalizm içinde gittikçe daha çok ücretli işçi haline geleceği, bu sayede erkeklere maddi bağımlılıkları azalacağı için ataerkil ilişkilerin zayıflayacağı iddiasıdır. Bu doğru olsa dahi, kadınların ücretli çalışma oranlarındaki artış, onları ücretli ve ücretsiz iki iş yapar hale getirip, daha fazla baskı altına alır. İkincisi de, sosyalizmde özel mülkiyet ve mirasa dayanmayan aile yapısı sayesinde kadınların ataerkil düzendeki ezilmesinin de ortadan kalkacağı görüşüdür.[131] Bu tezlerin politik sonucu sosyalizmin feminizmi yutması, yani kadınların özgürleşmesinin feminist mücadeleye gerek kalmadan, emekçi kadın ve erkeklerin birleşerek sosyalizme yönelik sınıf mücadelesine girmeleri gerektiği görüşüdür. Çoğu feminist bu görüşü kabul etmeyerek, toplumsal cinsiyet eksenli mücadelenin sınıf mücadelesine indirgenemeyeceğini iddia eder.

Eli Zaretsky'nin savunduğu bir başka Marksist feminist görüşe göre kapitalizm, özel ve kamusal alanı birbirinden ayırmış; böylece erkeğin alanını ücretli iş ve kadının temel alanını ev işi olarak belirlemiştir. Kadının ücretlendirilmemiş ev içi emeği aslında erkeklerin değil, kapitalizmin yararınadır; kadınların ev işlerini yapmayı reddetmeleri durumunda bütün sistem çökecektir. Öte yandan Mariarosa Della kadınların ev işleri için devletten ücret talep etmeleri gerektiğini, böylece görünmez emeklerinin görünür kılınıp, itibarlarının artacağını iddia

131 Engels, F. (2002), *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (çev. Somer, K.), Sol Yayınları, s. 69-72.

ederek bu tartışmaya katılır.[132] Marksist feministlerin özellikle 1970'lerin sonunda ve 1980'lerin başında öne çıkan temel tartışma konuları, kadınların iş hayatına katılması ve/veya "ev kadınlığı"nın bir üretken emek kategorisi olarak kurulması yoluyla kadınların daha fazla özgürleşmesidir.[133] Ev kadınlarının emeklerinin karşılığında devletten bir ücret almalarının, onları özgürleştirmeyeceğini, aksine onları "ev kadını" olmaya teşvik edeceğini düşünüyorum. Bence en monoton işte çalışmak bile, evde izole biçimde çalışmayla kıyaslandığında, iktisadi bağımsızlığın artmasının verdiği özgüven ve iş yerindeki farklı sosyal ilişkiler sayesinde, kadınlara kendilerini ve dünyayı tanımaları için daha çok fırsat veriyor.

> Tüm çocukluk masallarımız kadınların ev içi mekânları üzerine kuruludur. Bu bazen Pamuk Prenses'in mutluluğu yakaladığı bir kulübedir. Bazen Külkedisi'nin prensese dönüştüğü mutfak... Bazen de Rapunzel'in kapatıldığı kule! Hepsinin de ortak noktası, yarı aç yatılan kulübeden ve mutfaktan kurtaran, dışardaki yaşamdan haberdar olmanın özgürlüğünü sağlayacak "beyaz atlı prens"tir. Genellikle tüm çocuklar, kız-erkek demeden bu masalların büyüsüyle yetişir, sinema ve televizyon ekranlarında bu büyünün filmleriyle yoğrulur. Gelecek beklentisi, masallardaki balo salonları, güllerle bezenmiş taraçalar ve tüller içindeki yatak odalarıyla süslüdür. Ama bu beklentilerin

132 Hartman, H. (2008), "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union", *Post-Marxism: A Reader* (ed. Sim, S.), Edinburgh University Press, s. 158-161.

133 Günümüzdeki feminist tartışmalarda Marksist feministlerin gerilemesi, "kültürel feminizm", "radikal feminizm" ya da "postfeminizm" olarak sınıflandırılan grupların güçlenmesi, postmodernizmin yükseldiği bir dönem için çok şaşırtıcı olmasa gerek. "Temsiliyet"in eleştirisi, "beden"in öteki olarak kurgulanması, fallosentrizm, anti-özcü müdahaleler, vs. bana hitap etmediğinden ve bu "söylemleri" kadınların günümüzde süregelen temel ezilmişlik hallerini anlama çabasında elzem görmediğimden, bunlara değinmemeyi tercih ettim. Feminizmin kendi içinde düşman kamplara ayrılmasından olsa gerek, Selma James gibi kimi yazarlar, "feminist" kelimesi yerine "kadın hareketi"ni tercih ediyor.

> hiçbirinde yıkanacak bulaşıklar, temizlenecek tuvaletler yoktur... Başlangıçta, prensi tarafından seçilmenin onuruyla taçlandırılan kız çocuğunun mutluluğu evlilikle birlikte "prens" zannettiği kocanın mekânında oturmanın karşılığını ödemeye bırakır. Evin çekip çevrilmesi, doğurulacak çocuklar, çocukların bakımı, sadık ve itaatkâr bir eş olmak üzerine kurulu ödemeler listesi yıllar içinde azalacağına uzayıp gider. O'nun arzulayıp isteyeceği, kısacası O'nun 'sarayının/evinin kadını' olarak seçilen kadın olmanın bedeli katlanarak artar. Bu arada araba kabağa, arabacı da çoktan fareye dönüşmüştür!.. Masallardaki roller gerçek yaşamdaki rollerle örtüşmüştür.[134]

Tarih boyunca kadınların çoğunun "ev kadını" olduğunu düşünürüz. "Ev kadınlığı" kurumunun Sanayi Devrimi'nden sonra yaygınlaştığını, sadece son 250 yıldır kadının temel rolü haline geldiğini öğrenmek şaşırtıcıdır.[135] Bu durumu ünlü tarihçi Hobsbawm şöyle dile getiriyor.

> 19. yüzyıldaki sanayileşmenin bir paradoksu, üreticinin üretim araçları üzerindeki denetimini elinden alarak (ücretsiz) ev işi ile ücret karşılığında dışarıya yapılan iş arasındaki cinsiyete dayalı işbölümünü artırmak ve keskinleştirmekti. Sanayi öncesi ekonomisinde (köylünün çiftçilik yapması, zanaata dayalı üretim, küçük dükkâncılık, küçük ev sanayisi, iş dağıtma vb.) hane halkı ve üretim genellikle tek ya da bileşik bir birimdi. Bu, normal koşullar altında kadınların aşırı fazla çalıştıkları anlamına gelse de –çünkü hem ev işlerinin çoğunu yapıyor, hem de işin geri kalanını paylaşıyorlardı– kadınlar tek tip işle sınırlanmıyordu (...) Öte yandan, patrona ait bir işyerinde patron için çalışan işçinin giderek olağanlaşan durumunda, ev ile

134 Minibaş, T. (2009) "Mekânların Kıstırılmışlığında İktidar Masalları", *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?* (ed. Akpınar, A., vd.), Turkuvaz Kitap, s. 210.

135 On dokuzuncu yüzyıl Avrupa'sında ev kadınlığının yaygınlaşmasından çok önceleri, Eski Yunan şehir devletlerinde de kadınların evcilleştirildiğini görürüz. Kültür hayatının en canlı olduğu ve demokrasinin geliştiği bu iki tarihsel dönemde de kadının kamusal alandan dışlanıp, özel alana mahkûm edilmesi ilgi çekicidir.

> iş birbirinden ayrıydı. Tipik olarak, her gün bir ücret karşılığında çalışmak üzere evden çıkmak zorunda olan erkekti ve buna zorunlu olmayan da kadındı. Gene tipik olarak, kadınlar yalnızca evlenmeden önce, dul kalmış ya da ayrılmışlarsa (...) ev dışında çalışıyorlardı (...) Bu yüzden işçi hareketi gayet mantıklı olarak, arzu edilen asgari ücreti, evi geçindiren tek kişinin (pratikte erkeğin) kazancı bağlamında hesaplıyordu ve ücretli işçilik yapan kadını istenmeyen bir ekonomik durumun belirtisi olarak görme eğilimindeydi.[136]

Sadece Sanayi Devrimi öncesi tarihsel dönemde değil, günümüzde de geleneksel tarım toplumlarında kadın ve erkek tarlada bir arada çalışır. Erkek büyükbaş hayvan sürülerinden sorumludur; kadın süt sağar, peynir yapar, sebze yetiştirir, hatta ev halkının giysilerini diker. Çocukların bakımını sadece anne yapmaz, bu kalabalık aile yapısında büyük çocuklar küçüklere göz kulak olur. Kısaca, ev ve iş genellikle iç içedir. Evin hâlâ bir üretim birimi olması ve erkeğin ücretli bir işte çalışmaması nedeniyle, kasabadaki kadının aksine köylü kadın "ev kadını" değildir.

Ann Oakley, ev kadınlığının tarihini incelediği kitabında Sanayi Devrimi öncesi ve sonrası İngiltere'sinde kadının değişen rolünü inceler. Sanayi Devrimi öncesinde temel üretim alanları olan tarım ve tekstilde kadın emeği baskındır. 14. yüzyıl Londra'sındaki lonca kayıtları incelendiğinde, kadınların çalıştığı alanların yün tarayıcılığı, hancılık, bira yapımcılığı gibi geniş bir yelpazeye yayıldığı görülür. Evli kadınlar genellikle mesleklerini sürdürdükleri için (evli kadınların sadece sekizde birinin kendine ait bir mesleği yoktur) hem kadın maddi açıdan erkeğe bağımlı değildir, hem de erkeğin tüm aileyi geçindirme görevi yoktur. Erkek kirayı öder, kadın ise kazandığı parayla ev masraflarını karşılar. 18. yüzyıla kadar çalışan kesimin ev-

136 Hobsbawm, E. (2009), *Sıra Dışı İnsanlar: Direniş, İsyan ve Caz* (çev. Gündüz, I.), Yordam Kitap, s. 133-134.

lerinde mutfak, yatak odası gibi ayrı işlevlere sahip odalar bulunmaz. Aynı mekânda yemek yer, yün eğirir, kumaş dokur ve uyurlar. Bu toplumda, işe giden erkek ve evde kalan kadın modeli geçerli değildir. Çünkü ev işi ve üretim iç içe geçmiştir; ev içi üretimde anne, baba ve çocuklar bir arada çalışırlar. 17. yüzyıl İngiltere'sinde kadınların doğurduğu 10-12 çocuktan sadece 2-3 tanesi hayatta kaldığı için, anne-çocuk ilişkisi günümüzdekinden çok farklıdır. Anneler çocuklarına fazla bağlanmazlar, çocuklar 7-8 yaşına gelince başka ailelerin yanında hizmetçi olarak çalışıp ev bütçesine katkıda bulunurlar.[137]

Oakley kitabında kadının "ev kadını"na nasıl dönüştüğünü İngiltere örneği üzerinden incelerken üç aşamadan söz eder. İlk aşama 1750-1840 yıllarında ev-içi üretimden fabrika üretimine geçildiği dönemi kapsar ve kadın emeği önemini korur. Örneğin, tekstil alanında fabrikada çalışanların % 46'sı kadın ve % 15'i on üç yaşından küçük çocuklardır. Ev içi üretiminde olduğu gibi, ilk fabrikalarda da tüm aile bir arada çalışır; böylece henüz zorunlu eğitimin olmadığı bir çağda çocuklar başıboş bırakılmamış olur.

İkinci aşamada, yani 1840'lardan 1914'e değin kadının yerinin evi olduğu görüşü ağırlık kazanır ve evli kadınların çalışma oranı azalır; evli kadınlar çalışan kadınların sadece beşte birini oluşturur. On dokuzuncu yüzyılda bekâr kadınların meslekleri hizmetçilik, çamaşırcılık, mürebbiyelik gibi kısıtlı bir alana sıkışır. 1842-1850 arası çıkarılan bir dizi iş kanunuyla, kadınlar ve çocuklar "korunması gereken kişiler" ilan edilerek, çalışma saatleri günde on saatle sınırlanır. Bu kanunların çıkartıldığı Viktorya döneminin tutucu ahlakçılığı, fabrikalarda kadın-erkek bir arada çalışmanın kadınları yozlaştırdığını ve kadının esas görevi olan çocuk bakımını ihmal etmesine yol açtığını iddia eder. Böylece hem kadınların iş alanında erkeklerle rekabet

137 Oakley (1976), s. 19-27.

etmesi engellenmiş olur, hem de modern "ev kadını" rolünün gerekçeleri hazırlanır.

1914-1950 arası üçüncü dönemde savaş yıllarında askere giden erkeklerin yerini kadınlar aldığından, bir yandan daha fazla sayıda kadın otobüs şöförlüğü, elektrikçilik, baca temizleyiciliği gibi değişik alanlarda iş hayatına katılır, öte yandan kadınların asli görevinin ev kadınlığı olduğu görüşü yaygınlaşır. Böylece kadınlar biri ücretli, diğeri ücretsiz iki işi bir arada yapmaya çabalar. [138]

Kadının "ev kadını" rolüyle kısıtlanma sürecine bir de sınıfsal açıdan bakmaya çalışalım. 18. yüzyıl aristokrat kadınlarına özenen 19. yüzyıl orta sınıf kadınları da ev işini ve çocuk bakımını hizmetçilerine bıraktığı için, ücretli bir işte çalışmasalar dahi onları "ev kadını" olarak adlandırmak doğru olmaz. Yukarı sınıflardaki erkeğin statü sembolü, karısını ve çocuklarını çalıştırmadan refah içinde yaşatmasıdır. 20. yüzyıl başında bu yaklaşım işçi sınıfına kadar yayılır; birçok erkek karısı da çalışırsa çok daha iyi maddi koşullara sahip olabilecekken, onun "evinin kadını" olmasını yeğler.

Peki günümüzde durum nasıl? İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki nüfus patlaması yılları, aynı zamanda tüketim toplumunun da yeşermeye başladığı yıllardı. Kadına biçilen rol kendine bakması (kocasına güzel görünmek için bir sürü kozmetik ürün ve giysi alması), çocuklarına bakması (onlara güzel oyuncaklar alıp, değişik yemekler pişirmesi) ve evine bakması (yeni çıkan elektrikli eşyalar ve mobilyalarla yuvasını süslemesi), yani bol bol alışveriş yapmasıydı.

Böylece 400 yıl içinde aile bir üretim birimi olmaktan çıkıp, tüketim birimine dönüştü. Bir yandan yeni çıkan elektrikli ev aletleri kadının ev işini kolaylaştırıp, zamandan tasarruf etmesini sağlıyor, öte yandan "ev"den beklentilerin artması (kocanın

138 Oakley (1976), s. 33-45.

işten dönünce huzur bulacağı bir vaha, komşuların evlerinden daha gösterişli bir yer, çocukların özel dekore edilmiş odaları, vs.) ev işlerinin kapsamını genişletiyordu. Artık çocuk, ailenin gözbebeği ve yeni efendisi olarak görüldüğü için çocuk bakımı da çok daha fazla zaman ve bilgi talep eden bir meşgale haline gelmişti. Çocuk yetiştirmenin artık aile büyüklerinin tavsiyelerine bırakılmayacak kadar önemli bir uzmanlık işi olduğu düşünülüyordu.

Kadının tüm zamanı ev işleri ve çocuk bakımıyla geçtiğine göre, onun bu işleri bir eziyet olarak değil de çok önemli faaliyetler (hatta kendini gerçekleştirme biçimi) olarak görmesi sağlanmalıydı. Bu sayede kadın, halinden hoşnut ve itaatkâr bir köleye dönüştürülebilirdi. Kadın için mutluluğun anahtarının "iyi bir aile" olduğu fikri reklamlar, Hollywood filmleri, vs. aracılığıyla sağduyunun parçası haline getirildi. Ne de olsa insanların hayatları artık iş ve aile yaşamı olarak ikiye bölünmüştü ve rekabetin alanı olan iş yaşamı, tanım gereği yorucu ve yabancılaştırıcı bir yerdi. Bu alanı erkeklere bırakıp, zengin bir erkekle evlenerek dışarıda çalışmak zorunda kalmadan, "evinin kadını" olma ayrıcalığını kazanmak, bir kadının erişebileceği en yüksek payeydi. Bu durum aristokrat kadınların yaşam stiline özenen burjuva kadınlarınkine benziyordu. Ama farklı yanı, evine ve çocuklarına bakmayı kadın bizzat üstlenmeliydi. Ne de olsa çekirdek aile düzeninde, haftada 1-2 kez ev temizliğine gelen gündelikçiler dışında, hizmetçi ve bakıcıya para verebilecek durumda olanlar azınlıktaydı. Ücretsiz emeğe dayalı "ev kadınlığı" ise kadınların çoğuna uygun ve çok daha ekonomik bir çözümdü.

Böylece kız çocukları, toplum içinde sosyalleşirken (ev kadını bir anne ve eve ekmek getiren baba ikilisini görerek büyüdükleri aile ortamı, oynadıkları evcilik oyunları ve Barbie bebekler, magazine dayalı medyada öne çıkan sosyetik kadın

figürleri, filmlerdeki şablon kadın tiplemeleri) "kadın" olmanın ne anlama geldiğini öğrenip, toplumsal beklentileri büyük ölçüde içselleştirerek, kendi arzularıymış sanmaya başladılar. Hadi, ergenlik çağındaki "tipik" bir kızla hayali bir diyalog kuralım:

> – Hayatta en çok istediğin şey ne?
>
> – Daha güzel ve ince olmak.
>
> – Neden?
>
> – Çünkü bu sayede daha çok erkek beni arzulayacak ve ben de bunların arasından en iyisini (hem zengin, hem yakışıklı, hem dürüst, vs.) seçebileceğim, yani seçme özgürlüğüm artacak.
>
> – Ee sonra?
>
> – "Doğru erkek"le evlenince ve iyi bir aile kurunca mutlu olacağım. Onu elimde tutabilmek için de tüm zamanımı kendime ve çocuklarıma iyi bakıp, bol bol alışveriş yaparak geçireceğim.

Kim Chernin'e göre, 1960'ların sonunda kadınlara dair iki zıt eğilim bir arada gelişti: Eskiden balık eti vücuda sahip olan Marilyn Monroe güzellik ikonuyken, standartlar değişip, kadın güzelliğinin sıfır beden olmaya indirgenmesiyle birlikte, anaroksiya genç kadınlar arasında yaygın bir hastalık haline geldi. Ama asıl ilginç olan, bu değişimin tam da feministlerin güçlendiği bir dönemde olmasıydı. Kadının toplumsal gücü ve görünürlüğü arttıkça, moda ve güzellik endüstrisi, onun artan gücünden korkuyormuşçasına, kadınları bedenlerini küçültmeye zorladı ve çocuksu görünümlü "zayıf" kadını yüceltti. Bu dönemin feministleri, kendilerine dayatılan bu güzellik standartını ve kadının pasif bir nesneye (güzel bir bedenin sahibi) indirgenmesini eleştirmek için güzellik yarışmalarını protesto ettiler. Feministler, bedenlerin ve ruhların dışsal sınırlamalardan kurtulup özgürleşmesini savunurken, kilo kontrolü dayanışma grupları (Weight Watchers) bedenleri kısıtlamaya ve duyguları kontrol altına almaya çabalıyordu. Kadının bedeniyle ne yapmasının daha doğru olduğuyla ilgili bu görüş ayrılığı, aslında

sembolik açıdan politik bir karara işaret ediyordu. Hayatının istediği gibi gitmemesinin temel nedenini "büyük beden" oluşuna bağlaması teşvik edilen bir kadın, yaşadığı umutsuzluğu ve depresyonu kendi suçu olarak görür. Kendisine dayatılan toplumsal normlarla mücadele etmek yerine, bu normlara yeterince uyamayan kendisiyle mücadele eder. Bedenini kabul etmesi için kültürü değiştirmek yerine, kültüre uyumlu olabilmek için bedenini değiştirmeye çalışır.[139]

Yarılma: Erkek Üzerinden Tanımlanan Kadın

Kadının evcilleştirilmesini Batı kültüründe kadın-erkek ilişkisini tanımlayan şu temel ikiliklerle de ilişkilendirebiliriz: Erkek/Kadın: Kamusal Alan/Özel Alan; Zihin/Beden; Kültür/Doğa; Akıl/Duygu ve belki de dolaylı olarak İş/Aşk.

Özellikle 19. yüzyıldan sonra, "evinin kadını"- "çalışan erkek" ikiliğinin teşvik edilmesiyle, gençken "kadın dediğin güzel olmalı" toplumsal beklentisi sonucunda zihninden çok bedenine önem vermesi beklenen; evlendikten sonra ev işleriyle zihni köreltilen ve çocuklarıyla izole bir hayat yaşadıkça, depresifleşip duygusallaştıkça, "zaten kadınlar duygusaldır, hemen ağlarlar" benzeri klişelerle yaftalanan; kendini mesleğiyle değil de beraber olduğu erkek üzerinden tanımlamaya meyilli bir duruma getirilen; dizileri izleye izleye "aşka âşık" hale gelen ve bu hayali aşkı kendi hayatında bulamayınca hayal kırıklığına uğrayıp, bu hisle kendini daha fazla tüketime kaptıran kadın tipolojisini düşündüğümüzde yukarıda sözü edilen ikilikler ete kemiğe bürünüyor.

Buradan yola çıkarak, egemen ideolojinin iddia ettiği gibi bu özelliklerin kadının değişmez doğasından kaynaklandığını söylemek tabii ki mümkün değil. Simon de Beauvoir'ın dediği gibi "kadın doğulmaz, kadın olunur"; toplumsal hayatta kadın-

139 Chernin, K. (1994), *The Obsession: Reflections on the Tyranny of Slenderness*, HarperPerrenial, s. 99, 101, 106

lara biçilen rol sürekli erkek bakış açısı ve erkeğin taleplerine göre biçimlendiriliyor. Tarihsel süreç boyunca kendini özne konumuna yerleştiren erkek, nesneleştirdiği kadını sanki bir kil parçasıyla oynar gibi yoğurup biçimlendiriyor; üstüne üstlük kadının da kendini erkeğin gözleriyle görmesini sağlıyor. John Berger'in *Görme Biçimleri* kitabında vurguladığı gibi:

> Kadın olarak doğmak, erkeklerin mülkiyetinde olan özel, çerçevelenmiş bir yerde doğmak demektir. Kadınların toplumsal kişilikleri, böylesine sınırlı, böylesine koşullandırılmış bir yerde yaşayabilme ustalıklarından dolayı gelişmiştir. Ne var ki bu, kadının öz varlığının ikiye bölünmesi pahasına olmuştur. Kadın hiç durmadan kendisini seyretmek zorundadır (...) Bunu şöyle yalınlaştırabiliriz. Erkekler *davrandıkları gibi*, kadınlarsa *göründükleri gibidirler*. Erkekler kadınları seyrederler. Kadınlarsa seyredilişlerini seyrederler. Bu durum, yalnız erkeklerle kadınlar arasındaki ilişkileri değil, kadınların kendileriyle ilişkilerini de belirler. Kadının içindeki gözlemci erkek, gözlenense kadındır. Böylece kadın kendini bir nesneye – özellikle görsel bir nesneye- seyirlik bir şeye dönüştürmüş olur.[140]

Türkiye gibi Doğu ve Batı değerleri arasında sıkışmış bir toplumda, kendini erkeğin gözleriyle görmeyi içselleştirmiş bir kadına genellikle iki rol modeli sunulur: Ya "güzel" olacaktır (kimilerince "kötü" kadın olarak damgalansa bile), ya da "iyi" olacaktır (kimilerince "çirkin" olarak damgalansa bile). Burada seksi görünmeye indirgenen "güzellik" kavramı da, iffetli olmaya indirgenen "iyi" kavramı da erkeğin bakış açısına göre tanımlanmıştır ve ikisi de kadının özgürleşmesini engeller. "Bastırılmış kadınlık ve kışkırtılmış erkeklik" karşısında daha fazla "cinsel özgürlük" isteyen feministlerin haklı talepleri kısa bir süre içinde niyetlerinin aksine tüketim toplumu tarafından içerilir ve kadının daha fazla nesneleştirilmesine hizmet etmeye başlar. Medyada ve toplumda kadın vücudunun "bir et parça-

140 Berger, J. (1995), *Görme Biçimleri* (Salman, Y.), Metis Yayınları, s. 46-47.

sı" olarak gösterilmesine isyan ederek örtünenler varsa, bu da kadın bedeninin cinsel bir obje olduğu için yabancı gözlerden saklanması gerektiğini ima ettiği için karşıt görüşünkine benzer bir önkabule dayanır.

"Eğlenilecek kız" ile "evlenilecek kız" ayrımı ben lisedeyken hem kızlar, hem de erkekler arasında sıkça kullanılırdı. Kızlar kendilerinden daha "cesur" bir kızla ilgili konuşmalarında onun "eğlenilecek kız" olduğunu söyleyip onu aşağılar, erkekler ise platonik biçimde âşık oldukları kızı yüceltmek için ondan "evlenilecek kız" diye söz ederlerdi. Liseyi okuduğum zaman ne internet, ne cep telefonu vardı; belki de kısmen bu yüzden üniversite öncesi erkek arkadaşı olanlar bir elin parmakları kadardı...

Kadını aşağılayan bu ayrım, bugün de kullanılıyor mu diye merak edip google'layınca karşıma çıkan birkaç sonuç şöyleydi: Emel Müftüoğlu'nun aynı adlı video klibi; Reha Muhtar'ın bir köşe yazısında geçen magazin dünyası dedikoduları[141]; karşı atağa geçen kadınların evlenilecek ve eğlenilecek adam kategorilerini tanımlayarak misilleme yapma çabası[142]; arada "Eğlenilmeyecek kadınla evlenilir mi ki?" diyen sağduyunun sesi...

Maalesef internet çağında da bu tutucu, ataerkil ayrım hâlâ kullanılıyormuş. Sadece kimsenin birbirine güvenmediği bir çağda bu ayrım biraz daha çetrefilleşip iki grup daha eklenmiş: Eğlenilecek kadın olduğu halde evlenilecek kadın imajı çizenler ve evlenilecek kadın olduğu halde eğlenilecek kadın gibi davrananlar. Gitgide yozlaşmış, "eril bakışla" görülen kadın imgeleri... Üstelik eril bakış, ille de erkeklerin bakışı anlamına gelmiyor. İşin acı yanı, kadınların çoğunun da kendilerine eril bakışla bakıp, "arzu nesnesi", "iffetli anne", vs. sıfatlarla tanımlamaları.

141 "Konu, 'evlenilecek ve eğlenilecek kız' tartışması ve son olarak Emre Altuğ isimli yakışıklı şarkıcımızın, 'Çağla Şikel eğlenilecek değil evlenilecek kızdır' şeklindeki yargısıyla iyice alevlendi." (Reha Muhtar, 29 Mayıs 2007, *Vatan*)

142 http://blog.milliyet.com.tr/Blog.aspx?BlogNo=8788

Yani ezilenler, ezenin diliyle konuşuyor, onun gözüyle görüyorlar; "son sömürge kadınlar"ın ruhları sömürgeleştirilmiş. Bu nedenle ataerkil düzenin yeniden üretilmesinde kadınların da erkekler kadar sorumlu olduğu iddia edilebilir. Kadınların "bakireler" ve "hafifmeşrepler" olarak ikiye ayrılması ve birinci el ya da ikinci el araba benzetmesinin yapılması, kadının metalaştırılmasının en bariz örneklerinden.

Şimdi "ahlaksız Batı" ve "namuslu Doğu" ayrımını yapan muhafazakârlara asla prim vermeden, bu ayrımın en uç noktalarda yaşandığı Doğu ve Batı toplumlarından birer örnek verelim ve kadınların eril bakışı farklı şekillerde nasıl içselleştirdiğine dikkati çekelim.

> Annem, vücudumun kendime ait olmadığını, ileride evleneceğim adama ait olduğu için hiçbir erkeğin dokunmasına müsaade etmememi söyledi. "Bacaklarının arasında itina ile sakladığın bu kanı, kocanın akıtacağı güne kadar bekle."[143]

Amerika'da 1960'ların "cinsel özgürlük" atmosferinde kadınların ilk kez cinsel ilişkiye girme yaşı on sekiz iken, 1990'larda on beş yaşına düşmüş...

> Son günlerin meşhur gençlik dizisi *The O.C.* gibi milenyum sonrası diziler, cinselliği çok yaygın ve sıradan bir şey gibi gösteriyor. Ryan, partilerde kızlarla takılmaktan bahsederken, her ikisi de 16 yaşında olan Seth ve Summer, daha yeni tanışmalarına rağmen, cinsel birliktelik yaşıyorlar. Bakire olduğunu Seth'e son anda itiraf eden Summer, bu gerçeği ona söylemediğini çünkü şöhretini koruması gerektiğini ve ayrıca Seth'in onu küçümseyebileceğini anlatıyor.[144]

---

143 Faslı Noamane-Guessous'nun *Bütün Utançların Ötesinde* kitabından yapılmış bu alıntıları şu yazıdan öğrendim. Boyraz, A. (2010), "Çeyiz Sandıklarımız", 7 Mart 2010, *Radikal İki*.

144 Twenge, J. M. (2009), *"Ben" Nesli: Bugünün Gençleri Niçin Bu Kadar Özgüvenli ve İddialı Fakat Bir O Kadar da Depresif ve Kaygılı?* (çev. Öztürk, E.), Kaknüs Yayınları, s. 225, 235.

Bekâretin fetişleştirilmesi de, hiç önemsenmemesi de, kadını bedenine, bedeni de bir metaya indirgeyen iki yanlış bakış açısı değil mi? Bir tarafta kadına uygulanan açık şiddet, öteki tarafta duyarsızlaşma, her şeyin "sınırsız eğlence"ye indirgendiği, hiçbir ideale yer bırakmayan bir nihilizm ortamı. Bir tarafta "mal"ın sahibinin önce babası, sonra kocası, öteki tarafta malın tek sahibi kadın olsa da, ikisinde de kadın bedenine yabancılaşmış ve cinsellikle sevginin bağı kopartılmış. İki 15 yaşında kız, koşulları birbirinden çok farklı olsa da, ikisi de hiç tanımadıkları erkeklerle cinsel ilişkiye giriyorlar, ilki zorla ve evlendirilerek, diğeri gönüllü olarak ve bir gecelik "eğlence" için.

Ufuktaki Olasılık: Kadınların Özgürleşmesi

Bu bölümde, kadının binlerce yıl süren "düşüş" öyküsüne ve yaklaşık iki yüz yıllık tarihi olan "yarılma" sürecine ana hatlarıyla değindim. Kadınların yabancılaşmasının çağdaş biçimlerine örnek olarak görülebilecek üç temaya odaklandım: Kadınları bakire/evlenecek kadın ve fahişe/eğlenecek kadın olarak ayıran zihniyet; "genç ve güzel değilsen, görünmezsin ve mutluluğu hak etmezsin" dayatması; "ev kadının" görünmez ev içi emeği. Bunlardan en önemlisinin sonuncusu olduğunu düşündüğüm için bu konudaki feminist tartışmaya kısaca değinmek istiyorum.

Birleşmiş Milletler'in 1980 verilerine göre, kadınlar dünya gelirinin yüzde 10'u karşılığında dünyadaki işin üçte ikisini yapıyorlar ve dünya mal varlığının sadece yüzde 1'ine sahipler.[145] Cinsiyetler arası bu muazzam eşitsizliği gidermek mümkün mü?

Kadınların ev içi emeği ücretlendirilmediği için (Gayri Safi Milli Hasıla hesaplanırken de, kocasının ve çocuklarının gözünde de, mesleği sorulduğunda "mesleğim yok, ev kadınıyım" demesindeki eziklikte de) milyonlarca kadının emeğinin

145 James, S. (2010), *Cinsiyet, Irk, Sınıf: Kadınlardan Yeni Bir Perspektif* (çev. Sönmez, A., vd.), Bgst Yayınları, s. 298.

sömürülmesi de yok sayılıyor. Serbest piyasa koşullarında, işçi ve işveren arasında "özgür irade"yle yapılmış bir sözleşmeye dayalı ilişkinin aslında işçinin ürettiği artıdeğerin işveren tarafından sömürüsüne dayalı olduğunu ortaya koyan Marx, "üretim alanı"ndaki sömürüyü görünür kılmıştı. Feministler de, evlilik kurumu iki insanın "özgür irade"sine dayansa bile aslında kadının ev içi emeğinin karşılığını alamadığını vurgulayarak, insan gücünün "yeniden üretimi" alanındaki sömürüyü açığa çıkardılar.[146]

> Ev işleri ücretsiz olduğu için, işveren ile ücretli işçi arasında olduğu gibi bir para takası yoktur; bu yüzden mesele sanki tamamen özel bir konuymuş gibi algılanır, sanki kadınlar açısından bu, uysal ve şefkatli kadın doğasına uygun bir sevgi işinden ibarettir. Böylece kapitalist "insan doğası" kuramı, kadınların yoksulluğunu yüceltir ve över, ücretsiz köleliğimizi gizler (...) Fakat nasıl ki, ücretli çalışanların yaptığı iş zorunlu işse; nasıl ki bu iş yüzünden öğrenmeye, keşfetmeye, yaratmaya ve yeteneklerini geliştirmeye fırsatları kalmıyorsa, emek gücünü ücret almadan üretenler de zorunlu iş yapmakta, kendilerine ait zamandan ve olanaklardan yoksul bırakılmaktadırlar.[147]

"Bir kadının çocuğu olduğunda, eve ve kendisi için çok önemli olan çocuklarına zincirlenir. Çocuğunuz olana kadar, ev kadınlığının ne demek olduğunu tam olarak bilemezsiniz."[148] Gündelik hayatta sıkça kullanılan ve sağduyunun parçası haline geldiği için pek sorgulanmayan, kadının ev kadınlığını "doğal"laştıran ve meşrulaştıran iki temel argümandan bahsedebiliriz. Bunlardan ilki "çocuğun iyiliği", ikincisi de "annenin iyiliği" açısından annelerin çocukları okul çağına gelene değin ev kadınlığı yapması gerektiğini iddia eder.

---

146 Ev içi emek tartışması olarak bilinen bu konuyu ilk kez gündeme getiren makale için bkz. Benson, M. (1969), "The Political Economy of Women's Liberation", *Monthly Review*, cilt 21.

147 James (2010), s. 154.

148 *İbid,* s. 29.

İlk argümana göre, çocukların bakımı temel olarak annenin görevidir ve babanın rolü ikincil olmak zorundadır. Çocuğa en iyi annesi bakabileceği için, babasının, başka bir akrabanın, ya da bir bakıcının ilgilendiği çocuk bütün gün annesinden mahrum kaldığında bu durumdan duygusal ya da zihinsel açıdan zarar görecektir.

Bu argümanın temelindeki örtük varsayım biyolojik determinizme dayanır: Doğada nasıl yavrularla ilgilenip, onlara avlanmayı ve hayatta kalma becerilerini öğretenler annelerse, insanlar âleminde de böyle olmalıdır; çünkü "annelik içgüdüsü" diğer memelilerde olduğu gibi dişi insanlarda da çok güçlüdür. Oysa benzer bir babalık içgüdüsünden bahsetmek mümkün değildir, çocuklarını çok seven babalar bile onlarla en fazla birkaç saat geçirip oynayabilir, ama çocuk bakımını tümüyle üstlenemezler. Bu görüşün dayandığı diğer varsayım da, babalar bebeklerini emziremediği için ve dışarıda çalışmak zorunda olduklarından çocukların bakımını "eşit" biçimde üstlenemeyeceği görüşüdür.

Peki, bebekler en fazla altı ay ya da bir yıl emzirildikleri ve babalar çocuk bakımının diğer tüm gereklerini yerine getirebilecekleri halde neden onlara bakmak annelerin temel görevi olsun ki? Doğadaki cinsiyetler arası görev dağılımını insanlar arası işbölümüne uyarlamanın bence en büyük sakıncası, kültürün rolünün ve değişim olanaklarının üstünü örtmesi ve "böyle gelmiş, böyle gider" kolaycılığına kapılıp, var olan düzeni meşrulaştırarak, daha güzel ve adil bir düzen düşleyebilmemiz için elzem olan hayal gücümüzü iyice köreltmesi. Bence dürüst konuşmak gerekirse "erkekler çocuk bakamaz" yerine "erkekler dış dünyada rekabet edip, güç ve başarı peşinde koşmayı, evde oturup çocuk bakmaya tercih ederler" denmeliydi. Bu durum kabul edildiğinde, "Evet, ama kadınlar da tüm gün evde kalmayı istemezler. Yüzyıllardır erkekler çocuk bakımından muaf kalma ayrıcalığına sahipti çünkü kadınların eğitim görme ve

meslek edinme olanakları çok kısıtlıydı. Ama madem şimdi kadınların da ücretli işlerde çalışması mümkün ve hatta ailenin geçinmesi açısından zorunlu hale geldi, artık cinsiyetler arası adaletin sağlanması için bu geleneksel roller değişmeli!" demem mümkün olur.

İkinci argüman, tam da bu noktadan başlar. Günümüzdeki rekabetçi piyasa koşullarında, var olan işlerin çoğu yabancılaştırıcıdır. Erkekler ailelerini geçindirmek için, çoğu kez hiç istemedikleri bir işte, pestilleri çıkana kadar çalışmak zorundadır. Oysa en azından orta-üst sınıftaki kadınların tüm gün evde kalıp en sevdikleri varlık olan çocuklarıyla vakit geçirme, kocalarının kazandığı parayla alışveriş yapma ve böylece yıpratıcı çalışma hayatından uzak kalma lüksü vardır. Üstelik evde genellikle kadınların sözü geçtiği için, sevgi dolu bir aile hayatının olduğu (yani aile içi şiddetin olmadığı) durumlarda ev kadının ezildiğinden söz etmek de mümkün değildir. Zaten küçük çocuğu olan kadınlara sorulduğunda, çoğunluğunun çalışmamayı tercih ettiği görülür. Özellikle iktisadi kriz dönemlerinde, ilk işten çıkarılanlar kadınlardır ve her evde tek kişi çalışacaksa, ücretli işte çalışan kişinin evin erkeği olması gerektiği varsayılır. Çok mantıklı, değil mi? Ne de olsa genellikle kocalar, karılarından daha eğitimlidir ve daha çok para kazanabilirler; işsiz kaldıklarında gururları daha çok kırılır; zaten kadınların dışarıda çalışmadıklarında da evde yapacakları başka bir işleri vardır.

Bu argüman, diğerine göre daha güçlü ve makul gözükse de, karşı çıkılması daha zor olduğu için bence kadın hareketi açısından daha tehlikeli. Esas sorunlu yanı, kapitalizm içindeki yabancılaştırıcı çalışma koşullarını değişmez bir gerçeklik olarak kabul edip, düzeni ideolojik olarak yeniden üretmesi; böylece yabancılaşmanın aşılmasına dair umudu ve çabayı kösteklemesi.

Evet, tarihe baktığımızda, kadınların ücretli işlerde çalışma oranının artması, savaş koşulları gibi "piyasanın talepleriy-

le" bağlantılıydı. Bu sayede kadınlar bir yandan evlerinin dört duvarının dışına çıkıp ufuklarını genişlettiler ve ekonomik bağımsızlıklarını kazanarak özgüven sahibi oldular; öte yandan hem ücretli iş, hem de ev işi yaptıklarından üzerlerindeki yük iki katına çıktı. 1990'lardaki iktisadi krizlerle kadınların ücretli iş alanındaki tarihsel kazanımları geriye gitti ve tekrar "ev kadınlığı" yüceltildi. Ee, peki piyasanın böyle gelgitleri olurken, kadın hareketi kendini yükselen dalgaya bırakıp, kadına o dönemde biçilen rolü kabul mü etsin? Tıpkı, "gerçekçi" olduklarını iddia ederek, "işçi sınıfı öldüğü için sosyalizmin kurulması artık mümkün değil" karamsar görüşünü savunanların yaptığı gibi, "kadınların özgürleşmesi ancak bu noktaya kadar mümkün, bundan ötesi mümkün değil" mi demeliyiz?

Kapitalizmin tarihinin 300 yıllık, ataerkil düzenin tarihininse çok daha eski olduğunu göz önüne alırsak, sizce hangisinin aşılması daha mümkün? "İkisi de eşit derecede imkânsız!" dediğinizi duyar gibi olsam da, duymazlıktan gelmeyi tercih ediyorum. Üstüne üstlük kapitalizmden esas yarar sağlayanlar, dünyanın toplam nüfusuna göre iyice azınlıkta olan sermayedarlar ve üst düzey yöneticiler iken, ataerkil düzenden yarar sağlayanlar nüfusun yarısını oluşturan erkekler (mi acaba?) Durumu böyle tespit ettiğimizde, hem daha köklü, hem de nüfusun yarısının çıkarına olan bir düzenin değişmesi imkânsız görünüyor. Oysa, eğer ataerkil sistemden aslında erkeklerin de mustarip olduğunu gösterebilirsek, o zaman değişim ihtimali de ortaya çıkıyor. "Erkek adam güçlüdür, ağlamaz, ailesini tek başına geçindirir, savaşır, dövüşür, vs." söyleminin baskısı altında kalan tüm duyarlı heteroseksüel ve homoseksüel erkekler nüfusun yüzde kaçı acaba?

Bu konuda bir karara varmak için iki farklı paradigmadan hangisini seçtiğimiz çok önemli. Eğer tarihsel değişimin zıt çıkarlara sahip grupların güç mücadelesi sonucunda gerçekleşti-

ğini düşünürsek, o zaman binlerce yıldır güçlü taraf olan erkeklerin güçlerini kaybetmek istemeyeceğini ve kadınların özgürleşmesini engellemeye çalışacaklarını iddia edebiliriz. Virginia Woolf'un şu tespitine katılmamak elde değil.

> Kadınlar yüzyıllardır erkek görüntüsünü gerçek boyutlarının iki katında gösterebilen enfes bir güce sahip büyülü birer ayna görevini yerine getirmişlerdi (...) Uygar toplumlarda kullanımları nasıl olursa olsun, aynalar tüm şiddete dayalı ve kahramanca eylemler için gereklidir. Napolyon ve Mussolini, her ikisi de, bu nedenle kadınların zayıflığı üzerinde önemle dururlar, çünkü kadınlar daha aşağı düzeyde olmasalardı büyüteç işlevini yerine getiremezlerdi. Bu durum, kadınların, erkekler açısından gerekliliğini kısmen açıklamaya yarar. Kadının eleştirisi karşısında duydukları tedirginliği de (...) Çünkü kadın gerçeği söylemeye başlarsa erkeğin aynadaki görüntüsü küçülmeye başlar (...) Erkek sabah kahvaltısında ve akşam yemeğinde kendini gerçek boyutlarının en az iki katında göremezse, kararlar vermeyi, yerlileri uygarlaştırmayı, yasalar koymayı, kitaplar yazmayı, özenle giyinip yemekli toplantılarda konuşmalar yapmayı nasıl sürdürecektir?[149]

İlk paradigma olan "güç mücadelesi" tezinin farklı biçimlerini Hobbes, Nietzsche, Marx ve Foucault'da bulabiliriz. İkinci paradigmayı ise Hegel'in köle-efendi diyalektiğine dayandırabilir ve Marx'ın sosyalizm idealini kapsayacak şekilde genişletebiliriz. Bu görüşe göre, güç savaşımına dayalı ilişkiler iki taraf için de yabancılaştırıcıdır çünkü insanın temel ihtiyaçlarından biri olan eşitleri tarafından fark edilmek ve saygı görmek hedefinin gerçekleşmesine ket vurur. Başka bir deyişle, ancak herkesin özgür olduğu türden eşitlikçi toplumlarda bireysel özgürlük mümkündür ve ancak cinsiyetlerin eşitliğine dayanan bir toplumda kadın ve erkeğin de özgürleşebilmesi mümkün olur.

149 Woolf, V. (2003), *Kendine Ait Bir Oda* (çev. Öncü, S.), İletişim Yayınları, s. 40-41.

Oysa günümüzdeki yaygın kanı bunun aksini iddia eder: Daha fazla özgürlüğün ancak daha fazla güç sahibi olmakla elde edilebileceği, herkesin daha fazla güç peşinde olduğu ve bu yüzden güç mücadelelerinin hayatın her alanında (ekonomi, siyaset, toplumsal ilişkiler) kaçınılmaz olduğu varsayımlarına "gerçekçilik" adı altında dogmatik bir şekilde inanılır.

Bu iki görüşü, farklı paradigmalar olarak adlandırdım çünkü insanın ne olabileceğine, kendini ne kadar dönüştürebileceğine dair zıt varsayımlardan yola çıkıyorlar ve dünyayı anlamlandırmak için bambaşka kavramsal çerçeveler sunuyorlar. Üstelik birinin diğerinden üstün olduğunu "nesnel" biçimde göstermek de mümkün değil, çünkü hangi görüşe eğilim duyuyorsak (ya da "inanıyorsak") onun çerçevesiyle dünyayı gördüğümüz için, bunun dışına çıkıp da bakamıyoruz. Bu biraz da Kant'ın bilgi kuramının temelindeki sava benziyor. Nasıl Kant'a göre dünyanın kendi içinde nasıl olduğunun bilgisine erişmemiz mümkün değilse ve dünyayı anlamanın tek yolu zihnimizdeki "kategorileri" deneyimsel olgulara empoze etmek, bu gözlükleri takarak dünyaya bakmaksa, ben de felsefe, politika, psikoloji ve sosyolojinin kesiştiği bir alana, yani "insan"ın ne olduğuna dair temel fikirlerimizi bu iki paradigmadan birine yönelerek oluşturduğumuzu, ufuk çizgimizi belki de bilincine varmadan yaptığımız bu seçimin belirlediğini düşünüyorum.

Ancak kadınların özgürleştiği bir dünyada erkeklerin de (bugünkü güçlerini kaybedince) tam anlamıyla özgürleşebileceği tezimi ete kemiğe büründürmek için bir düşünce deneyi yapalım. Öyle bir toplum olsun ki, hem kadınlar, hem de erkekler yarı zamanlı işlerde çalışıyor; birisi çalışırken, diğeri çocuklara bakıyor, ya da yaygın ve ucuz bir sosyal hizmet olarak sunulan kreşleri kullanıyorlar. Devletin temel görevi bedava eğitim ve sağlık hizmetleri ile çok ucuza konut sağlamak olduğu için, kazandıkları maaşın yarısını kiraya, diğer yarısını çocuklarının eğitimine harcamak zorunda kalmıyorlar. Böyle

bir ülkede en çok ihtiyaç duyulan meslekler tarımsal üretim, doktorluk, öğretmenlik, mimarlık, park ve bahçe düzenlemeciliği, kütüphanecilik, tasarımcılık, yeşil enerji geliştirme araştırmaları, üniversiteler, sosyal hizmetler görevliliği gibi, hele de yarı-zamanlı yapıldığında yabancılaştırıcı olmayan meslekler. Sonuçta, bu ülkede servetine servet katanlar yok, çünkü zenginlerden yüksek gelir vergisi alınıyor; hele lüks araba ve cip sahibi olmak isteyenlerin muazzam vergi vermesi gerektiği için bunlara sahip olmak "statü sembolü" olmaktan çıkıp, "ahmaklık sembolü"ne dönüşmüş. Otomobil sayısı iyice az, kamu taşıtları çok yaygın ve rahat; bisiklet ve motorsikletler de (Paris ve Barcelona'da olduğu gibi) belediye tarafından sağlanıyor, bir duraktan jetonla alınıp, başka bir durağa bırakılabiliyor.

Bence tam zamanlı yapılan her işin yabancılaşma potansiyeli artar; buna annelik ve babalık da dahil. Bir yanda var olan tam zamanlı anneler ve hafta sonu babalarının düzeni, öte yanda "olması gereken" ikisi de sevdikleri işi yapan, yarı zamanlı anneler ve yarı zamanlı babaların dünyası varsa, hepimizin tercih edeceği dünyanın hangisi olduğu çok bariz değil mi? Böyle seçenekler bize hiçbir zaman tepsi içinde sunulmayacağına göre, esas mesele bu seçeneği birlikte talep edebilmenin ilk adımı olarak zihnimizdeki engelden, yani "zaten mümkün değil, fazla ütopik" yargısından nasıl kurtulabileceğimizdir. İsyancı 68'lilerin "Gerçekçi ol, imkânsızı iste!'" sloganına esas şimdi çok ihtiyacımız var.

8

Oburluk Çağı: Sıkıntıdan Kaçarken

Sıkılıyorum ve dışarı çıkıyorum. Oh be! Dünya varmış! Önce amaçsızca yürümeye başlıyorum, bilmediğim sokaklara giriyorum, bildiğim kitapçıları geziyorum, bir kafede oturup çay içiyorum, etrafı izliyorum. Hayatı yaşamadığım, sadece izlediğim duygusuna kapılıyorum. Kimlerin hayatının daha "sahici" olduğunu düşünüyorum. Yanlış çağda, yanlış mekânda doğduğumu düşünüp hayıflanıyorum. Hayatım gayet sıradan ve monoton; her gün birbirine benziyor. Alışkanlıktan hep benzer yerlere gidiyorum, bazen farklı yemekler deniyorum. Her şey ne kadar sıkıcı! Trafik, kalabalık yollar, sıcak bastırıyor; kaçıp evime dönüyorum; müziğe, filmlere ya da kitaplara sığınıyorum. Biraz para biriktirebilirsem şehirden kaçıp birkaç günlüğüne tatile çıkıyorum. Tatil biter bitmez, yine aynı tas, aynı hamam. Şu okul bir an önce bitse, iyi bir iş bulup, ailemden ayrı yaşamaya başlasam ve âşık olsam, o zaman asıl hayatım başlayacak. Aslında sadece vakit öldürüyorum...

Şimdi iyi bir işim var, âşık oldum, evlendim; çocuğum bile oldu. Evet, artık kendimi köksüz hissetmiyorum ama anneliğin bu kadar yorucu ve tam zamanlı bir iş olduğunu tahmin edemezdim. Şimdi daha mutluyum ama eskisi kadar özgür değilim. Artık sıkılmaya pek vakit bulamasam da, bu sefer annelik rolümün diğer tüm rollerimi gölgede bırakması nedeniyle

kendimden sıkılıyorum. Oğlum yuvaya başlayıp kendime daha fazla zaman ayırabildiğim zaman, "asıl hayatım" başlayacak. Yapmak istediklerimi yine ertelediğimi düşünüyorum; ama işin tuhafı aslında tam olarak ne yapmak istediğimi de bilmiyorum. Belki daha ilginç şeyler (dalgıçlık kursuna gidebilirim mesela), daha az rutin bir hayat, daha heyecanlı, daha farklı... Sıkıntımla yüzleşiyorum, hep yenilik peşinde koşarken, aslında kendimden kaçıyorum. Ne kadar oburum! Aslında beni mutlu edecek her şeyim var, ama yine de hayatımı daha anlamlı kılmak için "başka" bir şeyler arıyorum. Çağımızdaki en yaygın duygu "sıkıntı" olabilir mi acaba?

> Kierkegaard'a göre, tanrılar sıkıldıkları için insanları yarattılar; Âdem tek başına sıkıldığı için Havva yaratıldı. O günden beri sıkıntı dünyaya girdi ve nüfusun artışına paralel olarak sıkıntı da arttı. Nietzsche'ye göre Tanrı yedinci günde sıkıldı, yani tanrılar bile boşuna sıkıntıyla mücadele etmeye çalıştılar (...) Alberto Moravia, Âdem ile Havva'nın sıkıldığını iddia etti; Kant'a göre ise cennette kalmayı sürdürselerdi sıkılacaklardı.[150]

Sıkıntı gerçekten de insanlık kadar eski mi? Yoksa daha çok kapitalizmin ürünü, hatta sadece orta ve üst sınıfın "yabancılaşmış" bireylerine özgü bir ruh hali mi? Tüketim toplumunda bir yandan "birey" olma hevesi diğer değerlerin önüne geçiyor, öte yandan insanın kendisi olması (sahicilik) gitgide zorlaşıyor. Çünkü hem "farklı" olmak, hem de yalnız kalmamak (dolayısıyla, diğerlerine "benzer" olmak) istiyoruz. Farklılık peşinde koşarken, daha "parlak" görünen hayat tarzlarına özenip kendimizden hoşnut olamıyoruz. "Keşke"ler arttıkça, "yeterli"nin anlamını unutuyoruz; tatminsizlik ve oburluk karakterimize damgasını vuruyor. Daha "başarılı" olma arzusuyla bedenimizi, ruhumuzu ve zamanımızın çoğunu satarak tekdüze işler yaptıkça ve hayatımızı daha anlamlı kılma arayışında safi kendi

150 Svendsen, L. (2005), *A Philosophy of Boredom*, Reaktion Books, s. 20.

içimize dönüp, duygularımızı didikledikçe, daha fazla sıkılıyoruz. Bu duygudan kaçmak içinse "kültür endüstrisi"nin sunduğu eğlence, turizm, macera paketlerini satın alıyoruz. Böylece yabancılaşma, emek gücümüzü sattığımız iş alanından boş zamanlarımıza doğru yayılıyor. Patronumuz ve ev sahibimiz için çalışıyoruz; tüketimimizle şirketleri güçlendiriyoruz; her şeyin metalaştığı bir sistemde hayatımız gitgide sömürgeleşiyor.

> Hayatımızda cenneti elde edebileceğimize inandırıldık; bununla karşılaştırıldığında geldiğimiz noktayı görmek, acı veriyor (...) Gençliğimizi servet edinmeye çalışarak, servetimizi gençlik elde etmek için harcıyoruz (...) Çoğumuzun hayatında birkaç gerçekten ilginç an var, gerisi sadece vakit doldurmak için. Hayatımızın sonunda bu özel anlar bir araya gelip birilerinin biraz ilginç bulacağı bir hayat hikâyesi oluştursa şanslıyız."[151]

Bu kısırdöngü nasıl başladı? Kaçış mümkün mü? Kierkegaard'ın "estetik" ve "etik" varoluş biçimleri arasında yaptığı ayrım, bu konuda düşünürken iyi bir başlangıç noktası olabilir.[152] Ona göre estetik yaşam biçimini tanımlayan şey, "fethetmek" arzusu. Kierkegaard, haz peşinde koşan Don Juan'ı ve bilgi peşinde ruhunu şeytana satan Faust'u buna örnek olarak gösteriyor. İki durumda da kişi kendine yabancılaşıyor çünkü kişiliğine bütünsellik ve süreklilik verecek bir hedeften yoksun. Geçmişi (anıları) ve geleceği (umudu) küçümseyip, sadece şimdiki zamanda (arzular) yaşıyorlar. Onlar için önemli olan, daha çok kadını baştan çıkarmak, ya da daha fazla şey bilmek; kendileriyle yarış halinde oldukları için nicelik niteliğin önüne geçiyor; hep daha fazlasını istiyorlar. Fethetmek zevki ve sıkıntı anları birbirini izliyor, melankolikleşen birey "rotas-

151 Coupland, D. (1995), *Generation X: Tales for an Accelerated Culture*, Abacus Books, s. 7, 10, 23.

152 Kierkegaard'ın kendisinin seçtiği üçüncü varoluş tarzını (dini yaşam biçimi) bu bölümün sınırları içinde ele almayacağım.

yon yöntemi"yle yeni deneyimler ve hazlar arayarak kendinden kaçmayı sürdürüyor. Estetik yaşam biçimi aslında kendini yadsıyor, çünkü yeni hazlar aracılığıyla sıkıntıdan ve kaygıdan kaçmak bireyin temel uğraşı haline geliyor. Hep "eksantrik" (merkezi kaymış) deneyimler peşinde olduğundan, bir türlü yaşamına anlam verecek, kendi farklı yönlerini bütünleştirecek temel bir hedef bulamıyor. Sadece kendinden kaçma yollarının çeşitlendirildiği bu yaşam biçiminin sonucu olarak, birey gerçek bir seçimle baş başa kalıyor: Ya kaygıdan kaçmaya devam edecek, ya da kaygıyı kabullenip, bunu başka bir aşamaya ("etik yaşam") geçiş için tetikleyici haline getirecek. Kaygıyı kabullenmek, öznelliği yoğunlaştırıyor ve sahiciliğin kapısını aralamayı mümkün kılıyor. (Aklımıza *Matrix*'te Neo'nun yaptığı, mavi ve kırmızı haplar arasındaki tercih; yani hakikati bilmenin bedelinin acı çekmek olduğu geliyor.) Estetik yaşam biçimini sürdüren romantik âşık, ilginç anlar koleksiyonu yaptığından, tekrarlardan sıkılıyor; oysa Kierkegaard'ın etik yaşam biçimine örnek olarak verdiği evli adamın gerçekten ilgilendiği somut bir şey var olduğundan (kendini evliliğini güzelleştirmeye adadığı için), bu tekrarlardan zevk alabiliyor. İlkinde görevlerden kaçış, ikincisinde özgür seçime dayanan sorumluluklarla kendini gerçekleştirme öne çıkıyor.

Yeni renkler peşinde, rüzgârın estiği yöne doğru sürüklenen (kolayca manipüle edilebilen, baştan çıkartılabilen) bir kelebeğe benzeyen hazcı birey ile tutkuyla bağlandığı bir idealin etrafında dönüp durarak kozasını ören ipekböceğine benzeyen etik birey arasındaki ayrım, günümüzde ne olduğumuza ve ne yaparsak hayatımızı daha anlamlı kılabileceğimize dair ipuçları barındırıyor. Oysa dışarıdan baktığımızda, çiçekten çiçeğe tasasızca uçan bir kelebek bize özgürlüğü çağrıştırıyor; kendisini kozasının içine hapseden ipekböceğinin ise özenecek bir yanı yokmuş gibi geliyor. Kelebek sadece şimdiyi yaşarken, ipekböceğinin şimdisini, gelecekte ne olacağı belirliyor.

Kelebeği daha özgür olarak görmemizin altında özgürlüğü sonsuzlukla ve sınırsızlıkla ilişkilendirmemiz yatıyor olabilir. Halbuki, matematikte değişik sonsuzluklar arasında yapılan ayrıma göz attığımızda, sağduyuya ters gelen, çok şaşırtıcı bir sonuçla karşılaşırız. Cantor'un çapraz ispatına göre, mesela 0 ve 1 arasındaki bütün noktaları belirten reel sayıların kümesi (sınırlı bir sonsuzluk), tüm tam sayıların kümesinden (sınırsız bir sonsuzluk) daha büyüktür. Bu sonuçtan yola çıkarak özgürlüğün anlamına dair farklı bir sezgi geliştirebiliriz. Hazcı/obur birey, acıdan kaçar ve zevk peşinde koşar; oysa hayatta sonsuz sayıda acı ve zevk olduğu için, hiçbir zaman "tam" hale gelemez. Oysa, kendi sınırlarını belirleyebilen birey, bu sınırlı alanda sonsuzu yakalayabilir. Örneğin, kendine uygun, yeteneklerini kullanabileceği yaratıcı bir mesleğe sahipse, her gün "aynı" işi yaparken bile kendini gerçekleştirebilir. Değerini bildiği, özen gösterdiği, kafa dengi birkaç arkadaşı olan birinin, internetteki bir sosyal paylaşım ağında 1000 "arkadaşı" olan birine göre çok daha sahici ve dingin olması gibi. Çağımızda her şeyin daha fazlasının, daha büyüğünün, daha gösterişlisinin daha iyi olduğuna şartlandırılmışken, sadeliğin, az ve özün değerini bilmek, yalnızlığıyla barışık olmak, dış motivasyonlara muhtaç olmadan kendini motive edebilmek gibi hasletler, kısaca kendi sınırlarının farkına varıp, bütünselliğe ulaşmak gitgide zorlaşıyor. Acaba özgürlüğü, her istediğini sınırsızca yapabilmek olarak algılamamız, çağın ruhunu (şişirilmiş, botokslanmış egoların ya da narsizmin yükselişini) yansıtıyor olamaz mı?

– "Narsizmin ana sponsorları: Çocuksu arzu ('Daha fazlasını iste!'), tümgüçlülük düşlemleri ('İmkânsız diye bir şey yoktur'), tekbencilik ('Kendimi seviyorum'), açgözlülük ('Limit sizsiniz'), haklılık duygusu."

– "Narsist bireyin paradoksu: 'Ben kendimi eksikliklerimle, yani 'olduğum gibi' sevemiyor ve bunu kibirli büyüklenmem ile ör-

terek hiç belli etmiyor olsam da beni 'böyle' sevin ve öyle belli edin ki 'kendimi kusurlarımla sevemeyişim'den kurtulayım!'"

– "Narsizm 'ısrar' (ki vazgeçmenin reddidir) ve 'ifrat'tan beslenir. Vazgeçebilmek ve yetinebilmek ('Yeter'i bilirsen 'kendine yeterli' olursun!') insanoğlunun mutluluğu için elzemdir!"
– "Narsizm: 'henüz yapamamış' olduklarına hayıflanmaktan 'şimdiye dek yapmış' olduklarının keyfini yaşayamamak ya da Dimyat halleri yüzünden müzmin açlık!"[153]

Modern (ve özellikle postmodern) toplumların fiziksel, duygusal ve psikolojik oburluğu nasıl teşvik ettiğini anlamak için, bireyin karakterini biçimlendiren toplumsallaşma sürecindeki temel kurumlar olan aile, okul, iş ve kitle iletişim araçlarının etkilerine odaklanalım. Her ne kadar ebeveynlerin çocuklarını koşulsuz sevdiği söylense de pratikte çocuğun yetiştirilmesi, eşeklerin havuç ve sopayla terbiye edilmesine epey benziyor. Çocuk ebeveynlerin hoşuna gidecek şekilde davrandığında daha çok sevildiğini, onlara karşı çıkarsa bu sevginin geri çekildiğini gördükçe, sevginin hiçbir zaman koşulsuz olmadığını fark ediyor. Böylece sezgisel olarak, "iyi" kavramını "başkalarının onayını almak ve sevilmek"le, "kötü" kavramını ise "dışlanmak, önemsenmemek"le ilişkilendiriyor. Toplumsal normların içselleştirilmesi ve otoriteye itaat herhalde önce aile içinde kök salıyor. Hele ki her istediği satın alınıp, şımartılan çocuklar, büyüdüklerinde bile evrenin merkezinin kendileri olduğunu düşündükleri için, bencil, sabırsız, başkalarının ihtiyaçlarına duyarsız, duygusal açıdan çocuk kalmış (hep almak isteyen) yetişkinlere dönüşüyorlar. Başkalarından beklentileri arttıkça hayal kırıklığına uğrama ihtimalleri de artıyor. Başka bir deyişle, acı çekmemek için gardını almış, bağlanmaktan korkan bireylerin arasında yaşadıkları için, talep ettikleri sınırsız sevgiyi de bulamıyorlar.

153 Eğrilmez, A. (2010), "Narsizm Üzerine Eğretilemeler: Sevgili Arsız Narsist", *PsikeArt*, sayı 7, Ocak-Şubat 2010, s. 40-43.

Okul çağıyla birlikte sevilme arzusunun yanı sıra "başarı kültü" ve "statü endişesi" ön plana çıkıyor; iş hayatına girince de bunlar iyice pekişiyor. Sevilme arzusu da genellikle kadınlar için romantik ilişkilerde aşırı talepkârlık ve bilinçaltındaki "beyaz atlı prens" beklentisi, erkekler içinse başkaları üzerinde güç sahibi olma tutkusu olarak biçim değiştiriyor. Sınavlar silsilesi içinde sürekli başarıları başkalarınınkiyle kıyaslanan, diğerlerini rakip olarak görmeye teşvik edilen, yarışmacı hevesleri spor gibi zararsız alanlar yerine kaderlerini belirleyen üç saatlik üniversite giriş sınavı gibi hedeflere yönlendirilen öğrencilerin okulu sevmemeleri ne kadar doğal.[154] Asıl tuhaf olan, kendini öğrencilerin ufuklarını geliştirmeye, onları eğitmeye adadığını iddia eden kurumların, öğrencilerin nefreti karşısında bu kadar duyarsız kalması. Okulların esas hedefi ağaçları yaşken eğerek, çocukları kapitalist sisteme uyumlu bireyler haline getirmek: rekabetçi, bireyci, otoriteye itaatkâr ve ikiyüzlü (köprüyü geçene kadar ayıya dayı diyen). Bunun sonucunda, ergenler arasında yaygın olan şu düşünce biçimi karşımıza çıkıyor: "Şimdi (okulda ve işte) otoriteye boyun eğmeliyim ki, öğretmenlerin/amirlerin gözüne girip yükselebileyim. İleride güçlü olunca ben de başkalarına emredeceğim ve o zaman kimse bana karışamayacak. İnsanlar arası ilişkiler hep güç savaşımı içermek zorunda, tek tek bireylerin oyunun kurallarını değiştirmesi mümkün olmadığından, idealist değil, gerçekçi olmak lazım."

Okulda öğrendiklerimizin çoğu, sadece bir sonraki aşamaya geçmemizi sağlayacak sınava yönelik ezberlediğimiz, sınav biter bitmez unuttuğumuz bir sürü gereksiz bilgi. Peki, neden kimse hayatının yaklaşık 11–15 yılının okullarda heba edilmesine ve bu kadar kıymetli olan zamanının çalınmasına itiraz etmiyor? Çünkü inanıyoruz ki böyle gelmiş, böyle gidecek. Bütün okullar bitince de kendi zamanımıza sahip olamayacağız; iş bulacak ka-

154 Bu konuda yapılmış çok güzel bir belgesel için bkz. *3 Saat (Bir ÖSS Belgeseli)*, yönetmen: Can Candan, 2008.

dar şanslıysak, büyük ihtimalle sevmediğimiz bir işte haftanın altı günü, "esnek çalışma saatleri"ne razı olup, bizi zar zor geçindirecek kadar para kazanacağız.[155] Ama başımıza bağlanmış "başarı" havucu bizden hep bir adım önde gidecek ve dünyaya at gözlüğümüzden bakarak kariyerimizde yükselme, daha iyi bir iş bulma, daha çok tüketme, kısaca bir gün yırtabilme ya da köşeyi dönme hayalleri kuracağız.

> Birçok ebeveyn, çocuklarının, bırakın anlamlı bir mesleği, gelecekte iş sahibi olmasını bile garanti etmeyen bir toplumda büyüdüklerini artık biliyorlar. Birçok öğretmen de bunun farkında. Şu anda, eğitimin rolüne dair tartışma olgunlaşmış durumda. Halkın parasını, işverenlere hizmet etmeye göre düzenlenmiş bir eğitim sistemine akıtmaya devam etmek çok da anlamlı görünmüyor. Çoğu iş, özel beceriler ya da eğitim gerektirmez, herkes tarafından yapılabilir. İnsanı daha fazla zorlayan, ondan daha çok beceri edinmesini gerektiren işler de, en iyi biçimde yine işe girdikten sonra öğreniliyor. İşverenlerin kendileri de, okulların ya da üniversitelerin sağladığından çok, kendi eğitim programlarına güveniyorlar (...) İşverenler okul eğitimine, müfredatın içeriğinden çok, genç insanların gelecekteki ezilme durumlarına göre toplumsallaşması konusunda sahip oldukları "uzmanlık" nedeni ile değer veriyorlar. [156]

Aile ve okuldan sonra sırada, toplumsallaşmanın üçüncü kilit kurumu olan işyeri (daha doğrusu ücretli iş sistemi) var. Üçü de sanki ezelden beridir var ve hep var olacak gibi geliyor. Oysa aile kurumu birkaç bin yıldır, zorunlu eğitim yaklaşık 150 yıldır, ücretli işler ise yaklaşık 250 yıldır hayatımızın parçası.

---

155 İş ilanlarındaki "esnek çalışma saatlerine uyumlu, memur zihniyetine sahip olmayan çalışma arkadaşı arıyoruz" ibaresi, aslında ne kadar çok şeyi çarpıtıyor. Memurların ve işçilerin uzun mücadeleler sonucu elde ettikleri sosyal sigorta, haftada 40 saatin üstü çalışınca fazla mesai ücreti almak gibi hakların geri alınması; "esneklik" adı altında, sanki çalışan ister sabahtan öğleye, ister ikindiden geceye kadar çalışabilir ve buna kendi karar verebilirmiş gibi yanlış bir izlenim yaratılıyor.

156 Lodziak, C. (2003), *İhtiyaçların Manipülasyonu: Kapitalizm ve Kültür* (çev. Kurt, B.), Çitlembik Yayınevi, s. 109.

> 1800 yılında Amerikan işçilerinin yalnızca yüzde 20'si bir işverenin güdümündeyken bu oran 1900'de yüzde 50'ye, 2000'de ise yüzde 90'a ulaştı. İşverenler ayrıca gün geçtikçe daha çok kişiyi çalıştırmaya başladılar. 1800 yılında 500'ün üzerinde insan çalıştıran işletmelerde çalışan işçi oranı yalnızca yüzde 1 iken, 2000'e gelindiğinde bu oran yüzde 55'i buldu.[157]

Marx, iş alanındaki yabancılaşmayı yaratanın ücretli kölelik olduğunu iddia ediyordu. Ne kadar doğru! Yaşamımızın çoğunu çalışarak geçirmek zorunda olduğumuzdan, oradaki diğer çalışanlarla rekabet, kendini üstlerine beğendirme çabasının, hiçbir yaratıcı faaliyette bulunmadan ve nefes almadan çalışarak geçen anlamsız günlerin sıkıntısının insanın tüm karakterini etkilemesi kaçınılmaz gözüküyor. Lodziak, bunu "zamanın manipülasyonu" olarak adlandırıyor.

> Kendi seçimimizin sonucu olarak değil, gereklilikten ötürü başka biri için yaşandığından, yaşamlarımızın büyük bir bölümü kendi yaşamımız olarak adlandırılamaz (...) Dahası, zorunluluktan yapmamız gereken işleri yaptıktan sonra geriye kalan zamanın bir bölümü, zorunlu işleri yerine getirmemiz için gerekli olan dinlenme, rahatlama ve bakıma harcanıyor. Sahip olduğumuzu söylediğimiz boş zaman, fazlasıyla parçalanmış durumda; "parçalar ve kırıntılar" halinde. Böyle bir durumda da, özerk eylem için kullanım değeri sınırlı kalıyor (...) Parçalanmış boş zaman tüketime, özerkliğin kullanılmasından daha çok uyar.[158]

Böylece kapitalist toplumlarda hayatının büyük kısmının kendi kontrolünün dışında olduğunu gören birey, güçsüzlük hissi olarak algıladığı özerklik eksikliğini telafi etmek için özel alana (aile ve tüketim) yoğunlaşıyor. Bu alandaki aşırı beklentilerin, hayal kırıklığına ve çaresizliğe yol açmasıyla, kısırdöngü kendini yeniden üretiyor. Bireyin çaresizliğinin

---

157 De Botton, A. (2005), *Statü Endişesi* (çev. Bayer, A. S.), Sel Yayıncılık, s. 113.

158 Lodziak (2003), s. 51, 62.

kaynağı, anlamlı bir toplumsal varoluştan yoksun olması, yani sistemin bireyi ezip, deforme etmesidir. Oysa sorunun çözümünü sistemi değiştirmekte değil de, kendini değiştirmekte arayan birey, gittikçe kendi içine döner, kişisel gelişim kitapları, antidepresan ilaçlar ya da terapiden medet umar. Böylece tatmin olmayan ihtiyaçlar, toplumsal bir muhalefet geliştirme çabasına değil de tüketime havale edilir; sistemin bireyciliği körükleyerek kendini yeniden üretmesine dolaylı olarak katkıda bulunulur.[159]

Kapitalizmin iyice körüklediği rekabetçilik, diğer insanları ya "önünde sınavı kazanmamız gereken bir *yargıç*, ya da yenilgiye uğratılması gereken bir *rakip* olarak algılamamızı teşvik ediyor. Her iki durumda da, karşımızdaki insan bir tehdit anlamına gelmektedir."[160] Böylece, bir yandan otoriteye mutlak itaat, öte yandan insanlara güvensizlik kök salıyor. Şöhret olma arzusu ve yalnızlık korkusu kişisel özgürlüğü engelleyen içsel kısıtlar olarak karşımıza çıkıyor.

Özellikle son otuz yıldır, toplumsallaşma sürecinde bireyin karakterini biçimlendiren en önemli aktör, ne aile, ne okul, ne de işyeri. Özellikle adım başı açılan büyük alışveriş merkezlerinin ve medyanın (televizyon, reklamlar ve internetin) tüketim çılgınlığını, teşhirciliği ve gözetlemeyi, gösteriş merakını ne kadar artırdığını herkes biliyor. Her gün maruz kaldığımız binlerce reklam, bize sürekli bir şeylerimizin eksik olduğunu söylüyor ve belirli şeyleri tüketerek daha renkli, cool, çılgın, mutlu bir hayat vaat ediyor. Çoğu kez bu vaatlere kanmadığımızı iddia etsek de, daha fazla parası olup, daha çok tüketebilmenin mutluluğun vazgeçilmez koşulu olduğu konusunda adeta herkes hemfikir.[161] Ne

159 *Ibid,* s. 68, 69, 72, 74.

160 Duhm, D. (2002), *Kapitalizmde Korku* (çev. Şölçün, S.), Ayraç Yayınevi, s. 157.

161 "Devlet, sermaye çevreleri ve medya, aynı üretim sürecinin parçaları olarak bir entegre tesis oluşturuyorlar. Ortada korunması gereken çıkarlar var ve bu çıkarları paylaşmayanlar toplumda çoğunluğu oluşturuyor. Bunlar gerçek;

tüketeceğimizi seçmenin, kendi zevklerimizi belirleyerek, kimliğimizi özgürce oluşturmak olduğunu sanıyoruz. Oysa tüketimin amacı sürekli yeni arzular ve tatminsizlikler yaratmak olduğu için, sahip olduğumuz şeyler çok kısa bir süre için bize haz veriyor; hep yeni oyuncak isteyen şımarık çocuklar gibi, son moda ıvır zıvırın peşinde dolaşıp, vakit öldürüyoruz.

Christopher Lasch, 1979'da yazdığı *Narsizm Kültürü* kitabında, kapitalizmin ilk aşamasındaki biriktirmeci (geleceğe yatırım yapan), açgözlü "iktisadi insan"ın yerine şimdi doğrudan tatmin talep eden (şimdide yaşayan, ne geçmişe ne de geleceğe ilgi duyan), huzursuz (kaotik ve dürtülere bağlı hareket eden) "psikolojik insan"ın (yani narsistin) geçtiğini iddia eder. [162]

> Medya narsisistik şan şöhret düşlerine zemin sağlayarak bu hayalleri pekiştiriyor, sıradan insanın kendini yıldızlarla özdeşleştirmesi ve "sürü"den nefret etmesi için cesaretlendiriyor ve gündelik varoluşun sıradanlığını kabul etmesini gittikçe daha da zorlaştırıyor (...) büyüyen bir amaçsızlık, doymak bilmez bir açlık, seçilmiş bir azınlığın sahip olduğu zengin deneyimlerle doldurulmayı bekleyen bir boşluk (...) başkalarına değer vermemesi ve onlarla ilgilenmemesi kişisel yaşamını yoksullaştırır ve "öznel boşluk yaşantısı"nı pekiştirir (...) Ayrıca, duygusal bağımlılık korkusu ile birlikte kişisel ilişkilerde takındığı güdümleyici, sömürücü tutum bu ilişkileri yavan, yüzeysel ve doyurucu olmayan ilişkiler haline getirir (...) Kronik biçimde sıkılan, umarsızca anlık samimiyet –gereklilikleri ve bağımlılıkları olmayan duygusal heyecanlar– arayan narsist, cinsellik konusunda pervasız ve sınır tanımazdır (...) Günümüzde

gerçekler tehlikeli, gerçekleri kamufle etmek de medyanın görevi. Bu kamuflaj işi, güçlü bir altyapı gerektiriyor, var. Birtakım yeni değerlerin, derinliği olmayan kavramların yaygınlaştırılmasını, seri halde üretilip, toplumun üzerine bombardıman yoluyla yağdırılmasını gerektiriyor." Kozanoğlu, C. (1992), *Cilalı İmaj Devri: 1980'lerden 90'lara Türkiye ve Starları*, İletişim Yayınları, s. 30.

162 Lasch, C. (2006), *Narsizm Kültürü* (çev. Öztürk, S.; Yolsal, H.), Bilim ve Sanat Yayınları , s. 14-15.

> reklamcılık kendi ürününü imal ediyor: Her daim doyumsuz, kaygılı, huzursuz ve sıkılmış tüketici. Reklamcılık, ürünlerin reklamını yapmaktan çok, bir yaşam biçimi olarak tüketimi özendirme hizmeti vermektedir. Reklamcılık kitleleri yalnızca mallara değil, yeni deneyimlere ve kişisel doyuma da dayanılmaz bir açlık duymasını sağlayacak biçimde "eğitir"(...) Mesleğiniz sıkıcı ve anlamsız mı? Sizde bir işe yaramazlık ve bitkinlik duygusu mu uyandırıyor? Yaşantınız bomboş mu? Tüketim bu sancıyan boşluğu doldurma sözü vererek, metaları bir "romans aurası"yla, egzotik yerlere ve renkli deneyimlere ilişkin anıştırmalarla ve bütün nimetlerin oluk oluk aktığı kadın göğüsleri görüntüleriyle donatmaya girişir. [163]

Evet, maalesef reklamlardan kaçış yok! Televizyonda reklamsız bir film izlemeye, sokakta dolaşırken reklam panolarıyla kuşatılmadan etrafı seyretmeye izin verilmiyor. Ama, kapitalizmin nasıl narsist bireyler yarattığından bahsederken, biraz daha derinlere giderek içinde yaşadığımız sistemin "irrasyonel" olması nedeniyle "hasta" bireyler yetiştirdiğini açığa çıkarmamız gerekiyor. Bence bu konuda bulabileceğimiz en çarpıcı kaynaklar, aynı adlı kitaba dayanan, *Corporation* (Şirket) filmi ile internette Türkçesini de bulabileceğiniz yirmi dakikalık *Story of Stuff* (Şeylerin Hikâyesi)[164] animasyon filmi.

İlkinin temel savı, şu anda devletlerden daha güçlü olan ve yaşadığımız hayatı her açıdan kuşatan ve biçimlendiren şirketlerin, insanları da kendi suretlerinde yaratmış olduğu. 19. yüzyılın sonundan itibaren hukuken bir "kişi" statüsünü alan ve son 150 yılda tüm insanları ve devletleri yönetir hale gelen şirketlerin kişilik yapısı, psikoloji literatüründeki "psikopat"ın karakter özellikleriyle örtüşüyor. Bunlar:

---

163 *Ibid,* s. 50, 78, 125.

164 Bakan, J. (2007), *Şirket* (çev. Öğdül, R. G.), Ayrıntı Yayınları. http://www.thecorporation.com http://www.storyofstuff.com/international/index.html

1. Başkalarının hisleri konusunda vurdumduymazlık (hisse sahiplerinin kârını artırmak için her türlü bedel mubah)[165]
2. Kalıcı ilişkiler kuramamak[166]
3. Başkalarının güvenliğine dair pervasızlık[167]
4. Dolandırıcılık: Sürekli yalan söylemek ve daha fazla kâr uğruna başkalarını aldatmak
5. Suçluluk duymamak

165 *Şirket* filminde belgelendiği üzere Monsanto'nun ineklerin süt üretimini artırmak için kullandığı kimyasallar süte geçiyor ve insan sağlığını ciddi biçimde tehdit edici hale geliyor. Ama bunu anlatan bir belgesel hazırlayan televizyoncuların, bunu yayınlaması çalıştıkları televizyon kanalının reklam gelirlerini kesme tehdidiyle engelleniyor. Gıda endüstrisini elinde bulunduran birkaç şirket, aynı zamanda en büyük reklamverenler olduğu için, tüketicinin kendini doğrudan ilgilendiren bir konuda bilgi alma özgürlüğü de, gazetecilerin ve televizyon programcılarının gerçekleri açıklama görevi de engellenmiş oluyor.

166 Michael Moore'un 1989'da yönettiği ilk filmi *Roger and Me,* otobiyografik bir hikâyeye dayanıyordu. Dünyanın en zengin şirketlerinden General Motors milyarlarca dolar kâr ettiği halde ABD'deki (özellikle GM'nin kurulduğu kent olan Flint Michigan'da) 11 araba fabrikasını kapatıp, 30.000 işçiyi kovmaya karar verir. Plan basittir: Bu fabrikaları, saatte 70 sente çalışacak ucuz işgücünün olduğu Meksika'ya taşıyacak, tasarruf ettiği parayla da başka şirketler (özellikle çok kârlı olan silah şirketleri) satın alacaktır. Koskoca şehirler bir anda işsiz ailelerle dolup taşar, borçlarını ödeyemeyince evlerine ipotek gelir ve her gün onlarca aile iş bulma umuduyla başka şehirlere göç ederler. Şehirde yoksulluk ve suç oranı arttıkça hapishanelerde yeni gardiyanlara ihtiyaç duyulur; eski araba işçileri, gardiyanlar ve hapistekiler olarak yeniden aynı mekânda buluşurlar. Kısaca, işlerini iyi yapsalar da, çalıştıkları şirket kâr etse de kapitalizmde hiçbir ücretli emekçinin iş garantisi yok; sağlık ve eğitim gibi çalışma hakkı da en temel insan haklarından biri olmalı.

167 23 Temmuz 2010'da NTV'de yayınlanan, 2008 yapımı *Food Inc.* belgeselinde gıda endüstrisinin vahim durumu gözler önüne seriliyor. İki yaşındaki Kevin Kowalcyk'in yediği hamburgerdeki E-coli bakterisi nedeniyle ölmesi, "fast food" lokantalarında kullanılan etlerin güvenilirliği ve denetlenmesi tartışması başlatsa da, gıdalarımız 1970'lerdekine göre çok daha az denetleniyor, hangi besinlerde genetiği değiştirilmiş ürün kullanıldığını bilmiyoruz ve her gün yediklerimizin içerdiği toksik kimyasal maddeler ile kanser oranlarındaki artışın paralelliğini araştırmak isteyen projeler türlü yoldan engelleniyor. Türkiye'den ve tüketici sağlığı dışında bir alandan aklımıza ilk gelen örnekler, Tuzla tersanelerinde iş güvenliğinin ihmal edilmesiyle ölen yüzlerce işçi ve kot taşlama işçilerinin tedavisi olmayan slikozis hastalığına yakalanmaları.

6. Yasalara ve toplumsal normlara uymamak[168]

Peki, şirketlerin kârlarını sınırsızca artırmasının ve tüketicinin ucuz mallara ulaşabilmesinin bedelini kimler, nasıl ödüyor? *Şeylerin Hikâyesi* animasyon filmini yapan Annie Leonard, süpermarketten beş dolara aldığı bir radyonun nasıl bu kadar ucuza satılabildiğini merak ediyor. Güney Afrika'da çıkarılan koltan madenini[169], Meksika'daki çocuk işçiler radyo haline getiriyor ve bu mal binlerce kilometre kat ettikten sonra raflardaki yerine geçiyor. Eğer bütün bu masraflar ürün fiyatına yansımış olsaydı, çok daha pahalı olması gerekecekti, ama Amerika'nın Irak'ı işgali sayesinde elde ettiği ucuz petrol ile köle emeği sayesinde elde edilen ucuz maliyet birleşiyor ve gerçek bedeller "dışsallaştırıldığı" için tüketiciye yansımıyor. Baş tacı edilen tüketicinin ödemediği bedeli aslında şu kesimler ödüyor: Metaları üretirken kendileri de en değersiz metaya dönüşen işçiler (üretim), taşımasını yapan emekçiler (dolaşım), süpermarkette (çok düşük ücretle) çalışan kasiyerler (hizmet) ve bütün bu aşamalarda doğanın kirletilmesinden (hammadde çıkarımından, sentetik kimyasal içeriğine, plastik ambalajların oluşturduğu yüzlerce yıl yok olmayan çöpe kadar) doğrudan ya da dolaylı etkilenen şimdiki ve gelecek kuşaklar.

---

168 Özellikle 1990'lardan itibaren yasaları yapanın devletler, devletleri esas yönetenin "piyasa güçleri" yani çok uluslu şirketler olduğu ortada. Şirketler temel insan haklarına dair yasaları ihlal ettiklerinde bile üste çıkıp masum rolü oynayabiliyorlar. Örneğin, Bolivya'da suyun özelleştirilmesiyle, "suya sahip olan" Bechtel şirketi halkın evlerinin çatısına leğenler koyarak yağmur suyu toplamasını bile cezalandırmaya kalkmıştı. Suçtan bahsederken hep bireylerin işlediği "sokak suçları"ndan söz ediliyor, "şirket suçları"ysa medyada hiç yer bulamıyor ve örtbas ediliyor. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. *Corporate Crime Reporter* dergisi ve Russell Mokhiber, "Top 100 Corporate Criminals of the Decade" http://www.corporatepredators.org/top100.html#Briefs

169 Cep telefonları, jet motorları, silahlar, gemiler ve günümüzde kullandığımız birçok elektronik cihazın temel hammaddelerinden biri olan koltan madeni rezervlerinin % 60'ı Kongo'da bulunuyor ve bu ülkedeki çocukların üçte biri koltan madenlerinde çalışmak zorunda olduklarından okula gidemiyor.

İşte bu kısa filmden birkaç çarpıcı bilgi:

- 2000 yılında dünyanın en büyük 100 ekonomisinin 51'ini şirketler ve 49'unu devletler oluşturuyordu.
- ABD dünya nüfusunun yüzde beşini barındırıyor ama tüm doğal kaynakların üçte birini tüketiyor ve dünyadaki atıkların üçte birini çıkartıyor.
- Son otuz yılda dünyadaki doğal kaynakların üçte biri tükendi. Sadece Amazon'da dakikada 2000 ağaç (yani yedi futbol sahası büyüklüğünde orman) yok ediliyor.
- Dünyada, günde 3300 kişi iş kazalarında ölüyor; günde 200.000 kişi iş bulma umuduyla kentlere göç ediyor.[170]
- Amerikalı tüketiciler günde 3000'e yakın reklama maruz kalıyor. Ortalama bir Amerikalı boş zamanının çoğunu ya televizyon izleyerek ya da alışveriş yaparak geçiriyor. Tüketimin artması, malların hızla eskimesine ya da modası geçip çöpe atılmasına bağlı olduğu için, tüketimle birlikte çöp dağları da büyüyor. Örneğin, Amerika'da satılan tüm malların kullandığı malzemelerin % 99'u sadece altı ay sonra çöpü boyluyor. Tüm dünyadakiler bu hızla tüketseydi, beş gezegene ihtiyacımız olacaktı.

"İnsan ne yiyorsa, odur" sözü aklıma geliyor. Artık yazın muz, kışın domates yiyebiliyoruz. Büyük şehirlerde, her mevsim her sebze ve meyveyi satın alabilmenin bedeli ne peki? Gıda ürünlerinin dünyanın bir ucundan diğer ucuna taşınmasından kâr eden büyük bir gıda sanayisi var; çiftçiler değil tabii ki, gıda işleyicileri, simsarlar, nakliyeciler, süpermarket zincirleri ve akaryakıt şirketleri.

O yüzden, bir Amerikalı mesela Brezilya'dan gelen soya ürünlerini satın aldığında, büyük ihtimalle ihraç etmek üzere soya

170 Asırlardır kendilerine yeterli bir hayat sürdüren üçüncü dünya ülkelerinin köylü nüfusu, Avrupa ve Amerika sübvanse ettiği için çok ucuz olan ithal tarım ürünleriyle rekabet edemediğinden, şehirlere ya da başka ülkelere göç etmek zorunda bırakılıyor. Bu ülkelerdeki açlık sorunu, "azgelişmiş" olmalarından değil, "çok sömürülmüş" olmalarından, yani tüm zenginliklerinin eski ve yeni sömürgeciler tarafından talan edilmesinden kaynaklanıyor.

> üretmek için binlerce dönüm yağmur ormanı yakmış ve yerel nüfusu yok etmiş bir şirketi desteklemiş oluyor (...) Çoğu insan artık Asya'daki neredeyse köle ticareti yapılan atölyelerde üretilen spor ayakkabıları satın almanın oralarda çalıştırılan zavallı çocuklara iyilik olduğuna inanmıyor. Çiftçilik de buna benziyor. Dünya üzerindeki her ülkede, her çiftçi için düşünülebilecek en büyük iyilik, onların yakın çevrelerinde yaşayan insanları beslemelerine izin vermektir, tabii uluslararası piyasalar bırakırsa (...) Sırf Amerika, ihraç ettiği 1,1 milyon patatese karşılık, 1,4 milyon ton patatesi ithal etmektedir. Çiftçilere iyilik etmek istiyorsanız, bırakın patatesler olduğu yerde kalsınlar.[171]

Özellikle gıda endüstrisindeki "dışsallaştırılan" bedellerin tüketiciye yansıması, çok sonra ortaya çıkan sağlık sorunları biçiminde oluyor. Genetiği değiştirilmiş besinler, çeşitli kimyasal maddeler kullanılarak kısa sürede yapay bir şekilde büyümesi sağlanmış seri üretim tavuklar ve benzer yollarla çok süt vermesi sağlanan inekler, ot yerine ucuza mal edilen mısırla beslendiği için hastalanmış danaların eti, vb. tüketildiği için artan kanser vakaları, obezlik ve şeker hastalığı... Değerler sisteminde "ne kadar tüketebiliyorsan, o kadar değerli bir birey olursun" varsayımına dayanarak, "birey"in pohpohlanıp, toplumun küçümsenmesi, tam da kapitalist iktisadi sistemin temel mantığına, yani kârların bireyselleştirilmesine (özelleştirilmesine) ve bedellerin toplumsallaştırılmasına (kamusallaşmasına) denk düşüyor.

Kapitalist sistemin kendini yeniden üretmesinde ve kendini doğallaştırarak görünmez kılmasında, insanlarda yarattığı "zorunlu yanılsamalar" önemli rol oynuyor. Bir yandan "tüm ideolojilerin öldüğü" bir çağda, tüm değerlerin ve doğruların göreceli olduğu fikri yaygınlaştırılırken, öte yandan tüm ülkeler için en "doğru" olanın iktisadi büyüme ve tüm bireyler için

171 Kingsolver, B. (2009), *Hayvan, Sebze, Mucize: Bir Yılın Yemek Güncesi,* (çev. Çıngay, S.), Bilge Kültür Sanat, s. 84. Daha fazla bilgi için www.viacampesina.org adresini ziyaret edebilirsiniz.

en değerli şeyin mutluluk olduğu tekrarlanıp duruyor. Mutluluğun içeriğinin kişiden kişiye değiştiği söylense de, en önemli bileşenlerinin başarı (toplumsal statü) ve eğlence olduğu dillendiriliyor. İşin püf noktası, herkesin bu değerleri özgürce seçtiğine inandırılması. Böylece, arzuları, korkuları, bildikleri ve bilmedikleri manipüle edilen insanlar aslında ruhen köleleştirilmiş olduklarından habersiz hale geliyorlar.[172] "Hiç kimse özgür olmaksızın kendini özgür sayan kimseden daha çok köle değildir"[173], diyen Goethe'ye hak vermemek elde değil. Kişinin seçim yapmakta özgür olduğuna ve bireysel kimliğini tüketim tercihleriyle (internetteki profillerinde kendi avatar'ını dilediği gibi yaratmasına benzer biçimde) serbestçe oluşturduğuna duyduğu inanç, sistemin çarklarını yağlayarak, pürüzsüzce dönmesini sağlıyor. Böylece Descartes'ın "düşünüyorum, öyleyse varım" sözünün yerine "tüketebiliyorum, öyleyse varım" düsturu geçiyor. Tüketememe/başarısız olma korkusu da, bireyi yerini korumak ve yükselmek için teşvik edip, kimi zaman aklına gelen "başka bir hayat" özleminin peşinden, kurulu düzenini, işini bırakıp, çekip gitmesini engelliyor. Hele ki, ya birikmiş onca kredi kartı borcu ya da kaybedilecek onca mal-mülk varken, konforlu bir yaşamı terk edip yollara düşmek ne mümkün...

> İnsan, öyle yönlendirilir ki, manipülasyonu fark etmez; aslında kendisinin egemenlik altında tutulmasına yarayan şeyleri (cinsellik, tüketim, turizm), özgürlük diye anlayıp adlandırarak; sözde mutluluğu ararken yedek tatminlerin birinden diğerine koşarak; kendisini uyuma sürükleyecek bir korkuya ve bu uyumu "beceriklilik" diye ilan eden bir ideolojiye sahip olarak; kendi ihtiyaçlarıyla sermayenin ihtiyaçlarını ayırt edemeyecek kadar düşünme yeteneğini kötürümleştirerek; özel hayatındaki köleliğin ve yabancılaşmanın bireysellik ve özerklik olduğuna

172 Edwards, D. (1996), *Burning All Illusions: A Guide to Personal and Political Freedom*, South End Press, s. 2, 43.

173 Goethe, J. W. (2010), *Goethe Der ki...* (çev. Aytaç, G.), Doğu Batı Yayınları, s. 378.

> inanarak. Bu insan artık, öyle açıkça ezilen, ilişki kuramayan ve çekingen bir birey değil, aksine açık görüşlü, ilerlemeye inanmış genç bir "bireyci"dir.[174]

Yaşamlarının dış güçler tarafından kontrol edildiğine inanan, hiçbir şeyin değişmeyeceğini düşündüğünden çevresinde olup bitenle ilgilenmeyen, toplu eyleme, politikaya güvensizlik duyanlar arttıkça, gençler arasında sinizm (tutkusuzluk, alaycılık, aşağılama ile bağlantılı yaşam felsefesi) ve kayıtsızlık da artıyor. En sevdikleri sloganlardan biri: "Tek bir kişi ne yapabilir ki? Eğer yenemiyorsan, onlara katılmayı dene!" Aşk, iş ve paranın sadece doğru zamanda doğru yerde olmakla elde edilebileceğine inanıyorlar. Özellikle Amerika ve Avrupa'da yeni çocuk yetiştirme yöntemleriyle de, okullarla da özdenetim yerine özsaygıyı geliştirmeye çalışılırken, kendilerinin herkesten daha özel olduğunu, her yaptıklarının doğru olduğunu düşünen ve eleştiriye tahammülsüz, öğretmenlerinin kendilerinden daha bilgili olduğunu kabul etmeyen bir nesil yetişiyor.[175]

> Bu para, makine ve güvensizlik dünyasında insan, imgelem gücü körelmiş, duyguları boğulmuş olan insan, ne güzelliği beğenebilecek, ne de gerçek bir sanat yaratısına girişebilecek durumdadır (...) İştahı yerindedir, oysa tad alma duygusundan yoksundur; kendine güveni çoktur, oysa ülküleri yoktur.[176]

Bu bölümün başında, özgürlüğün sınırsızlık anlamına gelmediğinden ve kişinin kendi sınırlarını belirlemesiyle ilgili olduğundan bahsetmiştik. "Sınırsız özgürlük olamaz" sözünün çarpıtılmış halini, "Başkalarının özgürlüğünün başladığı yerde, seninki biter" yaygın inancında görebiliriz. Buna göre diğer insanların varlığı, zorunlu olarak benim özgürlüğümü sınırlar; bu

---

174 Duhm (2002), s. 206.

175 Twenge (2009), s. 88-99, 193, 197, 208.

176 Mileck, J. (1989), "Hermann Hesse Üzerine", Hesse, H., *Siddhartha* (çev. Salman, Y.), Can Yayınları, s. 11-12.

katlanılması gereken, kaçınılmaz ve kötü bir durumdur. Oysa, bu sözü tersine çevirirsek, sosyalizmin de ilham kaynağı olan, "Benim özgürlüğüm, ancak çevremdeki herkesin özgür olmasıyla mümkündür" fikrine ulaşırız.

İlk söz, özgürlüğü tanımlarken, insanlar arasındaki iktidar mücadelesinin zorunlu olduğu varsayımına dayanır. Bu düşünceye göre, en güçlü olan, aynı zamanda en özgür olan bireydir. İkinci görüş, gerçek özgürlüğün tüm ezme-ezilme ilişkilerinin aşılmasıyla ve kişinin yaşadığı topluma biçim verme gücünün artmasıyla mümkün olabileceğine işaret eder. Diğerlerine hâkim olan (siyasi ya da iktisadi gücün sahipleri) bu ayrıcalıklarını kaybetmemek için her şeyi yapmaya hazır olduğundan, "güçlü" ama bencil olmayan birini bulmak çok zordur. Diğerlerinden üstün olduğuna inanan biri ("kendi çabamla zengin oldum ve her şeyin en iyisini hak ediyorum") sahip olduğu güce taptığı için, başkalarıyla arayı ne kadar açabilirse (mesela, dünyada sadece en zengin birkaç bin kişinin tüketebildiği şeyleri satın alarak) o kadar tatmin olur. Yani, çoğunluğun fakir, azınlığın zengin olduğu bir topluma hiçbir itirazı yoktur.

Oysa, ikinci sözü benimseyenler, bireysel özgürlüğün ancak toplumsal eşitlik temelinde yükselebileceğinin farkındadır. Toplumsal eşitlik, tabii ki, çoğu kez karikatürize edildiği gibi herkesin "aynı" olması, farklılıkların silinmesi değil, kadın-erkek, fakir-zengin, etnik ve dini gruplar arasında hâkimiyet ilişkilerinin olmaması anlamına gelir. Tabii, kendilerini "gerçekçi" sayan ama aslında hayal güçleri yeterince gelişmemiş ve karamsar takılmaktan hoşlananların, eşitlik ve özgürlüğü birleştirme talebine cevapları bellidir: "Her toplumda yönetenler ve yönetilenler, başaranlar ve başaramayanlar ayrımı olacağından, insanların içinde 'doğal' olarak rekabet, hırs ve saldırganlık güdüleri olduğu için, hâkimiyet ilişkilerinin bulunmadığı bir toplum kurmak imkânsızdır. Toplum mühendisliğine kalkışacağına, kendi çabanla sivrilmeye bakmalısın, ahbap!"

Özgürlüğe ilişkin bu iki zıt fikir, aslında bireyin ve öznelliğin ne olduğuna dair çok farklı ontolojilere dayanıyor. İlkini, "özne-nesne ontolojisi", ikincisini ise "süreçler-ilişkiler ontolojisi" olarak adlandırabiliriz. İlkine göre, bireyin kim olduğunu, sahip olduğu nitelikler (özellikler) belirler. (Yani, özneleri ve nesneleri tanımlarken aynı kriter geçerlidir.) Örneğin, A zengin ama çirkinse, B ise yoksul ama yakışıklıysa, o zaman, iki açıdan A'nın B'den üstün olduğu iddia edilebilir. İlkin, daha çok para sahibi olmanın getirdiği toplumsal statü, fiziksel güzelliğin statüsüne göre daha fazladır. İkinci olarak da, çok para sahibi olan A, bunu kullanarak birkaç estetik ameliyatla hem zengin, hem de yakışıklı hale gelebilir. B ise, yakışıklılığını kullanarak (mesela manken olarak) çok para kazanırsa A'ya yetişebilir. İnsanların, kişisel özelliklerini sürekli başkalarıyla kıyaslayıp, rekabet ettiği bir durumda, birey hem kendini, hem de başkalarını nesneleştirmek zorunda kalır.[177] "İlk karşılaştığınız kişilerin, sizin hakkınızda, saniyenin onda biri kadar kısa bir sürede karar verdiği bilimsel olarak kanıtlanmıştır. Bu yüzden, imajınız her şeyden daha önemli" fikrinin, reklamcılar ve giderek popülerleşen imaj danışmanları tarafından iyice yaygınlaştırılması, öznelerin nesneleşmesine örnek olarak gösterilebilir.[178] Bu arada, nesneler de (para, piyasa ve devlet gibi) özneleşir ve bireylerin kontrolü dışına çıkarak onların hayatlarını belirlemeye başlar; Marx'ın yabancılaşmadan kastettiği tam da budur.

177 Herkesin nesneleştiği ve birbirini safi araç olarak kullandığı bir durumu kara mizah üslubuyla betimleyen güzel bir animasyon için bkz. http://vodpod.com/watch/3281761-el-empleo-de-santiago-bou-grasso

178 "Kaliforniya'da bir firma, görünürde araba telefonlarına ayırt edilemeyecek derecede benzeyen ama hiçbir işe yaramayan aletler üretmekte, böyle önemli bir simgeyi elde etmek için yanıp tutuşan bir toplum kesimine bu ürünleri satmaktadır. *International Herald Tribune* gazetesine göre kişisel imaj danışmanları New York'ta büyük işletmeler haline gelmiştir. Kent halkından yılda bir milyon insan, Image Assemblers (İmaj Montajcıları), Image Builders (İmaj Kurucuları), Image Crafters (İmaj Zanaatkârları) ya da Image Creators (İmaj Yaratıcıları) gibi adlar taşıyan firmaların kurslarına kaydolmaktadır." Batı, U. (2010), *Reklamın Dili: Dilbilim- Strateji- Mesaj- Retorik- Göstergebilim*, Alfa Basım Yayım, s. 19.

İkinci ontolojiye göre, birey, özelliklerinin toplamı değil, dünyayla ve kendisiyle kurduğu ilişkilerin türevidir. Bu dinamik yaklaşıma göre, dünyayla kurduğumuz ilişkiler çeşitlendikçe ve kendimizle kurduğumuz ilişki derinleştikçe, kişisel özgürlüğümüz de artar. Yani, gündelik hayattaki çoğu ilişkimizde ücretli çalışan (kafa ya da kol emekçisi), tüketici ve müşteri rolleri içine sıkışıp, esas önem verdiğimiz aktivitelerle ancak "hobi" düzeyinde ilgilenmeye vakit bulabilirsek, özgürlüğümüzün çapı da çok küçülmüş olur. Zaten, ilk ontolojinin yapmaya çalıştığı da buna uygundur. Bireysel özgürlüğün alanının sınırlarını kesin biçimde belirleyerek, özgürlüğü var olan seçenekler içine hapseder. Böylece, özgürlüğün esasının yeni seçenekler yaratabilme gücünde yattığını göz ardı eder. Özgürlüğün alanının daraltılmasından kastettiğim, liberal kuramın temel varsayımlarından olan ve günümüzde sağduyunun parçası haline gelmiş olan şu yanlış ikilemlerdir:

Özgürlük	Zorunluluklar (özgürsüzlük)
Boş zaman	İş
Özel alan	Kamusal alan
Sivil toplum	Devlet
Bireysel girişimcilik	Vatandaşlık görevleri

Bu ikilikler aracılığıyla hem gündelik hayatın, hem de kişiliklerin ikiye yarıldığı şizofrenik bir durum ortaya çıkar. Örneğin, patron şapkasını taktıklarında hırsları övülenlerin, vatandaş şapkasını giydiklerinde toplumsal bedeller konusunda duyarlı olmaları beklenir. İş alanında ahlaksızca (her ne pahasına olursa olsun rakiplerini geride bırakarak) davranmak mubahken, özel alanda (aile ve arkadaşlarla ilişkilerde) ahlak kriterlerine uyulması beklenir. Kapitalist iktisadi sistemin körüklediği sınırsız güç arzusu, her türlü ahlaksızlığı teşvik ettiği için "ahlak karşıtı" olan bu sistem (çünkü iyi olan, ya da hak eden değil de

parayı veren düdüğü çalar) yerinde dururken, bireyleri ahlaklı olmaya davet etmek çok makul olmasa gerek. Toplumsal hastalığın sebebi yalnızca birkaç "çürük elma" (yoz politikacılar ve açgözlü patronlar) değil çünkü. Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığı söylenir; çağımızın dünyevi tanrısı olan Şirket de, insanları kendi suretinde yaratıyor.

Yukarıda bahsettiğim süreçler-ilişkiler ontolojisinin ilk yetkin örneğini Hegel'in bütünselci felsefe sisteminde ve Marx'ın da benimsediği diyalektik yöntemde bulabiliriz. Hegel'in düşüncesine göre, yabancılaşmanın aşılması, "öteki"nden kaçarak değil de, "ötekilikleri" aşarak mümkün olabilir. Ancak bu durumda, kişi "öteki"lerden (bu durumda, "başka semtin çocuklarından") korunmak için özel alanının çevresine sürekli fiziksel ve manevi duvarlar (üç maymunu oynamak gibi) örmek zorunda kalmaz. Ya da genellikle egemen sınıfların çıkarlarını savunan bir kurum olan devletin, özgürlüğümüzü sınırlayan "öteki" olmaktan çıkması, hayatın her alanında gerçek katılımcı demokrasinin kök salması, devletin de yerel yönetimlerin de "bizim" olmaya başlaması gerekir. Böylece, halkın çoğunun politikaya yabancılaşması aşılabilir ve "yoz" politikacılara bırakılmayacak kadar hayati bir alan olan politika, gündelik yaşamlarımıza sirayet edebilir. Bir yandan insanların çoğunun çok uzun saatler boyunca, yaptıkları işten nefret ederek çalıştığı, öte yandan bir sürü insanın iş bulamadığı akıldışı bir iktisadi sistem yerine herkesin kendi yeteneklerine uygun iş garantisiyle ve günde maksimum 4-5 saat çalıştığı bir düzen kurabilirsek, "iş" öteki olmaktan çıkmaz mıydı? Hatta, bir adım daha ileri gidip, çoğu kişiye "saçma" gelecek kadar hayal gücümüzü zorlayan bir soru soralım. Paranın olmadığı bir iktisadi sistem kurulamaz mı? Bu konuda internette kısa bir arama yapınca, takas ekonomilerinden, ünlü *Zeitgeist* filminde de bahsedilen Venüs projesine kadar geniş bir yelpazede ilginç öneriler bulmak mümkün. Kısaca söylersek, hayatımızdaki çeşitli "öteki"leri, "bizim"

kılmamızla, "kendimizi evimizde hissedebileceğimiz" alternatif toplumsal yapılar kurulabilir.

Peki, tüketimciliğin hayatın her alanına yayıldığı geç kapitalizmin yarattığı en büyük "öteki" ne acaba? Çöpler ve "çöp" addedilen insanlar değil mi? Bir yandan, kapitalist sistemin içsel mantığı gereği, malların çoğu (özellikle de bilgisayar, cep telefonu, mp3 çalar, kamera gibi elektronik eşyalar) sadece birkaç yıl kullanılıp, modası geçecek şekilde tasarlanıp üretiliyor. Bu eşyaları "kullan, at" mantığıyla bir an önce yeni modelleriyle değiştirmeye şartlandırılıyoruz. Bunları çöpe attığımızda, Vietnam'ın bir köyünde Batı'nın yolladığı elektronik çöp dağlarını imha ederken zehirlenen yüzlerce kişiden haberimiz bile olmuyor, olsa da umursamıyoruz. Çöplerimizi yok etmeyi ve dönüştürmeyi, toplumun "çöp" saydığı en yoksul insanlara bırakıyoruz. Başka bir deyişle, yaşadığımız "kast sisteminde" dokunulmayacak şeylerle, dokunulmayacak kişiler (yeterince tüketemedikleri için toplumun "işe yaramaz" olarak damgaladığı insanlar) uğraşıyor.[179]

Bu sistem, sadece doğayı değil, insanları ve toplumları da bir çırpıda harcadığı için vitrinlerdeki bolluk ve parıltının ardında tonlarca çöp, kullanılıp atılan binlerce emekçi yatıyor. Peki, çöpleştirilenler sadece "en alt" tabaka mı? İş ilanlarına göz attığımızda, en rutin işler için bile fazlasıyla donanımlı (mesela en az iki dil bilen, en az beş yıl deneyimli, vs.) elemanlar aranıyor; oysa bu işlerin çoğunda bilinen yabancı dillerin, parlak diplomaların alındığı üniversitelerde öğrenilen bilgilerin hiçbir önemi olmayacak. Çalışanlarından bu kadar fazla nitelik talep etmelerinin tek nedeni o işlere başvuracak yüzlerce kişiden CV'si en kabarık olanları seçebilmek; bunun yerine başvuran adayları geri geri koşturup yarıştırarak, ya da saatler boyu kim amuda kalkmış vaziyette durabiliyorsa, onu işe alarak da bir eleme ya-

179 Bauman, Z. (2004), *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts,* Polity Press, s. 59.

pabilirlerdi. Yani, "Bu rekabetçi dünyada, tabii ki firmalar en iyi adayı seçecekler" diyerek doğallaştırdığımız bu seçme kriterleri aslında gayet tuhaf ve gereksiz. Kısacası, ilkokuldan itibaren yarış atları gibi yetiştirilen ve bir sürü diploma, sertifika, kursa yönlendirilerek, rakiplerinden "üstün" kılınmaya çalışılan insanlar da, büyük ihtimalle mezun oldukları alanın dışında ve bunca donanımı hiç kullanamayacakları sıradan işleri yaptıkları zaman, onlar da harcanıyor aslında, üstelik kazandıkları maaş ne olursa olsun.

Sonuçta, bu kadar akıldışı bir sistemde, "akıl"la ilişkimiz de bir tuhaf hale geliyor. Bir yandan, genellikle "teknik" konularda, akıl aşırı yüceltilirken (örneğin, iktisadi verimlilik, "uzman" görüşü, vs.) öte yandan, özellikle "değerler" alanında (örneğin, "ortak yarar", "kamu çıkarı", "insani ihtiyaçlar" gibi kavramların içinin nesnel bir şekilde doldurulabileceğinden şüphe ederek) aklın rolü iyice küçümseniyor.

> Yirminci yüzyılın sonunda teknolojiye duyulan abartılı saygı (doğanın tümüyle kontrol edilebileceği, bağımlılığımızın yok olacağı fikri) ile akla yönelik yaygın bir isyan ve new age ruhaniliği biçimleri bir arada var oluyordu. Her ikisi de insanın sınırlılığını (acı, kaybetme, ölüm gibi gerçekleri) kabullenmekte zorlandığı koşullarda, bunları yadsıma düzenekleri olarak yeşeriyor (...) Eğer teknolojik düşlem çocuksu kendine yeterlik yanılsamasını yeniden diriltmeye çalışıyorsa, Yeni Çağ Hareketi de dünyayla mutlak bir birliktelik içinde olma duygusunu, ortakyaşam yanılsamasını canlandırmaya çalışıyor (...) Bilim, birçok insanın bir zamanlar beklediği gibi, dini yerinden etmedi. Her ikisi de çoğunlukla grotesk tarzda abartılmış bir biçim içerisinde yan yana uç vermeyi sürdürüyor gibi görünüyor. Yirminci yüzyıl yaşam biçimimizin her şeyden önce bir narsizm kültürü olarak tanımlanmasını haklı kılan şey, aşırı ussallık ile ussallığa yönelik yaygın isyanın bir arada var olmasıdır. Bu çelişen duyarlılıkların kaynağı ortaktır (...) yuvasızlık ve yerinden edilme duyguları, acı ve yoksun bırakılma karşısındaki

aşırı savunmasızlıkları ile "her şeye sahip" olabileceklerine dair verilen söz arasındaki çelişkide kök salıyor.[180]

Zygmunt Bauman, "Harcanmış Yaşamlar" adlı kitabının giriş bölümünde Italo Calvino'nun bir öyküsüne gönderme yapıyor. Kitabımı, favori yazarlarımdan Calvino'nun bu güzel öyküsüyle noktalamak istiyorum.

Sürekli kentler 1[181]

Leonia kenti her gün yineler kendini: Her sabah mis gibi çarşaflarda uyanır herkes, yeni açılmış sabunlarla yıkanır, yepyeni elbiseler giyer, en mükemmel buzdolaplarındaki açılmamış süt şişelerine uzanırken son model radyolardan en son cıngılları dinler.

Dünün Leonia'sından artanlar tertemiz plastik torbaların içinde çöp arabasını bekler kaldırımlarda. Bitmiş diş macunu tüpleri, yanmış ampuller, gazeteler, kap kaçak, ambalaj malzemelerinin yanı sıra şofbenler, ansiklopediler, piyanolar, porselen tabak takımları: Leonia'nın zenginliği her gün üretilen, alınıp satılan eşyalardan çok, yenilerine yer açmak için kaldırılıp atılan eşyalarla ölçülür. Öyle ki, Leonia'nın gerçek tutkusunu merak etmeye başlar insan: Herkesin dediği gibi yeni ve değişik şeylerin tadını çıkarmak mı, yoksa durmadan üreyen bir pisliği atmak, kendinden uzaklaştırmak mı? Çöpçülerin bir önceki günün yaşamından artakalanları toplama görevi dinsel bir törenmişçesine sessiz bir saygıyla karşılanır, halkın gözünde sanki birer melektir hepsi; kim bilir belki sadece kaldırıp attıkları eşyaları düşünmekten onları kurtarıyorlar diye.

Çöpçüler yüklerini her gün nereye götürür, bu soruyu kimse sormaz kendisine. Yanıtı herkes bilir: kent dışına. Oysa her yıl genişler kent, çöplükler geriye çekilmek zorunda kalır; atıklar

180 Lasch (2006), s. 375-376, 379-380.

181 Calvino, I. (2007), *Görünmez Kentler* (çev. Saatçioğlu, I.), Yapı Kredi Yayınları, s. 156–157.

arttıkça çöp yığınları yükselir, katmanlar çoğalır, daha geniş bir çembere yayılır. Ayrıca şu da var; Leonia'nın yeni şeyler yaratma yeteneği geliştikçe çöpün özü de iyileşir; zamana, hava şartlarına, fermantasyon ve yangınlara meydan okur. Leonia'yı çepeçevre kuşatan, yok edilemez bir artıklar kalesidir, bir sıradağ gibi kentin her noktasından görülür.

Sonuç şu: Leonia attığı mal kadar mal toplar; geçmişinin pulları, üzerinden atamadığı bir zırh halinde birbirine lehimlenir; her gün yenilenmesine karşın kendini tek ve kesin bir "biçim"de aynen saklar: Bir önceki günün, kentin yaşadığı tüm günlerin, tüm yılların, her beş yılın çöpleri üzerine dökülen dünün çöplerinin yarattığı bir biçimdir bu.

Uçsuz bucaksız çöp dağının üzerine, en uçtaki doruğun ötesinden, kendi çöp dağlarını sıkıştıra sıkıştıra iten diğer kentlerin çöpçüleri olmasa, Leonia'nın çöpleri dünyaya yayılabilirdi ağır ağır. Belki de Leonia sınırlarının ötesinde bütün dünya, ortalarında sürekli çöp püsküren metropoller bulunan kraterlerle dolu. Yabancı ve düşman kentler arasındaki sınırlar, her birinin çöplerinin yer yer birbirine dayandığı, birbirini örttüğü ya da birbirine karıştığı zehirli sular.

Surlar yükseldikçe heyelan tehlikesi de artıyor: bir konserve kutusunun, eski bir lastiğin, hasır kılıfı kaybolmuş bir şarap şişesinin Leonia tarafına yuvarlanması yeter; ayakkabı tekleri, eski takvimler, kurumuş çiçeklerden oluşan bir çığ, kendisinden boşuna uzaklaştırmaya çalıştığı, artık temiz komşu kentlerin geçmişine karışmış kendi geçmişine gömecek kenti: Bu pis dağ zincirini bir felaket dümdüz edecek, her gün yeni giysilere bürünen metropolün tüm izlerini silecek. Komşu kentler toprağı düzeltmek için silindirlerle hazır bekliyor; bu yeni alana yayılacak, büyüyecek, yeni çöplükleri uzaklara itecekler.

Kaynakça

- Atay, O. (2003), *Tutunamayanlar,* İletişim Yayınları.
- Bakan, J. (2007), *Şirket* (çev. Öğdül, R. G.), Ayrıntı Yayınları
- Bauman, Z. (2004), *Wasted Lives: Modernity and Its Outcasts,* Polity Press.
- Batı, U. (2010), *Reklamın Dili: Dilbilim- Strateji- Mesaj- Retorik-Göstergebilim*, Alfa Basım Yayım.
- Benson, M. (1969), "The Political Economy of Women's Liberation", *Monthly Review*, cilt 21.
- Berger, J. (1995), *Görme Biçimleri* (Salman, Y.), Metis Yayınları
- Blank, H. (2008), *Bekâretin 'El Değmemiş' Tarihi* (çev. Ergün, E.), İletişim Yayınları.
- Boyraz, A. (2010), "Çeyiz Sandıklarımız", 7 Mart 2010, *Radikal İki*.
- Byrne, R. (2007), *The Secret* (çev. Üstünuçar, C.), Mia Basım Yayın.
- Callinicos, A. (2005), *Social Theory: A Historical Introduction*, Polity Press.
- Calvino, I. (2007), *Görünmez Kentler* (çev. Saatçioğlu, I.), Yapı Kredi Yayınları.
- Candansayar, S., Erdoğan, S. (2010), "Cinsel Şiddetin Üçlü Sacayağı: Sessizlik, Utanma, Suçluluk", *Birgün,* 1 Şubat 2010.
- Chernin, K. (1994), *The Obsession: Reflections on the Tyranny of Slenderness*, HarperPerrenial.
- Coupland, D. (1995), *Generation X: Tales for an Accelerated Culture*, Abacus Books.
- De Botton, A. (2005), *Statü Endişesi* (çev. Bayer, A. S.), Sel Yayıncılık.
- Docherty, T. (1995), "Postmodernizm: Bir Giriş", *Postmodernist Burjuva Liberalizmi* (çev. Alogan, Y.), Sarmal Yayınevi.
- Duhm, D. (2002), *Kapitalizmde Korku* (çev. Şölçün, S.), Ayraç Yayınevi.
- Edwards, D. (1996), *Burning All Illusions: A Guide to Personal and Political Freedom*, South End Press.
- Eagleton, T. (2007), *The Meaning of Life*, Oxford University Press.
- Eğrilmez, A. (2010), "Narsizm Üzerine Eğretilemeler: Sevgili Arsız Narsist", *PsikeArt*, sayı 7, Ocak-Şubat 2010.
- Engels, F. (2002), *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni* (çev. Somer, K.), Sol Yayınları.

- Fischer, E. (1963), *The Necessity of Art: A Marxist Approach*, Penguin Books.
- Frankl, V. E. (2009), *İnsanın Anlam Arayışı* (çev. Budak, S.), Okuyan Us Yayınları.
- Fischer, E. (1970), *Marx in His Own Words*, Penguin Books.
- Garaudy, R. (2007), *Kafka (*çev. Sert, M.), Yirmidört Yayınevi.
- Giddens, A. (1998), *Modernliğin Sonuçları* (çev. Kuşdil, E.), Ayrıntı Yayınları.
- Goethe, J. W. (2010), *Goethe Der ki...* (çev. Aytaç, G.), Doğu Batı Yayınları.
- Golomb, J. (1995), *In Search of Authenticity: From Kierkegaard to Camus*, Routledge.
- Gürbilek, N. (2009), *Vitrinde Yaşamak: 1980'lerin Kültürel İklimi*, Metis Yayınları.
- Hartman, H. (2008), "The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union", *Post-Marxism: A Reader* (ed. Sim, S.), Edinburgh University Press.
- Hegel, G. W. F. (2002), *Elements of the Philosophy of Right*, Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. (2009), *Sıra Dışı İnsanlar: Direniş, İsyan ve Caz* (çev. Gündüz, I.), Yordam Kitap.
- Huston, N. (2009), *Fay Hatları* (çev. Dolanoğlu, S.), Metis Yayınları.
- James, S. (2010), *Cinsiyet, Irk, Sınıf: Kadınlardan Yeni Bir Perspektif* (çev. Sönmez, A., vd.), Bgst Yayınları.
- Kafka, F. (2002), *Dava* (çev. Cemal, A.), Can Yayınları.
- Kant, I. (1996), *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* (çev. Kuçuradi, İ.), Felsefe Kurumu Yayınları.
- Karatani, K. (2008), *Transkritik: Kant ve Marx Üzerine* (çev. Ünal, E.), Metis Yayınları.
- Kingsolver, B. (2009), *Hayvan, Sebze, Mucize: Bir Yılın Yemek Güncesi,* (çev. Çıngay, S.), Bilge Kültür Sanat.
- Kozanoğlu, C. (1992), *Cilalı İmaj Devri: 1980'lerden 90'lara Türkiye ve Starları*, İletişim Yayınları.
- Kuzuluoğlu, S. (2009),"Sanıyoruz ki 2009 Bitiyor", *Radikal*, 28 Aralık 2009.
- Laclau, E. (1995), "Politika ve Modernitenin Sınırları", *Postmodernist Burjuva Liberalizmi* (çev. Alogan, Y.), Sarmal Yayınevi.
- Lasch, C. (2006), *Narsizm Kültürü* (çev. Öztürk, S.; Yolsal, H.), Bilim ve Sanat Yayınları.

- Lodziak, C. (2003), *İhtiyaçların Manipülasyonu: Kapitalizm ve Kültür* (çev. Kurt, B.), Çitlembik Yayınevi.
- Löwy, M.; Sayre, R. (2007), *İsyan ve Melankoli: Moderniteye Karşı Romantizm* (çev. Ergüden, I.), Versus Kitap.
- Lukacs, G. (2005), "Nietzsche as Founder of Irrationalism in Imperialist Period", *The Destruction of Reason,* Merlin Press.
- Lukes, S. (2006), *Bireycilik* (çev. Serin, İ.), Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marar, Z. (2004), *Mutluluk Paradoksu: Özgürlük ve Onaylanma*, (çev. Çağlayan, S.) Kitap Yayınevi.
- Marx, K. (1979), *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (çev. Belli, S.), Sol Yayınları.
- Mies, M. vd. (2008), *Son Sömürge: Kadınlar* (çev. Temürkan, Y.), İletişim Yayınları.
- Mileck, J. (1989), "Hermann Hesse Üzerine", Hesse, H., *Siddhartha* (çev. Salman, Y.), Can Yayınları.
- Mill, J.S. (2007), *Utilitarianism*, Dover.
- Mill, J.S. (2008), *Özgürlük Üstüne ve Seçme Yazılar* (çev. Ertan, A.), Belge Yayınları.
- Minibaş, T. (2009) "Mekânların Kıstırılmışlığında İktidar Masalları", *Kadın ve Mekân: Tutsaklık mı? Sultanlık mı?* (ed. Akpınar, A., vd.), Turkuvaz Kitap.
- Nakano Glenn, E. (1994), "Social Constructions of Mothering: A Thematic Overview", *Mothering: Ideology, Experience and Agency* (ed. Nakano Glenn, et al.), Routledge.
- Nietzsche, F. (1994), *On the Genealogy of Morality*, Cambridge University Press.
- Nietzsche, F. (2003), *İnsanca, Pek İnsanca* (çev. Atila, C.), Say Yayınları.
- Nietzsche, F. (2010), *Ahlakın Soy Kütüğü Üstüne*, (çev. Erdem, T.), Arya Yayıncılık.
- Nietzsche, F. (2010a), *Güç İstenci (*çev. Epçeli, N.), Say Yayınları.
- Novack, G. (1966), "Basic Differences Between Existentialism and Marxism", *Existentialism versus Marxism: Conflicting Views on Humanism* (ed. Novack, G.), Dell Publishing.
- Nussbaum, M. (2001), *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge University Press.
- Oakley, A. (1976), *Woman's Work: The Housewife, Past and Present*, Random House.
- Outram, D. (2007), *Aydınlanma* (çev. Çalışkan, S.; Çalışkan, H.), Dost Kitabevi.

- Plamenatz, J. (1980), *Man and Society: A Critical Examination of Some Important Social and Political Themes from Machiavelli to Marx,* cilt 2, Longman Group Ltd.
- Rennie Forcey, L. (1994), "Feminist Perspectives on Mothering and Peace", *Mothering: Ideology, Experience and Agency* (ed. Nakano Glenn, et al.), Routledge.
- Rich, A. (1976), *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*, W.W. Norton&Company.
- Rudrick, S. (1980), "Maternal Thinking", *Feminist Studies*, cilt 6, no. 2, Yaz 1980.
- Sait Faik (2002), "Haritada Bir Nokta", *Son Kuşlar*, Yapı Kredi Yayınları.
- Sartre, J. P. (2007), *Existentialism is a Humanism,* Yale University Press.
- Sayers, S. (2009), *Marksizm ve İnsan Doğası* (çev. Alpagut, Ş.), Yordam Kitap.
- Silier, Y. (2006), *Özgürlük Yanılsaması: Rousseau ve Marx*, Yordam Kitap.
- Sokal, A.; Bricmont, J. (2002), *Son Moda Saçmalar: Postmodern Aydınların Bilimi Kötüye Kullanmaları* (çev. Baydur, M.; Onaran, O.), İletişim Yayınları.
- Solomon, R. C. (1988), *Continental Philosophy since 1750: The Rise and Fall of the Self,* Oxford University Press.
- Solomon, R. C., Higgins, K. M. (1996), *A Short History of Philosophy,* Oxford University Press.
- Stacey, J. (2002), "The Family is Dead, Long Live Our Families", *The Socialist Feminist Project: A Contemporary Reader in Theory and Politics*, Monthly Review Press.
- Svendsen, L. (2005), *A Philosophy of Boredom*, Reaktion Books.
- Teber, S. (1990), *Politik-Psikoloji Notları*, Ara Yayıncılık.
- Thurer, S. L. (1995), *The Myths of Motherhood: How Culture Reinvents the Good Mother*, Penguin Books.
- Tuğrul, S. (2010), *Ebedi Kutsal, Ezeli Kurban: Çok Tanrılılıktan Tek Tanrılılığa Kutsal ve Kurbanlık Mekanizmaları*, İletişim Yayınları.
- Türker, Y. (2009), "Devletin Yeni Yıl Armağanı", *Radikal*, 28 Aralık 2009.
- Twenge, J. M. (2009), *"Ben" Nesli: Bugünün Gençleri Niçin Bu Kadar Özgüvenli ve İddialı Fakat Bir O Kadar da Depresif ve Kaygılı?* (çev. Öztürk, E.), Kaknüs Yayınları.
- Wood, E. M. (1994), "From Opportunity to Imperative: The History of the Market", *Monthly Review,* Temmuz-Ağustos 1994.

- Wood, E. M. (1997), "Modernity, Postmodernity or Capitalism?", *Review of International Political Economy*, cilt. 4/3.
- Wood, E. M. (2003), *Kapitalizmin Kökeni: Geniş Bir Bakış* (çev. Aşkın, A. C.), Epos Yayınları.
- Wood, E. M. (2008), *Kapitalizm Demokrasiye Karşı: Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması* (çev. Artan, Ş.), Yordam Kitap.
- Woolf, V. (2003), *Kendine Ait Bir Oda* (çev. Öncü, S.), İletişim Yayınları.
- Yaşlı, F. (2008), *Hayatın Olumlanması Olarak Felsefe: Nietzsche ve Marx*, Bilim ve Gelecek Kitaplığı.